

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Fra Koldingfjord
til Blaavandshuk**

Fra Koldingfjord til Blaavandshuk

H J E M S T A V N S B O G F O R R I B E A M T

Af
H. K. Kristensen

Skolebiblioteksforeningen for Ribe Amt
I Kommission hos Centralbiblioteket for Sydvestjylland
Esbjerg 1947

FORORD

I Hjemstavns Minder, i dens Historie og Natur findes Stof, som er særligt velegnet til at gøre Historien levende for Eleverne.

Det er Skolebiblioteksforeningens Haab, at denne Bog maatte finde Anvendelse i Skolerne som supplerende Læsning til Danmarkshistorien, til Emneundervisning og som Opslagsbog, og at den derigennem maatte bidrage til at knytte Forbindelse mellem vor Historie og vor Hjemstavn paa en saadan Muade, at Elevernes Kærlighed til og Viden om Egnen og Fædrelandet blev styrket.

Vi takker alle, der har hjulpet til at faa Bogen udgivet. Vi takker de Forlag og Institutioner, der velvilligst har stillet Klicheer eller Billeder til Raadighed, og vi takker de mange Lærere, Sogneraad og Skolekommissioner, som ved at forudbestille Bogen, har sikret dens Fremkomst.

For Skolebiblioteksforeningen for Ribe Amt

P. C. PAASKE

Formand

VOR HJEMSTAVN

»Ja, skøn er Fjældet med sin Top af Is,
skøn er den Dal, som Fossens Bølge væder,
den gule Ørken er et Paradis,
naar den har skuet Barnets første Glæder.«

(St. St. Blicher).

Den Egn, hvor vi er født og vokset op, kommer vi til at holde af paa en særlig Maade, for i den Egn ligger vort Barndomshjem med det, som vi har kært, og Egnen ligesom voksede sammen med vor egen Sjæl, efterhaanden som den udfoldede sig. Derfor synes de voksne, at denne Egn er »et Paradis.«

Vor Hjemstavn, Ribe Amt, er Landet mellem Kolding By og Blaa vandshuk og mellem Sønderjylland og Ringkøbing Fjord.

Mod Øst grænser Amtet til Kolding By og paa begge Sider af denne til Vejle Amt. Mod Nord danner Vejle Amt stadig Grænsen ind til Urup i Grindsted Sogn. Der begynder Ringkøbing Amts Skel, og det fortsætter mod Vest over Nymindegab til Vesterhavet. Videre følger vi Kysten om Blaa vandshuk, Danmarks vestligste Punkt, gaar syd om Halvøen Skallingen og titter gennem Graadyb ind i Hjerding Bugt med den for Tiden ubeboede Ø Langli og følger Grænsen videre udenom Øerne Fanø og Mandø, der hører til Ribe Amt, derefter sætter vi Kursen gennem Vadehavet og gaar i Land tæt ved V. Vedsted. Herfra mod Øst danner Tønder Amt Skellet, til vi ved Gelsbro støder til Haderslev Amt og drejer mod Nord; ved Villebøl møder vi Kongeaaen og følger denne mod Øst og passerer de to kendte

Overfartssteder, Foldingbro og Skodborghus, til vi ved Vamdrup Sogn gaar syd for Aaen og atter støder til Vejle Amt.

Næst efter Ringkøbing Amt er Ribe Amt det største i Landet. Det er 3062 km² stort, heraf dækker Søer og Vandløb dog 3 km². Vort Amt er lige saa stort som Fyn og Taa-singe tilsammen.

Østjylland og Vestjylland

Men der er rigtignok megen Forskel paa det smilende, frugtbare, tætbefolkede Fyn og paa største Delen af Ribe Amt.

Dog er der en mindre Del af Amtet, der ligner Øerne og Østjylland. Det er Omraadet fra det østligste Sogn Seest til en Linje gennem Verst og Anst. Her finder vi de samme »uroilige«, afrundede Bakker med dybe Dale og Huller uden Afløb som i Østdanmark. Det er et østjysk Landskab. Og det er en frugtbar Plet. Anst Herred er det frugtbareste i hele Ribe Amt.

Vest for Linjen er Bakkedragene fladere, ligesom udjæv-nede, og sine Steder er der vidtstrakte, ganske plane, sandede Sletter eller Flader. Hedesletter kaldes de ogsaa. Den største er Grindstedfladen, der begynder i Egnen om Randbøl og strækker sig over Grene, Grindsted, Urup til Hoven Aa ved Ølgod Sogneskel og til vest for Ansager, og som mange vejfarende kender, fordi Varde—Vejle Lande-vej et stort Stykke løber over Fladen. Kongeaadalen er ogsaa en Flade, den forener sig med den lavtliggende Ribe Flade. Af mindre Sletter vil vi nævne Fladerne ved Hov-borg og Grisbæk. Dette noget ensformige, men stortskaarne Landskab med vide Udsigter, men ofte temmelig mager Jord viser os det vestjyske Landskab.

Ser vi nøjere efter, vil vi maaske sætte Grænsen mellem de to Landskaber noget længere mod Vest end Verst-Anst. Vi vil maaske sige, at Grænsen mellem Øst- og Vestjylland findes i Nærheden af Brørup. Hertil finder vi nemlig *Bøge-skove* og Lunde, Nøddhegn og Pilestubbe og den Plante-vækst, som er saa almindelig i Østjylland. I Anst Herred

*Estrup Skov. Den vestligste Bøgeskov i Amtets østjyske Del.
(Fot. P. C. Paaske).*

er Bække Sogn det eneste, der mangler Løvskov. Tidligere, indtil for 150 Aar siden, har der været endnu mere Skov herovre, men man huggede og borttryddede Skove. En Del brændtes til Trækul. Endnu i 1838 var der ti Kulbrænderier i Verst Sogn, hvorfra der aarligt leveredes 2000 Td. Trækul. Den største Rest af disse Skove er Skoven ved Herregaarden Estrup tæt ved Askov. Skibelund Krat paa Banken oven for Kongeaadalen er blevet særlig bekendt som Udflugtssted for sine store Møder, sin Efterskole og for de Mindesmærker, der her er rejst over betydelige danske Mænd og Kvinder. Her, tæt ved 1864-Grænsen paa et Punkt

med en skøn Udsigt ned over »det elskede omstridte Land«, staar saaledes Stenen for Magnus den Gode med Thor Langes berømte Indskrift: »Magnus, tvende Rigers Pryd! unde Gud din Kongesjæl at se Nordens Grænsepæl atter rykket frem mod Syd!« Og her staar den Vejen Billedhugger Hansen Jacobsens kendte Monument for Modersmaalet, »en yndig Kongebrud«, med Buster af Digteren Lembeke og Historikeren A. D. Jørgensen.

I det vestjyske Landskab er det ikke Bøgen, men *Gran og Fyr*, der dominerer. Det er store og smaa Plantager og Naaletræshegn, man oftest ser. De store *Heder*, hvoraf der endnu omkring 1900 var mægtige Arealer herude, er borte; kun hist og her ligger en ubetydelig Rest, enkelte Smaa-pletter, men ogsaa to meget store Arealer er fredede, det ene, Nørholm Hede, er fredet 1913 af Frk. Rosenørn-Teilmann paa Nørholm; det er 3½ km langt og 1½ km bredt og danner en stejl Skrænt mod Engen ved Varde Aa. Det andet Areal er den store Halvø Skallingen. Ogsaa Karlsmærsk Hede nord for Blaavandshuk maa nævnes. Den er nu Skydebane for Artilleriet.

H. C. Andersens Digterord fra 1859: »Skynd dig, kom! om føje Aar Heden som en Kornmark staar« er blevet til Virkelighed! — Den midt- og vestjyske Hedeegn har forandret sit Ansigt. Det er ikke første Gang. Der findes mange Vidnesbyrd om, at ogsaa denne Egn engang har baaret Løvskov, før den blev et mørkt Hedeland. Selve Stedernes Navne siger os det. Vi kan nævne Hoddeskov, Nordenskov, Favrskov, Lejrskov, Bøgeskov, Sønderskov, Asp, Asbo (Asphoved), Askov (maaske Askhoved), Lindbjerg, Lindknud, Ekknud, Hessel (hvor der endnu er Hesselkrat), Hesselhø, Lunde, Hornelund, Fruerlund, Skovlund, Vallund, Vognslund o. fl. Disse gamle Navne siger os med Sikkerhed, at da disse Byer blev anlagt i Middelalderens eller Jernalderens dunkle Tider, var det i Læ af Skove eller Lunde. Endnu taler Sagnet om den store Farris Skov, som syd for Kongeaen fra Lillebælt strakte sine Løvmasser helt over til Ribe.

Mange Steder i de tidligere Hedesogne er der forkrøb-

Vej i Løvklitterne vest for Fil Sø. Kun de yderste Grene af et tilsandet Egekrat rager op over Klitterne. (Fot. P. C. Paaske).

lede Rester tilbage af de gamle Skove i Form af Egepur og Krat. Grimstrup Krat, som ses fra Hovedvej 1, er saaledes Danmarks anseligste Egekrat, endvidere vil vi nævne Lundene ved Varde, Nørholm og Krarup samt Skovene ved de tidligere Herregaarde Seemgaard, Varho og Kærgaard. Den sidstnævnte vrinlede for 100 Aar siden med Skovæbler. I Hovborg, Klelund, Stilde, Hundsbæk og Tirslund var der endnu i det 15.—17. Aarhundrede store Skove, men i Svenskekrigene fik de en saa haard Medfart, at de sank ned til at blive Krat, der i Nutiden er indgaaet i store Plantager. Ogsaa i Gørding Sogn findes Krat, saaledes Tinglund Ris, der 1615 var Skov. Mest ejendommelige er dog Egekrattene i Klitterne: Løvklitterne vest for Filsø og ved Blaabjerg. Sandflugten har bredt sig ind over Krattet og begravet det i Sand; det er kun de yderste Grenspidser, der rager op over de kuplede Klitter.

Allerede i Oldtiden ryddede man Skov, brændte og hug-

gede løs. En hel Del Træ brugtes, da man smeltede Jern af Myremalmen, en Kunst man lærte, da Jernalderen brød igennem. Mange Steder i Amtet paa Marker og i Kirkegaardsdiger finder man Slaggeblokke fra denne Virksomhed. Og der dreves Kulsvidning. Paa Nørholms Hede kan man se de Gruber, man gravede til at brænde Kullene i. Den megen Omgang med Ild kunde sætte ødelæggende Skovbrande i Gang, og ofte var det da Heden, der erobrede Stedet. I Middelalderen eksporteredes der Egetømmer over Ribe. Kristian I maatte forbyde det, da man havde drevet saa stærk Rovhugst, at Egnen selv manglede Træ. Misrøgt, Oldensvin og Vestenvind gjorde da Resten. I Lunde har man fundet Spor af store Træer, der er væltet i Sydveststorm. Derefter har Lyngen ret kunnet brede sig.

Paa den fredede Nørholm Hede foregaar Kampen stadig mellem Skov og Hede. Den følges omhyggeligt af Videnskabsmændene. Det viser sig, at Skovvæksterne trænger langsomt frem, at det er Skoven, der hører naturligt hjemme der — »den, der har hersket her og atter vil komme til at herske her, naar Menneskene med deres Husdyr og deres Ild udelukkes«.

Gennem Amtet slynger *Aaerne* sig. Vandskellet er ved Verst-Anst. Herfra løber Kolding Aa i sin dybe Dal mod Øst til Kolding Fjord. De andre Aaløb stævner mod Vest, i Reglen gennem brede flade Enge med duftende Hø og Mosekonens Bryg i stille Sommernætter. Den betydeligste Aa er Varde Aa, der til at begynde med hedder Grindsted Aa og udspringer ved Møllebjerg i Vejle Vesteregn, og som først efter at have optaget Grene og Ansager Aaer kaldes Varde Aa. Derefter optager den Holme Aa og Afløbet fra Karlsgaarde Højspændingsværk. Gennem en Kanal blev Holme Aas Vand ledet ind i en Lavning. En mægtig Dæmning byggedes tværs over Dalen, saa der opstemmedes en kunstig Sø paa 100 ha. Anlægget er forbundet med Stærkstrømsanlægget i Esbjerg og videre ud, det er med til at forsyne store Omraader med Elektricitet. Senere optager Aaen Linding Aa og vest for Varde Toftnæs (Alslev) Aa og udmunder i Hjerting Bugt. — Lydum Aa danner et

Varde Aa og Marskengene ved Janderup Kirke. (Turistforeningens Aarbog).

Stykke af Amtsgrænsen mod Nord og løber ud i Aner Aa, der tidligere var en Del af Ringkøbing Fjord, men tilsandedes. Paa Østgrænsen af Ølgod Sogn løber Hoven Aa mod Nord. Syd for Varde Aa kommer Sneum Aa, der forenes med Holsted Aa. Dernæst kommer den navnkundige Kongeaa, der i lange Tider var Toldgrænse mellem Kongeriget og Hertugdømmerne og 1864—1920 en Del af Rigsgrænsen, og som har set utallige spændende Smuglereventyr. Den optager Vejen Aa. Ribe Aa er opstaaet af Fladsaa og Gelsaa, men ved Byen deler den sig i 4 Arme, som omslutter de tre Holme, hvorpaa Ribe er bygget; lige vest for Byen optager den en Biaa, Tved Aa.

Amtets Geologi

Naar der er saa stor Forskel mellem Østjylland og Vestjylland, skyldes det først og fremmest deres Tilblivelsesmaade. De er nok begge skabt i en *Istid*, da en umaadelig Indlandsis som den, der nu dækker Grønland, laa knugende over Skandinavien og tilstødende Dele af Lande og Have. Men det er ikke den samme Istid, der har formet Vestjylland og Østdanmark. Istiden var ikke én sammen-

hængende Periode. Her til Lands har der været tre Istider, adskilt af lange, varme Perioder, der kaldes Mellemistider. Østjylland er blevet til i den sidste Istid, Vestjylland væsentlig i den næstsidste. — »Ingen bestiger to Gange det samme Bjerg,« siger Geografiens ABC. Inden vi kommer derop anden Gang er nogle Sandskorn nemlig gledet ned. Gennem Tiderne udjævnes Bakkerne, og Dalene opfyldes. At Vestjylland er affladet, er da et Tegn paa dets Ælde.

Vestjylland var nemlig slet ikke dækket af Isen i den sidste Istid. Da stod Randen af den østfra kommende Is i lang Tid ved Linjen Verst—Anst, ja en kortere Tid bredte den sig længere mod Vest hen til Brørup — netop ved de to Linjer, hvor vi tidligere fandt Grænserne mellem Landskaberne. Den mægtige Bræ, som Indlandsisen var, førte stadig Sten, Grus, Sand og Ler med sig. Det havde den taget med, da den gled ned over Skandinaviens Klipper eller høvlede løs paa Østersøens Bund eller paa de Jord- og Kridtlag, som i tidligere Jordperioder var aflejret i de Dele af Danmark, den gled hen over. Naar Varmen fik Isen til at smelte, sank en Del af dette Sten- og Lermateriale til Bunds inde under Isen, hvor det lejrede sig i et mægtigt ujævnt bakket Lag. Et saadant kaldes *Moræne*. Derved skabtes det østjyske Landskab. Særlig meget Materiale førtes ud til Isranden, hvor Bakkerne kunde danne Kæder, Randmoræne. En Randmoræne ses tydeligt mellem Anst og Vamdrup.

Inde under Isen udhulede Smeltevandselve hele Tunneler, undertiden dybt ned i Jordlagene. Her var Vandet under Tryk som i et Vandrør og kunde derfor løbe op ad en Bakke til Isranden, hvor Vandet gennem en Gletsjerport strømmede ud under aaben Himmel og i brede Strømme skyllede mod Vest, medførende Grus og Sand, som sank til Bunds i vandrette Lag, først Gruset og senere det finere Sand. Paa den Maade opbyggedes *Fladerne* eller *Hedesletterne* ved Grindsted, Hovborg, Grisbæk osv. Kolding Fjord og Kolding Aas Dal er Bunden af en udhulet Istunnel, hvis Gletsjerport stod mellem Lunderskov og Anst, men som forskubbedes, efterhaanden som Isranden rykkede frem

eller tilbage. Ved Anst findes der flere Aase. De ligner Jernbanedæmninger og bestaar af Sand eller Grus, aflejret inde i Istunnelen. Ogsaa Langbjerg ved Gamst er en Aas.

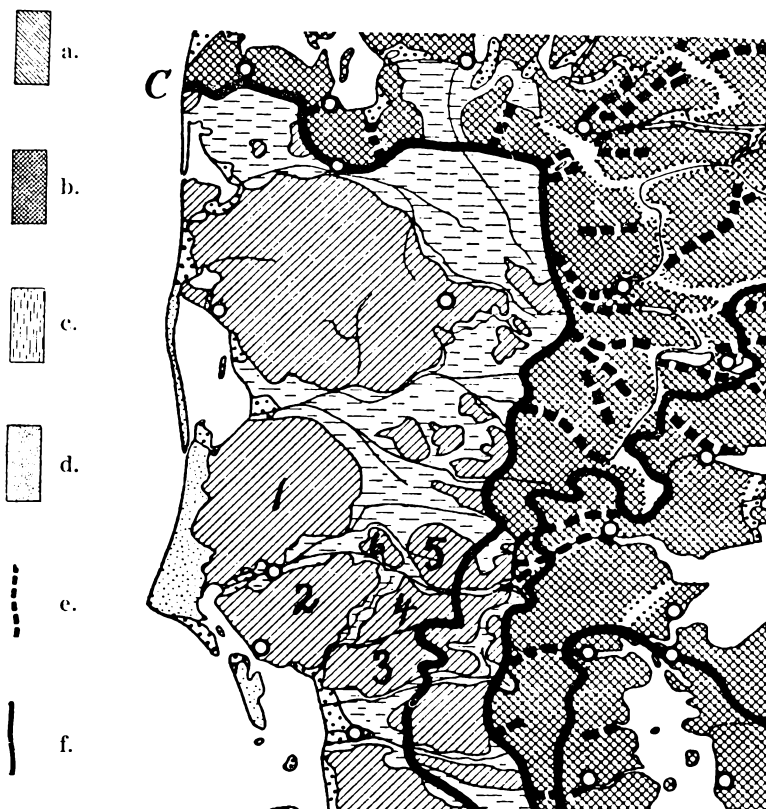
Smeltevandet fra denne »Kolding Tunnel« skabte Fladen omkring Kongeaen, der længst i Vest breder sig ud i Ribe Sletten, hvortil der ogsaa kom andre Strømme. Fladen omkring den store Vejen Mose fortsætter langs Holsted Aa mod Vest, men da Isen rykkede tilbage, søgte Smeltevandet mod Syd til Kongeaaalen, og Vejen Aa og Fladen om denne dannedes.

De Sandflader, Smeltevandsfloderne dannede, er vasket rene for det frugtbare Ler, de er derfor magre og ufrugtbare; det er især velkendt fra Grindstedfladen.

Smeltevandsstrømmen overskyllede ikke hele Vestjylland. En Del af Landet ragede nemlig op som Øer — *Bakkeøer* kaldes de. Dem maatte Strømmene bøje uden om og her følge gamle Lavninger og Vandløb, som fandtes fra Mellemistiden, og det er heri, vore Hovedaaer endnu har deres Løb. I Dalene ved Bredderne finder vi ogsaa det lagdelte Smeltevandssand, ofte under tykt og frugtbart Engsvær eller Mose. Undertiden aad Strømmen sig ind i det gamle Land, saa der dannedes stejle Skrænter, særlig pragtfuld er Ørnbjerg mellem Hejnsvig og Billund, der hæver sig 25 m over Sletten og 83 m over Havet.

Vore største Bakkeøer er Varde-Aadum Bakkeø mellem Skern Aa og Varde Aa, Esbjerg Bakkeø mellem Sneum Aa og Varde Aa, Lindknud Bakkeø mellem Holsted, Holme og Sneum Aaer, Ansager Bakkeø mellem Holme Aa og Ansager Aa, Bramminge Bakkeø mellem Kongeaa og Holsted Aa og Hejnsvig Bakkeø mellem Grindsted, Ansager og Holme Aaer. De bestaar af Lag fra 2. Istid, og selv om de er blevet udvasket og forvitrede gennem hele den sidste Mellemistid, sidste Istid og derefter, og de ofte er sandede, er de dog langt mere frugtbare end Smeltevandsfladerne. Mange Steder ligger der lagdelt Ler under Mulden, det er dannet i Istids Søer.

I Brørup findes der mange meget mærkelige underjordiske Moser. De kan være dækket af indtil 8 m Jord, Flyde-

En Del af Jylland i den sidste Istid.

a. Bakkeøer. b. Jordlag fra sidste Istid. c. Flader (Hedesletter).

d. Klitter. e. Tunneldale. f. Linjer, hvor Isranden har staaet stille.

Linjen C er Grænsen for Isens største Udbredelse.

Ved den næste Linje har Isen haft det længste Ophold i vort Amt.

1. Varde-Aadum Bakkeø. 2. Esbjerg Bakkeø. 3. Bramminge Bakkeø.

4. Lindknud Bakkeø. 5. Hejnsvig Bakkeø.

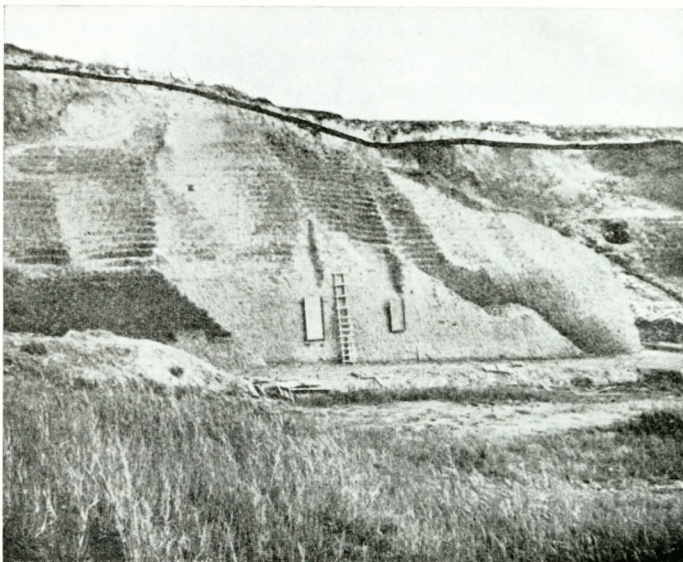
Tværsnit af Jylland fra Esbjerg til Kolding. Man ser Morænelagene fra de tre Istider. Fra 1. Mellemistid ses Yoldialeret ved Esbjerg. Fra 2. Mellemistid ses Brørupmoserne. De østligste, ved Ejstrup, er dækket af Lag fra sidste Istid.

jord, der er gledet ned over dem i den 3. Istid, naar de øverste Lag tøde op, mens Bakkeøen dybere nede var bundfrossen. Moserne er nemlig fra den *sidste Mellemistid*. Da Planter og andre Ting bevares nogenlunde i Moser, kan vi her faa Besked om, hvordan der saa ud i Egnen i denne fjerne Tid. Nederst ligger de Lag, der dannedes, da Isen fra den 2. Istid forsvandt. Der er Rester af lave Buske som Dværgbirk og Polarpil — Tundraplanter. Højere oppe i Mosen kommer Birk, Eg, Lind, Avnbøg, ja selv Granen, der ellers ikke har levet her i Danmark, før Menneskene indførte den i Nutiden. I denne Mellemistid var det varmere end nu. Derfor er der i Brørupmoserne Rester af Dyr og Planter, som ikke lever her nu, saaledes af en rød Aakande, der nu vokser i Nordamerika, og af Hornnødden, der dog ogsaa levede her engang efter Istiden. Dyrene var omtrent de samme som vore vilde Dyr, men tillige var her Daadyr, Bæver, Elsdyr, Urokse og en Elefant, nemlig den haarede Mammuth; man har fundet Knogler af den i Ejstrup tæt ved Amtsgrænsen. Andre »Brørupmoser« er fundet i Rodebæk, Roust, Bramminge, Føvling og nogle Steder uden for Amtet, men længere mod Øst som ved Ejstrup er de dækket af Morænelagene fra sidste Istid. I den første Tid strakte et Hav, Eemhavet, sig forøvrigt ind over Ribegnen, hvor dets Aflejringer er fundet ved Boringer.

Fra den *første Mellemistid* er der ogsaa Levninger i vort Amt, lettest ses de i Teglværksgrave ved Esbjerg, Gammelby, Maade og Vognsbøl; her er der gravet ned i et indtil 12 m mægtigt Lag stenfrit, lagdelt Ler med flere forskellige Muslinger, nederst er der Ishavsmuslinger (*Yoldia arctica*), højere oppe Blaamuslinger. Klimaet var altsaa først polarkoldt, saa varmere, og da den anden Istid nærmede sig atter koldt. Leret er aflejret i et Hav, der strakte sig mod Øst til Brørup. Ved Starup øst for Varde var der derimod Land med Moser.

Under dette Yoldialer er der Moræne fra *1. Istid*.

Men hvad er der saa derunder? — Der er Havaflejringer fra den Tid, der gik forud for Istiden, og som hedder *Tertiærtiden*. Der er mægtige Lag af Sand og mørkt Ler med

Teglværksgrav ved Gammelby ved Esbjerg. Øverst over den sorte Linje Lag fra 2. Istid (Bakkeø). Derunder Ler aflejret i Havet i 1. Mellemistid. Efter Ishavsmuslingen (Yoldia arctica), som findes i det, kaldes det Yoldialer. (Karl Bruun: Esbjergegnen).

smaa Skæl af Glimmer. I Skrænten mod Hjerting Bugt ved Hjerting, Sjølborg og Mørbæk ses disse Lag, undertiden med mægtige Aldannelser. Ogsaa flere andre Steder, som i Skrænten ved Mølby og Linding Aær, titter det op i Lyset, og i Lergrave, f. Eks. ved Hesselho, kan der være tertiære Lag. Fra samme Tid stammer Brunkullene; de er nu ligeledes paavist i vort Amt.

Efter Istiden

Efter at Isen sidste Gang var smeltet bort, laa her et koldt og barskt *Tundraland*. Men det laa ikke stille. Det gør Landet heller ikke nu. For Tiden synker Esbjerg ganske langsomt. Fra 1899—1932 er det sunket 7,2 cm. Tidligere har disse Hævninger og Sænkninger været meget større. Da Istiden var forbi, kom der en Tid, da Landet hævedes meget. Den sydlige Del af Vesterhavet var Land. Klimaet

Egestub paa Vaderne ud for Maade. Under Landsvænknningen har Vesterhavet druknet Skoven. (Karl Bruun: Esbjergene).

blev mildere, og Skove bredte sig ud over Landet, først af Skovfyr, senere Eg.

I Egeskovstiden sank Landet atter, endog saa meget, at Nordjylland blev til Øer. Ogsaa paa vore Kanter sank det, men mest efter at Nordjylland atter havde begyndt at hæve sig. Temmelig længe var Fanø, Mandø og Romø landfast. Graadyb var dog dannet ved, at Havet trængte ind i Varde Aadal, som strakte sig herud. Endelig brød Havet igennem og dannede Øerne, men de overskyllede Dele blev til et lavvandet Vadehav. Den Skov, der her stod, gik da til Grunde, men paa Ebben kan man ud for Maade endnu se de gamle Egestubbe.

Længere Nord paa trængte Havet et godt Stykke ind over det, der nu er Land. Det skyllede ikke alene over hele Landet vest for Hjerting Bugt, men aad sig endogsaa en 2—3 km længere ind, saa det trængte ind i Fil Sø. Da Havet stod højest — engang i Bronzecalderen — larmede dets Bølger langs en Strand, der gik over Broeng—Gedbjerg—Grærup; her bøjede den skarpt mod Nord mod Børsmose og Fil Sø. Grærup var den Tids Blaavandshuk. Tager vi fra Stampemøllen ved Oksbøl Militærlejr med Landevejen

mod Vejrs, følger vi omtrent den gamle Kystlinie til Grærup, den er dog ikke at se hele Vejen, da Sandflugt har dækket noget af den. Anderledes tydelig og stejl staar den fra Grærup til Børsmose, næsten som en retlinet Væg.

Et cjemdommeligt Landskab! Oven for Skrænten ligger det gamle Land, Bakkeøen, og neden for Skrænten et ganske lavt, fladt Land, dannet af Havet siden Bronzealderen, eller da Landsænkningen var størst. Oppe i det gamle Land er alle Sten kantstødte af Isen som andre Marksten, men i det lave Land er de flade som Lommeure, slidt af Bølgeslaget i Stranden. Det nye Kystland er nemlig aflejret af Havet, gamle stenede Strandvolde ligger et Par m højere end Nutidens. Herved dukkede det nuværende Kystland op, Ho-Oksby Sogne og senere Skallingen. Over de sandede Flader tumlede Sandflugten sig og skabte Systemer af Klitter mellem talrige Smaasøer. Det er »*Eventyrets Land*«. Det Navn har det faaet af Digteren Th. Lange, der tilbragte sin Barndom i Ho Præstegaard, hvor der nu er rejst en Buste af ham. Og et Eventyrland er det, dette det standsede Flyvesands Rige, hvor nu Plantager og dyrkede Sandagre veksler med Klithede, og hvor det mod Vest møder Danmarks mægtigste Klitter, »æ Bjerre,« som Egnens Folk kalder dem. Uden for disse findes den imponerende, brede, ganske jævne og næsten stenfri Sandflade, der er *Badestranden* for de Tusinder, der gæster Blaavand og Vejrs Badesteder og længere mod Nord Henne Strand og Nymindegab; der er Kysten dog noget smallere og mere gruset. Til Eventyrets Land hører ogsaa de fede, grønne Marskenge ved Ho eller Hjerting Bugt og Halvøen *Skallingen*, hvor der kun er et Hyrdehus og et Laboratorium for Professor Niels Nielsen, der studerer Marskens Dannelse. Her er den vilde Natur endnu saa overvældende, at Menneskets System kun er Puslerier.

Sandflugten, der tog fat, da Landhævningen satte ind, stoppede i Jernalderen Afløbet for *Fil Sø*, saa Vandet gik over alle Bredder. Atter fik den dog Afløb til Havet, det hedder nu Henne Mølleaa.

I 1848 greb Menneskene ind for at gøre *Landvinding*. En

Bronzealderens Kystskrænt mellem Borsmose og Grærup. Huset er bygget paa det lave af Vesterhavet dannede Land, Skrænten til højre fører op til Bakkeøen. (Danmarks geologiske Undersøgelse).

stor Del af Søen udtørredes. I de sidste Aar er der atter udtørret meget, og frugtbare Arealer med storslaaet Landbrug er indvundet. Men derved trues Danmarks største Klitsø med at slettes af Landkortet, og store Naturværdier trues med at gaa til Grunde. Her er sjældne Planter og et Fugleliv saa rigt, at det har gjort Søen berømt. Her ruger Kobbersneppe, Storspove, Rørdrum, Mosehornugle, Hede-høg, Rørhøg, Knopsvane og 25 forskellige Arter Svømme- og Vadefugle. Desuden er Søen Rastplads for umaadelige Skarer under Fugletrækket. Der er Dage, hvor Tusinder af Ænder, Tusinder af Gæs og et Tusinde Svaner kan tælles her, hvor de finder Føde, Hvile og Beskyttelse.

I lange Tider var Klitterne i Ro, men med Middelalderens Ophør blev det galt alle Vegne. Sandet blæste mod Øst ind over de dyrkede Marker. Særlig medtaget blev

Klitter paa Fanø.

Lønne Sogn. Marker og Enge begravedes i Sand, Gaarde og Huse maatte opgives, Bønderne forarmedes, Flyvesandets hvide Liglagen førtes stadig videre. Den store Vandreklit, der nu staar ved Lønne Kirke, var i Aarene omkring 1700 paa Vandring og var i Stormvejr et rygende Sandhav. Da naaede den Lønne gamle Kirke, vandrede ind over Kirkegaarden højere end selve Kirken. Noget af Klitten naaede Kirken og laa 3 Alen op paa Sydmuren, saa Børnene løb ad Klitten op paa Taget, og det gjorde Tyvene ogsaa, de stjal af Blyet. Sognemændene maatte have Skovle med for at skovle sig Adgang til Kirkedøren. Desuden fik Sandmassernes Tryk Grundvandet til at stige, saa man ikke kunde gaa inde i Kirken for Vand, man maatte forhøje Gulvet $1\frac{1}{2}$ Alen. Intet Under, at Murene revnede, og at Kirken senere gjorde »den besynderlige Effekt, som en Kirke i en Ørken nødvendigvis gør!« — Klitten flyttede sig dog noget fra Kirken og standsede saa, men flere Aar efter kunde det dog hælde, at Lig, der var begravet den ene Søndag, kunde staa blottede den næste. Sandet var føjet bort. —

1904 byggedes den nye, smukke Korskirke tæt ved den gamles Plads i Kanten af Klitbæltet.

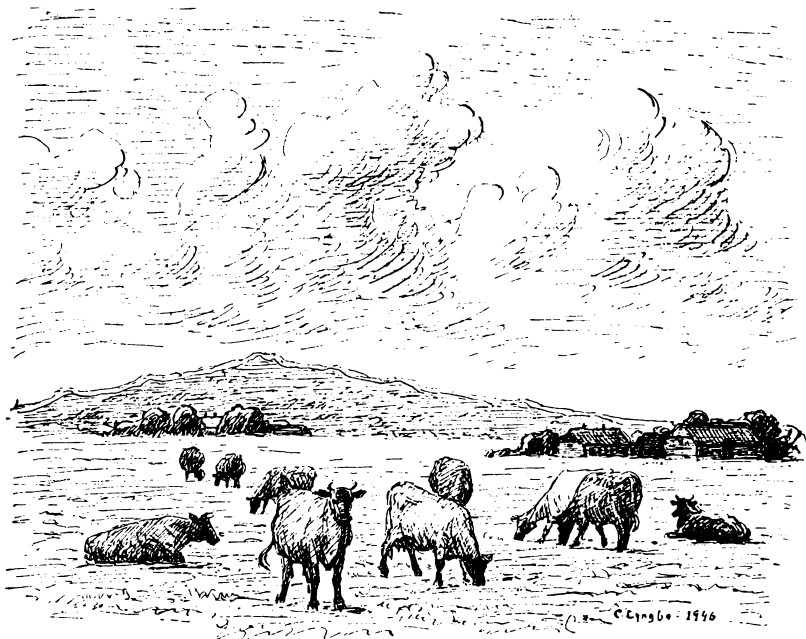
En anden af vore Kystkirker har haft en lignende Skæbne, nemlig Oksby. Den er flyttet før 1608, men omkring 1720 kunde denne Kirke ikke mere, Bygningen var ødelagt og Kirkegaarden dækket af Flyvesand. En ny Kirke blev da bygget, men Sandet truede gentagende med at begrave den, endnu 1770 maatte den graves ud af en Sandbanke. Det var Danmarks sidste Kirke med Straatag. Den erstattedes med den nuværende 1891.

Vi plejer at kalde *Blaabjerg* Danmarks højeste Klit, og med sin regelmæssige jævnt stigende Kegel, blaanende som et rigtigt Bjerg ses den viden om. Men kun dens øverste Del er Flyvesand. Fra dens 64 m høje Top er der en storslaaet Udsigt. Som et levende Landkort ligger Sydvestjylland for vore Øjne. Sandflugten er forlængst dæmpet. Det er næsten kun Klitterne nærmest Havet, der er hvide. En stor Del er dækket af Naaletræsplantage. Paa Blaabjerg er der rejst en vældig Sten for Kammerherre Thyge de Thygeson, som ledede Bepantningen i 44 Aar.

Klitterne langs Kysten danner nu et Bælte paa 2-9 km's Bredde, bredere og mægtigere end andre Steder ved Vestkysten.

Klitrækken fortsætter paa Vesterhavsøerne. Meget bekendt er *Fanø fornemme Badestrand*, der er jævn og glat, haard og fast, hvid og fri for Sten. Ved Midten af forrige Aarhundrede tog »Fanø Nordsøbad« sin Begyndelse. Det er nu blevet til store Hoteller og en lille By.

Paa de sandede Flader *inde i Landet* har Sandflugten ogsaa hærget, endda over store Arealer. Mange Steder ligger Flyvesandet saa jævnt og tyndt, at det ikke er saa let at skelne fra Smeltevandssandet. Andre Steder danner det Klitpartier som i Grene Sande, Hovborg Plantage, ved Høllund og Aalflasker, i Starup og Ansager Plantager og øst for Nørholm. Sten og Grus kunde Vinden ikke blæse bort, de blev derfor liggende og danner tynde Lag i Overfladen paa de Strækninger, hvorfra Sandet blæste bort. Særlig tydeligt ses det i Nærheden af Ansager, hvor store Arealer ligger hen som nøgne Sten- og Grusørkener. Undertiden

*Blaabjerg, »Klitternes Konge«, ses viden om paa N. Nebelegnen.
(Tegning af C. Lyngbo).*

blæste der saa meget Sand bort, at der dannedes store flade Lavninger, der saa kunde fyldes med Vand, saaledes er f. Eks. Kvie Sø blevet til. Et gammelt Sagn fortæller, at i den boede der en Søtrold, som hed Nicus. Engang bissede et Par Stude eller Kvier, der pløjede paa Kvie Mark, og løb med Ploven ud i Søen. Nicus før løs paa dem med sit Fiskespyd, men Dyrene var de stærkeste og løb hjem med Ploven og Spydet efter sig. Næste Søndag kom Nicus til Kirkestævne og raabte med Skraal og Skrig efter sit Spyd og fik det igen, men han var saa vred, at han slog til Kirke-muren, saa den revnede.

Den værste Sandflugt havde vi før Fyrreskovenes Tid, men af og til blussede den op langt senere. Saaledes begyndte en Sandflugt langs Ansager Aa syd og vest for Byen, efter at en Hedebrand omkring 1680 havde brændt Hul i det beskærmende Lyngdække, Blæsten tog straks fat, og baade Agre og Enge »blev ynkelig fordærvet«. De begra-

Holme Aas Dal sydøst for Høllund Søgaard. Bemærk den plane Smellevandsflade, Klitrækken og bag denne Landet paa den højereliggende Bakkeø. (Danmarks geologiske Undersøgelse).

vedes under $\frac{1}{2}$ Alen Flyvesand. Sidst i 1700erne knøg det slemt i Vognslund Sande, ved Vorbasse, Grene og andre Steder, og det gjorde det længe. Derfor maatte Klitvæsenet ogsaa dæmpe visse Indsande.

Tørvemøserne, der udfylder mange Lavninger, spiller en stor Rolle, især naar man ikke kan indføre tilstrækkelige Kul. Da kommer de gammeldags »Klyne« til Ære og Værdighed. Til de større Møser hører Ravnsømose, Urup, Fugdal, Fitting, Kragelund, Vejen og Gispelmose.

Ved Ho Bugt i Læsiden af Fanø og Mandø, ved Varde Aa og Sneum Aa og mod Syd findes *Marsken*. Ja, den begynder egentlig allerede tæt øst for Esbjerg og følger saa Kysten mod Syd. Betydeligst er den mellem Store Darum og V. Vedsted og gaar endog ind i Landet forbi Ribe. Et vidunderligt Land er Marsken! I Marsken var det, Brørsen digtede:

»Hvad skal jeg sige, naar jeg gaar
blandt Blomsterne i Enge,
naar Fuglesangen sammen slaar
som tusind Harpestrænge!«

En anden Kender af Egnen skriver: »Lave og grønne skyder Marskengene sig i saftig Frødighed frem imod Havet. I dette aabne uendelig flade Land, hvor Græsset svulmer af Fylde, og Tusinder og atter Tusinder af Trækfugle holder Hærskue før Langfarten mod fjerne Strande, glider Ribe Aa i brede Bugter ud imod Kysten. Som sorte Faner vajer Rørene langs dens Bredder, ved Foraarstide spejler den blaanende Himmel sig i de oversvømmede Flader, Engblommer og Kabelejer flammer som Guld i det bugnende Græs, og naar Høstaagerne breder sig over Engdragene, genlyder Luften af Fugleskrig.«

Paa de Steder, hvor Strandengens Planter møder Vaderne, aflejres der Marsk. Hver Gang, der er Højvande, trænger Vandet gennem en Mængde Render, Loer, ind over Kysten og breder sig ud mellem Strandplanterne. Hvis der er Vader, Øer og Halvøer udenfor, som kan yde Læ, vil Vandet være i Ro i nogle Timer. Den Slam eller Slik, der findes i Havvandet, vil da synke til Bunds --- ligesom Sukke-

Havdiget ved Tjæreborg. Til højre Vadehavet, bag en Kanal inden for Diget ses den flade, fede Marsk. (Turistforeningens Aarbog).

ret i en Kop Kaffe, naar man ikke rører i den. Naar Ebben kommer, og Vandet trækker sig tilbage, vil Planterne fastholde Slikken. Sliklaget kaldes Klæg, og det vokser ganske langsomt i Tykkelse med Aarene.

Somme Steder ligger Marsklaget paa Tørvejord. Lige saa vidt som der er Marsk, har Havet altsaa strakt sig ind, og Tørvelagene viser, at det er gammelt Landjord, det har erobret. Det er sket i den samme Sænkingsperiode, som ramte Egnen længere mod Nord, og som gjorde Grærup til den Tids Blaavandshuk. Marsken omslutter nemlig Bronzealderhøje. Havet maa derfor være trængt ind efter, at disse Høje er rejst, saa Havet har nok været højest i den yngre Bronzealder. Først derefter er Marsken dannet, og sine Steder dannes den stadigvæk. Nord for Ribe Aa er Marsken saaledes vokset langt ud i Vadehavet i den sidste Menneskealder. Forøvrigt er vort Marskland hævet, dog knap saa meget som »Eventyrets Land«.

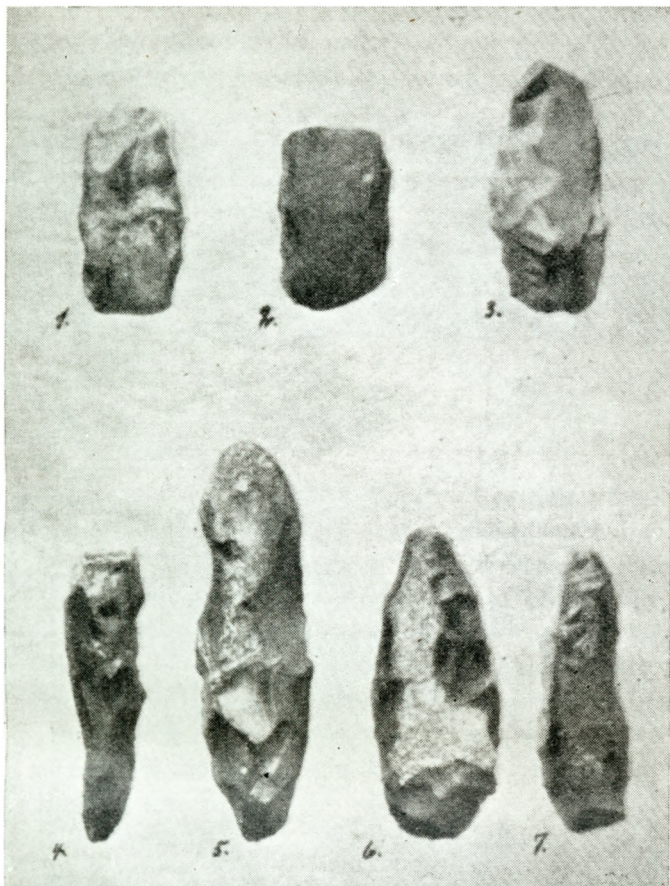
Da Landet er saa lavt, beskytter man det mod Stormfloder ved at bygge store Diger. Tilmed har man bygget en Kammersluse i Ribe Aa, saa man kan lukke for Havet og dog lukke op for Sejladsen.

OLDTIDEN

Stenalderen

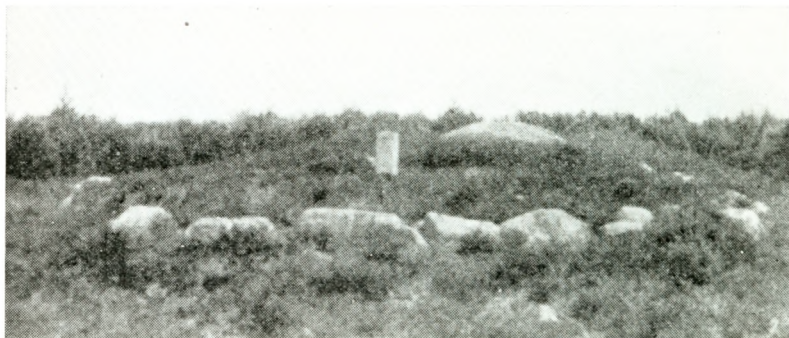
Meget tidligt har Menneskene bosat sig i Ribe Amt. Mens Skovfyrrenes skærmformede Toppe dækkede det meste af Landet, og Hasselkrattet bredte sig i Lysninger og ud over Lavninger, og store Dyr som Urokse, Hjort, Elsdyr og Bjørn var paa Vagt mod hinanden i Skovens Tykninger, kom nogle vilde Jægerstammer hertil. Det er henimod 9000 Aar siden.

Ved Bredden af en lille Slugt i det nuværende Bøllund tæt ved Ølgod slog de sig ned. Her var god Jagt. Folkene var Mestre i at behandle Pile og Kastevaaben og i at stille Fælder; de gik paa Fiskeri og samlede Bær, Nødder og Fugleæg og alt spiseligt. Kødet har de stegt, de havde endnu ikke lært Kunsten at koge og havde heller ingen Kar at koge i. Paa Bopladsen i Bøllund er der nu intet tilbage af deres Ben- eller Træsager, Hytter eller Telte. Kun Flint og Trækul har holdt sig. Man har fremdraget 700 Økser, 3400 Flækker, 375 Blokke og ca. 21750 Stykker Flintaffald. Især lægger man Mærke til Økserne; de er bitte smaa. Vi vil næppe synes, at de er rigtige Økser. Jægeren har bare givet det lille Flintstykke nogle Hug, til der blev en skarp Æg, og saa har han indsat Stykket som Skærpe i en lang Hjortetak eller anden Slagstok. Halvdelen af alle Redskaberne var nogle ganske smaa og fint tilhuggede Flækker, der kaldes Mikrolitter (Dværghflint). Nogle har været Pilespidser, andre brugtes til at skære i Ben og Horn, hvorefter der kunde laves Odde, Kroge og Lystre. Det er en lavtstaaende Jægerbefolknings simple Redskaber.

*Fra Bøllund. 1—3 og 6—7 Økser. 4—5 Spidsvaaben. $\frac{3}{4}$ Størr.
(Fra Ribe Amt).*

Langs Hoven Aa, ved Frifelt og flere Steder ved Varde Aa, Kongeaa, Ribe Aa og Holsted Aa er der fundet meget lignende Boplads. Flintsagerne viser dog, at de tilhører en noget yngre Kultur, der kaldes Gudenaakulturen. Til de ældste hører en Boplads tæt ved Tange. Dér er der forøvrigt ogsaa yngre Plads, nemlig paa Skraaningen ned mod Varming Sø. Disse Folk gav sig mere af med at fiske, hvorfor de boede i Nærheden af Aaerne. Forøvrigt har de nok flyttet en Del omkring.

Runddysse ved Klelund. Ved Foden af Højen en Krans af store Randsten. I Midten ses det øverste af den store Overligger. Foran denne en Fredningssten. (Kjær: Vor Oldtids Mindesmærker).

Omtrent 3000 f. Kr. begyndte en ny Tid: den yngre Stenalder, da Befolkningen blev Kvægavlere og Agerbrugere. Men i den første Tid var der ikke mange Mennesker i vort Amt. Der blev dog efterhaanden et Par Bygder, som er lette at finde. Disse Folk byggede nemlig store Stenhuse for de døde, først Dysser og noget senere Jættestuer. Især paa to. Strøg slog de sig ned: paa Vorbasse-Lindknud Egnen og paa Egnen omkring Esbjerg-Varde. I Vorbasse er der en meget anelig Langdysse, 63 m lang og omsat med 70 Randsten. I Højen inden for disse er der 3 Dyssekamre. Tæt ved den er der en Runddysse. Der er flere Dysser i Sognet, deriblandt endnu en med 3 Kamre, men de er mere eller mindre ødelagte, og nogle er nu helt forsvundne. I Lindknud Sogn er der mindst 10 Dysser, af disse er 5 Langdysser og en Runddysse ret vel bevarede. Til denne Bygd hører ogsaa Dysser i Læborg Sogn i Drostrup og Gammelby og en mindre Jættestue i Keldbjerg samt andre Dysser i Skødegaard, Asbo, Tueshøl, Stenderup og Nørbølling. Flere af dem er dog ødelagte. Men i Stenalderen har her været en stor Bygd.

Esbjergegnens store Stengrave er det gaaet endnu værre. Her er kun een Dysse bevaret, nemlig i Skast. En, der blev sløjft i Esbjerg for faa Aar siden, fordi Strandby Kirkevej skulde føres over Stedet, var allerede blevet delvis øde-

Dyssen i Skast. Overliggeren løftet af Kammeret. (Fra Ribe Amt).

lagt i Jernalderen. 3 har ligget i Jerne Sogn, en ved Sønderris. Længere borte har der ligget en Langdygge med 2 Kamre i Gunderup, Aarre Sogn, og en ved Jegum i Janderup Sogn. Endelig er der en lille velbevaret Jættestue i Mejls. Paa Billedet ser vi, at den Jordhøj, der oprindeligt har dækket Kammeret er fjernet. Fra Fodkransen ser vi Loftet over den snævre Førstue, der fører ind til selve Kammeret, hvor de døde blev anbragt. Kammerets ene Væg er opført paa den Maade, at de store Sten er lagt oven

Jættestue i Mejls. (Brøndsted: Danmarks Oldtid).

paa hinanden i Stedet for som sædvanligt at staa op paa Enden.

Endnu flere Steder i Amtet har der været store Stengrave, saaledes er en i de senere Aar ødelagt i Forsomho. Paa Hesselmed Mark har man fremdraget en hel Del Skaar af Jættestuefolkets Lerkar, (nu havde man nemlig forlængst lært Kogekunsten og Pottemageriet). Der har ogsaa boet Folk uden for de to store Bygder.

I Forum og Sædding i Esbjergbygden samt i Terpling, Aastrup Sogn, har man begravet Folk i Jordgrave uden de store Sten, men udstyret med Lerkar og Vaaben i Storstensgravenes Stil. I Forumgraven og Dyssegraven paa Strandby Kirkevej var der endogsaa en »Tordensten« (forstenet Søpindsvin); man troede, den paa magisk Vis kunde beskytte en mod ondt.

Pludselig fik disse Agerdyrkere, der havde vist saa stor Dygtighed baade i Behandlingen af Flint, Lerkar og Dødeboliger, deres Fred forstyrret. Sydfra kom der vandrende et fremmed Folk herind, som slog sig ned ikke blot paa de ubeboede Strøg, men ogsaa i de gamle Bygder, hvis Be-

boere de aabenbart har undertvunget eller fordrevet. Deres Redskaber, Vaaben, Gravskik og vist ogsaa Landbrug var anderledes. Vi kalder dem Enkeltgravskulturens Folk, fordi de kun begravede et Lig i hver Grav. Over Graven dannede de en lille Jordhøj, som de atter senere kunde begrave i, og da gøre større. De fleste Høje i vort Amt er rejst af disse Vestjyder. Med Tiden fik deres Økser m. m. en noget anden Form — man var ogsaa underkastet Modens Luner dengang. Derved kan man datere Sagerne, og se at Enkeltgravsfolket inden Slutningen af Stenalderen efterhaanden bredte sig over det meste af Danmark.

I Stenalderens Slutningstid fik den døde Mand en Dolk med i Graven; det gjorde han ogsaa i den første Bronzealder. Den ene Alder gik umærkeligt over i den følgende.

*Jættestue i Mejls indvendig.
(Fot. T. M. Sørensen).*

Bronzealderen

Bronzealderen er en straalende flot Tid, ialt Fald for dens Overklasse. I dens ældre Periode rejses store Høje paa Bakketoppe og Højdedrag, saa de kunde ses viden om. Sammen med Stenalderhøjene — der hos os er de fleste — laa de i Grupper og Rækker. De viser de Linjer (Veje), om hvilken Bebyggelsen og Opdyrkningen dengang var samlet.

I Hafdrup ved Vamdrup laa der en Gruppe paa 25 mægtige Høje, nu er der kun nogle faa tilbage. Paa Frederik VII's Befaling blev to af dem, Trindhøj og Kongehøj, udgravet. Her fik man de første Oplysninger om den ældre

Bronzealders Begravelser i svære Kister af udhulede, vældige Egestammer. I hver af de to Høje var der fire Egekistebegravelser. De to var dobbelte, idet Stammekisterne dækkedes af endnu større, udhulede Egestammer.

I den ene Kiste i Trindhøj laa Liget af en Mand, svøbt i en Kohud, som han vel i levende Live havde brugt til at sove paa. Desuden

Enkeltgrav fra Askov. Rester af den dødes Hovedskal, Laar- og Skinneben. Stridsøksen fortæller, at det er en Mand. Han ligger paa højre Side med optrukne Ben og Hovedet i Vest (Danmarks Oldtid).

var den døde dækket af sin Kappe. Liget var ganske opløst, kun det blonde Hovedhaar var vel bevaret. Hans Bronzesværd i en smukt udskaaret Skede laa ved venstre Side, og ved Fødderne stod en stor Spaanæske, hvori var en Hornkam, Barberkniv, Hue og en mindre Æske.

Mandens store Kappe var uden Ærmer, disse var endnu ukendte i Mandsdragten hos os. Om Kroppen bar han en Kofte sammensyet af 4 Stykker og lukket til venstre og vist holdt oppe over den ene Skulder med

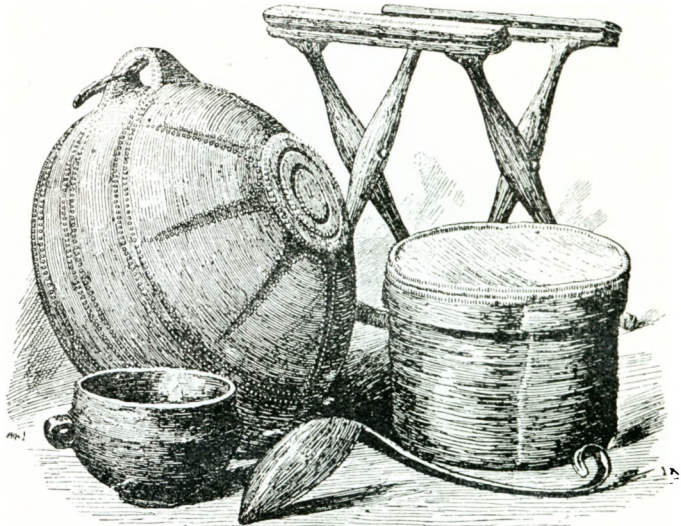
Læderremme, et vævet Bælte med Kvast var bundet 2 Gange om Livet. Om Fødderne var der viklet Tøjstykker --- Erstatninger for Sko. Paa Hovedet bar han en kunstfærdig syet Hue, udvendig pyntet med Stof, der ligner Ruskind. Endelig havde man overskaaret et hvidt Frynsesjal og lagt

*Mandsdragt, Kappe og Kofte, fra Trindhøj, Hafdrup.
(Danmarks Oldtid).*

den ene Del under hans Hoved og den anden under hans Fødder. Denne enkle, men dog fornemme og velsyede Dragt er det da, Bronzealderens Konger og Stormænd har baaret. Den almindelige Arbejder har vel blot haft et Lænde-klæde eller Skind. — Dragten var ellers noget luftig, kan man sige. Og den ene Type af Kvindedragten var det endnu mere. Skørtet var kun Snore. Men vi maa huske, at Klimaet dengang var varmere end nu.

*Klapstol, Træskaale, Barkæske og Hornske fra Guldhøj, Hafdrup.
(Sop. Müller: Vor Oldtid).*

I en tredje Høj, Guldhøj, var der 3 Eggekister. Den ene var ogsaa en Dobbeltkiste, idet den var dækket af en mægtig udhulet Eg. Ogsaa her var der ikke andet tilbage af den døde end hans blonde Hovedhaar. Huen var omdannet til en Kyse, endvidere var der bevaret endnu en Hue og Rester af baade Tøjsko og Lædersko eller Sandaler. Desuden var der bevaret en hel Del interessante Ting, saaledes en slank Økse (Paalstav), siddende i sit Træskaf, en Dolk i Træskede og to Træskaale med paahamrede Tinstifter i smukke Mønstre og saa Danmarks ældste bevarede Møbel, en sammenfoldelig Stol af Asketræ med Rester af et flettet Sæde af Odderskind. Ganske lignende Stole kendes fra Ægypten i Faraernes Dage. — Har man set dem paa lange Handelsrejser efter Kobber og Tin?

Af de fleste Eggekistebegravelser er der i Reglen kun Metaldelene tilbage. Det er i det hele taget kun Danmark og Ægypten, der har bevaret saa rige Dragtdele fra denne fjerne Fortid.

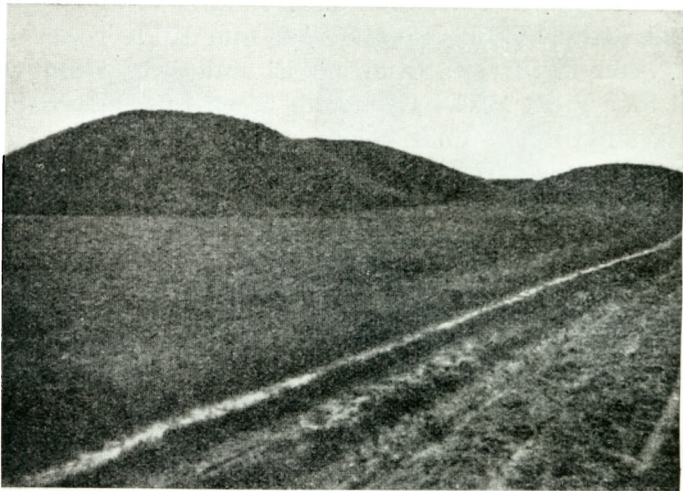
Fra Begyndelsen af den yngre Bronzealder er der i Malt-

bæk Mose gjort et berømt Fund, nemlig to af de skønne danske Lurer med de bløde og dog magtfulde Toner. De er udlagt som et Offer til Guderne. Et andet værdifuldt Offerfund blev gjort 1774 i Gerndrup af en fattig Hyrdedreng, der vogtede Byens Faar tæt ved nogle Rævegrave. I en af dem opdagede Drengen en rød Lerkrukke. Han gravede Jorden væk med sin Pigkæp og fandt 3 Guldskaale i Krukken. Drengens Fader solgte Skaalene til sin Broder, der videresolgte dem til en Jøde i Fredericia. Det var helt ulovligt. Før Sjøldenheder og ædelt Metal, man finder, er Danefæ og skal afleveres til Staten. Saadan var det dengang, og saadan er det endnu. Sognefogden meldte det. Den sølle Farbroder blev tvunget til at bringe Skaalene tilveje; han maatte tilbagebetale Pengene og flere til for at faa Skaalene igen, hvorimod den fattige Hyrdedreng som den rette Finder fik udbetalt 100 Daler, og Sognefogden fik Resten af Guldverdien. Den ene Skaal findes nu paa Nationalmuseet, mens de to andre omsmeltedes til Guldpenge.

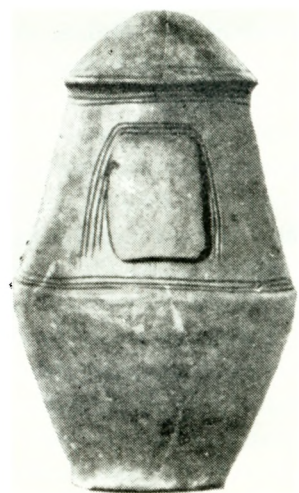
I den yngre Bronzealder, da man brændte Ligene og lagde Asken i Urner, ser det ud til, at Befolkningen i den nordvestlige Del af Amtet tog af, mens Bebyggelsen, ligesom i hele Oldtiden, især var tæt i Egnen om Kongeaaen og i Amtets østlige Del. Det kan hænge noget sammen med det Landbrug, man da drev. Det var Svedjebrug. Man brændte et Stykke Skov, tog Afgrøde efter Afgrøde, til Jorden var udpint, hvorefter man flyttede andetsteds hen. Derfor kunde det let gaa saadan, at en Egn kun var beboet i visse Tider.

Jernalderen

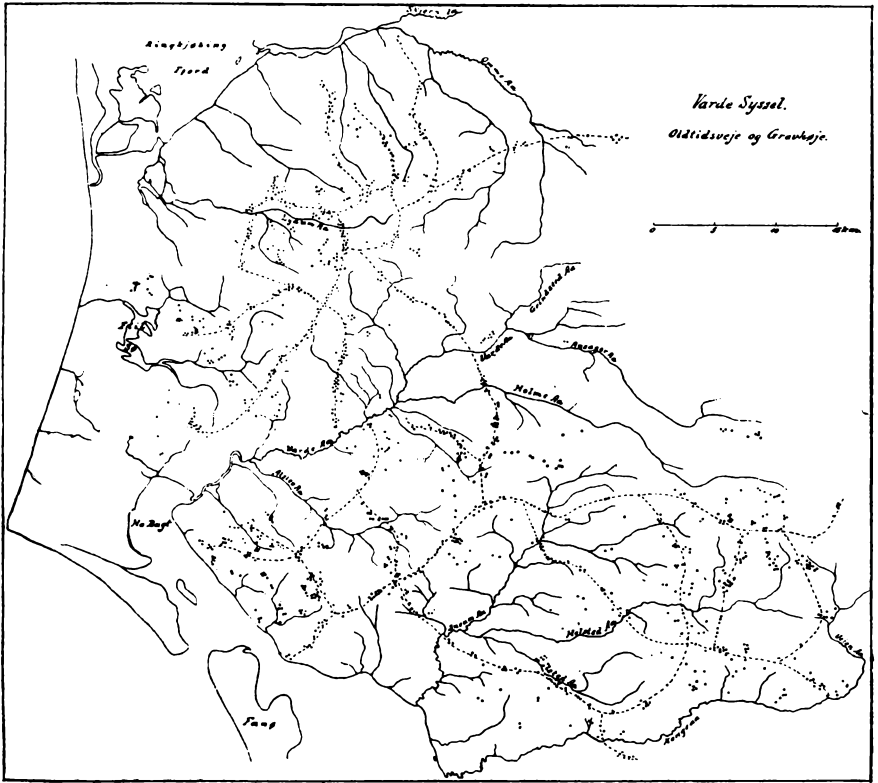
I Jernalderens første Periode (den keltiske) boede der derimod mange Mennesker saa at sige over hele Amtet. Man brændte stadig Ligene og havde baade Urne- og Brandpletgrave, men opførte kun lave Tuer, undertiden kun en Ringgrøft om Gravene. De anlagdes ofte tæt ved Foden af gamle Høje eller i store samlede »Kirkegaarde«. Den største og mest bekendte er Gravpladsen ved Aarre, hvor der var over 1000 Grave samlet i en Gruppe. Tuerne

Højgruppe ved Skads Kirke. (Karl Bruun: Esbjergegnen).

Urnegrav fra Spidshøj ved Lunderskov. »Husurne« fra Bramminge. Begge indeholdt brændte Ben. Husurnen ligner et rundt Hus, Døren kan løftes af. (Danmarks Oldtid).

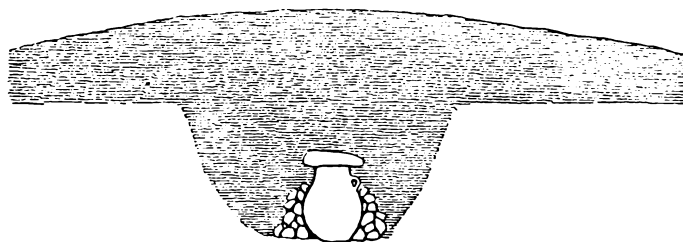

Gravhøje i Varde Syssel. De ligger ofte i Grupper og Rækker. Man tænker, der har gaaet Veje langs de brudte Linjer. Find de tættest beboede og ode Egne. (Fra Ribe Amt).

var gerne 5—6 m brede, ofte under $\frac{1}{2}$ m høje. Ved Begravelsen slog man tit Øret af Urnen. Den havde nu gjort sin sidste Rejse og skulde ikke i Menneskehaand mere. Blandt de brændte Ben findes der jævnlig Ting som Naale, Spænder og lignende, der har været med paa Ligbaalet. Mange andre Tuegravpladser har der været rundt omkring i vort Amt. I Lunde er en Plads fredet.

I denne Tid blev Klimaet meget forandret. Det blev meget mere køligt og regnfuldt. Bronzealderens sollyse Tid var forbi, og man kunde ikke længere komme til Syd-europa at handle, fordi keltiske Stammer trængte frem og

spærrede Vejen. Den keltiske Tid blev derfor en slem Tid. Ved Lundager har man fundet Tomten af en lille Landsby fra Periodens Begyndelse. Det var kun smaa og fattige, fir-sidede Huse med en Indgangsdør i Østgavlen, Lergulv og et stensat Ildsted tæt ved Vestgavlen. Husene har antagelig haft lave Jordvægge og nærmest lignet »Knæhuse«. I Borre er der udgravet Tomten af et lidt yngre Hus. Der var Lergulv og Huller efter de Stolper, der havde baaret Taget. Uden for Døren laa en Kværnsten. Her har Kvinden siddet

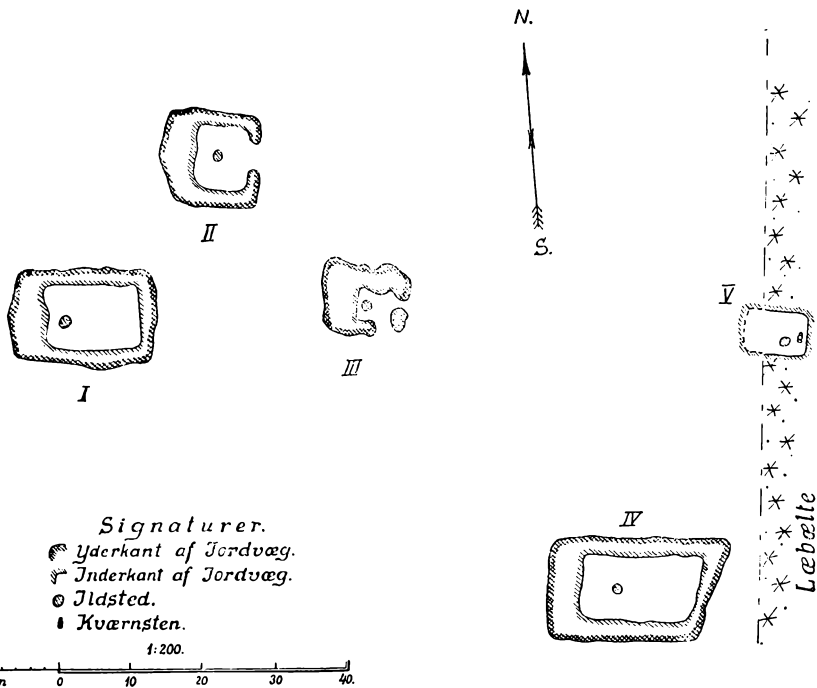

Tuegrav. Urnen er gravet ned i Jorden omsat med Sten. Derefter er der opkastet en flad Tue Jord. (Søp. Müller: Vor Oldtid).

og malet Korn. Nedgravet under det ene Ildsted laa der et stort Potteskaar, hvorpaa man har bragt et Madoffer til Husets Vætter. Det ser ud til, at det er Sandflugten, der har drevet Beboerne bort. -- Endnu et Sted i Aal Sogn har der været en Boplads i keltisk Tid, ligeledes i Kolle og Næsbjerg.

Vi har ikke blot fundet Steder, hvor disse Oldtidsbønder har boet og er begravet, men ogsaa Steder, hvor de har arbejdet, nemlig deres forladte Agre.

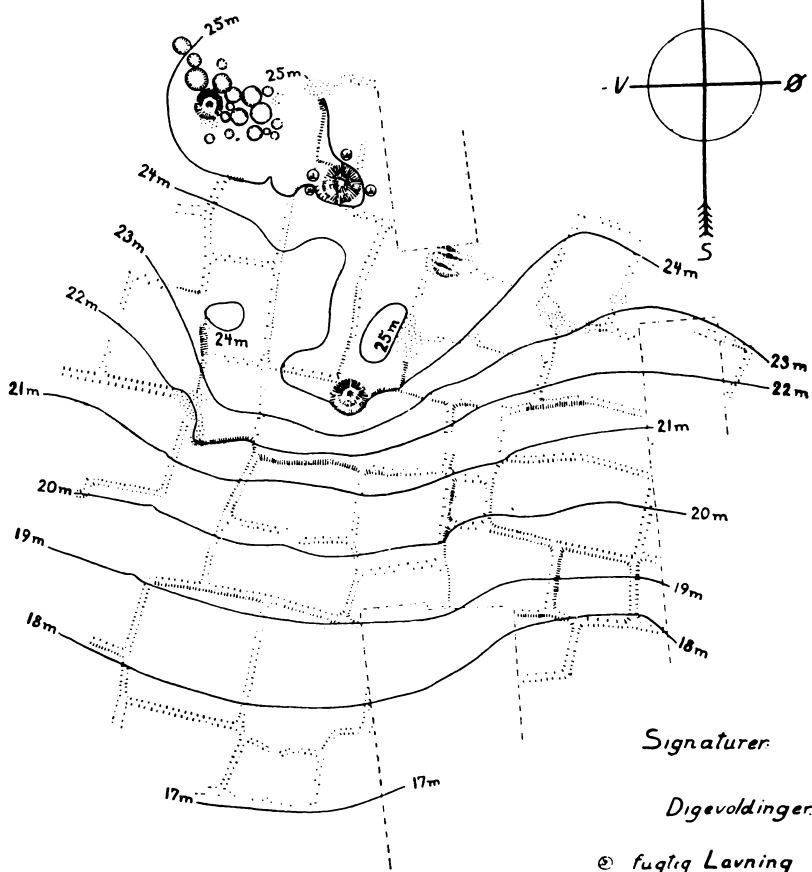
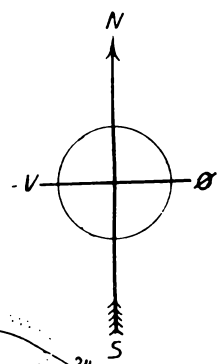
Disse Agre er meget forskellige fra vore Agre. Vore Agre er lange og smalle og adskilt ved Furer. Oldtidsagrene er korte og brede og adskilt fra hinanden ved brede lave Diger. De er pløjet paa langs og tværs med en Ard (en simpel Træplov), som hver Gang slæbte lidt Jord og Rødder med sig ud til Diget, der derved voksede. Der kastede man afsankede Sten, især i Hjørnerne. Efter at Marken blev forladt, groede den til i Hede, og Lyngen omdannede den øverste Jord til tre Lag, der findes i enhver Hede: Mor,

En Boplads fra ældste Jernalder i Lundager.

Blegsand og Al. Men i Digerne var Muldlaget saa tykt, at Heden ikke formaede at omdanne det hele. Kommer vi til saadan et Sted og graver en Grøft gennem det lave Dige, finder vi nederst den gamle Muld. Paa Lydum Hede har der været en saadan Oldtidsmark ved nogle store Gravhøje. Omkring den nordligste Høj er der en Gruppe Tuegrave, hvor Bønderne eller deres Fædre er begravet. Ved den næste Høj er der 4 runde Brønde, der spidser nedad, og i hvis Bund der endnu staar Vand den meste Tid. Her har Bonden faaet Vand til sig og sine Dyr. Marken har strakt sig længere baade mod Øst og Vest, men her var den ødelagt ved Opdyrkning af Heden i vore Dage. Landsbyens Plads er ogsaa fundet. Den laa, hvor Markens Vestrand vistnok var. Ved en Oldtidsmark paa Kvong Sønderhede laa Bopladsen ogsaa ved Vestsiden. I Lundtang er der fundet to Bopladsler ved Randen af Marken, de har været be-

Digevoldinger i Lydum Hede.

Signaturer:

Digevoldinger.

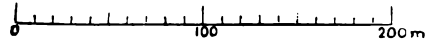
⊙ fugtig Lavning

Grusgrav.

○ o Tuegrave.

⊗ Gravhøj.

Målestok

Oldtidsagre paa Lydum Hede. (Fra Ribe Amt).

boet i den ældre Jernalder, men man kan ikke bestemt sige, om det var i denne eller den følgende Periode.*)

I den romerske Jernalder fortsatte man med at brænde Ligene, men Skikken med at begrave ubrændte Lig begyndte at vise sig og blev stedse mere almindelig. Fra den yngre Romertid (Folkevandringstiden) maa nævnes en Gravplads i Næsbjerg med ubrændte Lig. Den døde fik Lerkar, Kniv, Kam eller Bøjlenaale, Ringe eller Perler med i Kisten. Fra den ældre Romertid er der fundet mange Bopladsler rundt omkring i Amtet. En større Boplads fandtes tæt ved Sædding Skole i Guldager Sogn, men blev udslettet ved Tyskernes Fæstningsarbejder. En ualmindelig rig Gravplads med Urner, Bronzespande, Rester af Drikkehorn, Guldringe og meget smukke Sølvbægre er man nu ved at udgrave i Dollerup.

Fra den senere Tid er Bopladsler meget sjældne, og fra germansk Tid er der egentlig kun een i hele Landet, nemlig Bopladsen i Oksbøl. Her har omkring 500 ligget en lille Landsby, hvis største Hus, et Kæmpehus 38 m langt og indtil 5 m bredt, sammen med andre Huse gik til ved en Ildebrand. Væggene var Stolper af Eg og Bøg med Fletning af Pil. Paa langs gennem Huset stod to Rækker Stolper til at bære Taget. I Vestenden var der Beboelse. Der var et firkantet lerbygget Ildsted omsat af Egeplanker. Der var Jordgulv og Indgang fra Syd. Et Par Krukker var tabt under Redningsarbejdet og knust. Paa Gulvet laa der flere Steder Korn og Vægte til en Væv. Ved en af Stolperne var der nedstukket en Dolk. I den østlige Del var der Stald med tydelige Baase. Det er en Storbonde, der har boet her.

Danmarks Guldalder har man kaldt denne Tid, saa meget Guld er der fundet, i vort Amt dog ikke saa meget som

---

*) Følgende Steder er der fundet Oldtidsagre i Ribe Amt: S. Farup, S. Lovrup, Grimstrup Krat, ved Sogneskallet mellem Alslev-Brøndum, »Lyngborg« og Sjølborg-Hjerting, Sønderhede i Hostrup Sogn, Tinghøje ved Borre (Aal Sogn), Søvigssund (Outrup Sogn), Søvigmark (Janderup Sogn), vest for Dyreby Plantage (Henne Sogn), Lundtang (Lunde Sogn), Tarp-Hølet (Lunde Sogn), Gejlen (Lunde Sogn), Kastkær (Lunde Sogn), Lydum, Kvong Sønderhede.

Halssmykke af Guld. Lydum Hede.

længere mod Øst. Tæt ved Oldtidsmarken paa Lydum Hede var en Tjenestekarl for faa Aar siden ved at harve et Stykke nybrudt Hede, da han opdagede, at der glimtede

noget gyldent paa den ene Harvetand. Det var et vægtigt Guldhalsmykke, aabenbart i sin Tid henlagt som et Offer. Nu fik Karlen Guldværdien og en Findeløn, ialt 750 Kr.

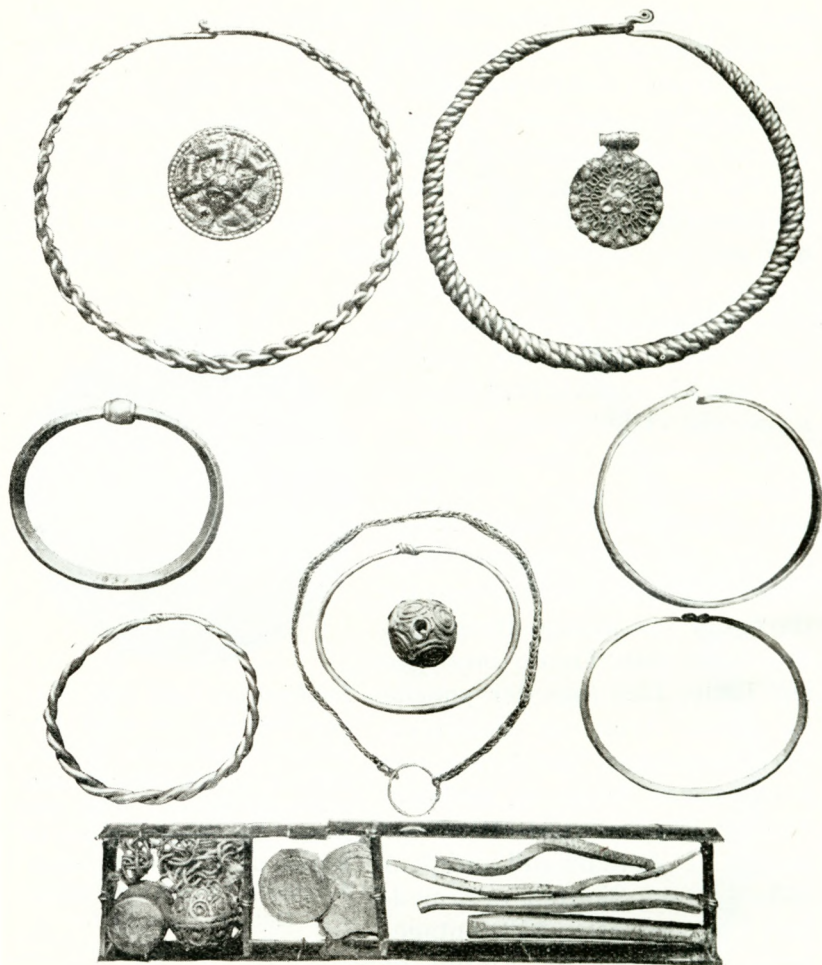
Man holdt ogsaa meget af at bruge en Slags Hængesmykker af Guld, Brakteater kaldes de. Man troede, det var Amuletter, der kunde bringe Lykke. Runer var særlig tryllekræftige, derfor er flere Brakteater forsynet med Runer, selv om Indskriften ikke giver nogen Mening. Amtets største Fund af Brakteater er gjort i Skonager og Darum. Paa en Brakteat staar der Niujila alu. Niujila er sikkert et Mandsnavn, alu et helligende Ord.

Vikingetidens største danske Skattefund er gjort i V. Vedsted. Næst efter en Skat i Norge er den den Tids rigeste Guldskat i Nordeuropa. Finderen fik da ogsaa saa mange Penge udbetalt, at han kunde ombygge sin Lade. Her var der snoede og glatte Arm- og Halsringe, Hængesmykker, Sølvperler, der brugtes som Penge og arabiske Mønter. Da den yngste Mønt var præget i Samarkand mellem 913—42, maa Skatten være nedlagt i Jorden efter 913, antagelig i en Ufredstid. Endnu et

Skattefund fra Ribeeegnen vil vi nævne, nemlig et Sølvfund fra Ribe Nørremark (Vikingetidens Skatte var mest Sølv). Det var et Sølvbæger og 6 Sølvskaale. Bægerets elegante Udsmykning og hele Formen viser, at det er blevet til i et Værksted i Karl den Stores Frankerrige og vel er kommet her til Landet som Vikingebytte. Det var jo den Gang, Frankerne bad: »Herre Gud, fri os fra Normannernes Raseri!« — De skønneste og ædleste Smykker, der nogensinde er fremdraget af Danmarks Jord, er fundet i Hornelund:

Brakteat af Guld med Runer. Runerne er uden Mening. Efterligning af en Kejsers Brystbillede paa romerske Mønter. Han har Krans om Haaret, romersk Kappe og Ring i Haanden. 5. Aarh. Fra Revsgaard, Ovtrup Sogn. 3/2. (Fra Ribe Amt).

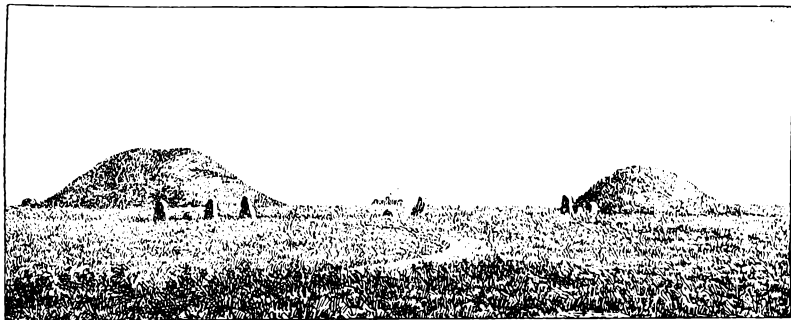

Guldskat fra V. Vedsted. Hals- og Armringe, Hængesmykker, arabiske Mønter og overhuggede Goldstænger, der brugtes til Betsaling; de vejedes i »Ører«, 1 Øre Guld = 24,5 g. Smykkerne er lavet herhjemme undtagen Hængesmykket øverst til højre, det er frankisk. $\frac{1}{3}$ Størr. (Fra Ribe Amt).

to Spænder og en Guldring. Det mest fuldendte Smykke er prydet med Baandslyng og det andet med 4 Dyrehoveder. Selv om de er præget af Frankernes Kunst, minder Dyrehovederne dog saa meget om Vikingernes danske Kunst,

Guldspænder fra Hornelund. 4/5. (Fra Ribe Amt).

Runemindesmærke paa Bække Mark. Runestenen staar yderst i en Række store Sten. (Trap: Danmark).

at de nok er lavet i Danmark, maaske af en fransk Guldsmed. De er da ikke simpelt Vikingerov. Saa vidt man kan skønne, laa der dengang et Stormandsæde i Hornelund. Her i Høvdingens Hal har de pragtfulde Guldspænder glimtet ved store Fester. En Runesten, der en Tid sad i Horne Kirkegaardsdige, fortæller, at Ravnunge-Tue gjorde Tyres Høj. Det samme siges ogsaa paa en Runesten i Bække, og paa en Runesten i Læborg læser man: »Ravnunge-Tue hug disse Runer efter Tyre, sin Dronning.« Da disse Indskrifter er jævn gamle med Jællingestenene, maa Tyre være Gorms Dronning og Ravnunge-Tue en af hendes Mænd, vel en Stormand. Antagelig har han ejet Gaarden i Horne og maaske ogsaa de pragtfulde Spænder!

I Bække er der en Runesten mere. En Husmand havde flere Gange set Lys skinne over Stenen, og han troede derfor, der var en Skat under den. Da han fik den iøfttet op paa Enden, saa han Runer paa den. Den staar yderst i en Stenrække fra to Høje og staar paa sin oprindelige Plads paa det smukke og ejendommelige Sted. Den førstnævnte Bækkesten staar nu ved Kirken. Læborgstenen ligger paa Læborg Kirkegaard, men laa før nord for Kirken. Endvidere er der fundet et Brudstykke af en Runesten i Grindsted. — I Føvling findes en smuk Runesten, der melder paa Latin: »Her hviler Provst Æsbern Langsum i Kristus.« Omkring 1200 ejede en Provst Langsing Gods i Nabosog-

net. Stenen kan være rejst over ham. Men dermed er vi inde i den historiske Tid, i Middelalderen.

Om Hedenskabet

Vi har ikke her til Lands, som paa Island, fundet Rester af gamle Templer (Gudehove), men alligevel har vi adskillige Minder om Hedenskabet. Tæt Øst for Lunde By ligger der en stor Sten, Skusten. Om den fortælles det, ligesom om Graasten i Alslev og en Sten i Vilslev, at den vender sig, naar den lugter nybagt Brød.*) Det er netop et latterliggjort Minde om Madofre, man i Oldtiden og senere bragte den Vætte, man troede, der boede i den, for at Landsbyen eller en Gaard i Nærheden kunde faa Frugtbarhed og Held. Den store Tirslundsten, Landets næststørste Vandreblok, er vistnok viet Himmelguden Tir (Tyr), og Lunden udenom har vel været Offerlunden.

Paa Bække Mark har der ligget en Sten af lignende Størrelse, Svinglingsstenen. Om den fortæltes det allerede først i det 14. Aarhundrede, at det var den Sten, Harald Blaa-tand var i Færd med at slæbe til Jællinge, da en Vanddringsmand fortalte ham om Sønnens Oprør. I 1770erne lod A. C. Teilmann, Nørholm, den slaa i Stykker og køre til Nørholm, hvor Stykkerne anvendtes til Trappesten, Truge m. m. Den fyldte 150 Læs. Efter dens Ødelæggelse overførtes Sagnet paa andre store Sten i Nærheden, bl. a. Tirslundstenen.

Ogsaa *Kildevæld* dyrkede man som hellige, og omtrent til vor Tid vedblev man at tro, at de havde underbare, helbredende Kræfter visse Dage om Aaret, især Midsommer-aften. Ved Kristendommens Indførelse indviedes Kilderne til en Helgen. Ribe Amt har mange hellige Kilder, mest bekendt var Kilden i Vorbasse, Helliglegemskilde, der randt i det sydvestlige Hjørne af Kirkegaarden**). Den besøgte Valborg Aften. Her strømmede mange Folk sammen

*) Det skal jo nok passe! Hvorfor?

***) Adskillige andre Kirker var bygget ved en hellig Kilde, saaledes Starup og Læborg.

for at drikke af Vandet, og bade de syge deri. Hvor mange Folk mødes, kommer der ogsaa snart Handelsmænd, saaledes opstod da et Kildemarked, det bekendte Vorbasse Marked. »Ses vi ikke før, saa ses vi til Vorbasse Marked!« sagde man. Slagsmaal, Toldsvig og andre Ulovligheder forefaldt, hvorfor Frederik III forbød det. Men Markedet lever videre.

Ved St. Gertruds eller Birgittes Kilde tæt ved Sig fandtes en Mængde Skaar af Jydepotter og enkelte Skaar fra romersk Jernalder. I den katolske Tid byggedes et Kapel paa Skrænten oven for Kilden. Der var endogsaa en Kirkegaard knyttet til den. Ved St. Folmers Kilde i Alslev var der ligeledes et Kapel med et højt Kors. I Kristian IVs Tid var Kilden »smuk ved Magt og strømmer idelig og altid, Vinter og Sommer, med det klareste Vand. Bønderne bruger deraf undertiden mod Hidsighed, indvortes Hævelse i Livet og saare Øjne og befinder sig Lindrelse og bedre.«

STEDNAVNENE

Saa længe man drev Svedjebrug, blev Landsbyerne i Reglen ikke ret gamle. Man maatte Gang paa Gang flytte hen til det Stykke Jord, man havde ryddet. Med Jernalderens bedre Agerbrug blev det efterhaanden anderledes. Dog viser de forladte Marker fra den keltiske Tid og de mange øde Bopladsler fra ældre romersk Tid, at man da stadig flyttede meget omkring. Derefter blev man mere bofast, saa Landsbyerne har kunnet bestaa til vore Dage.

Derfor stammer de fleste af vore ældste Landsbyer fra Folkevandringstiden (yngre romersk Tid). Det gælder saaledes mange af de Byer, hvis Navne ender paa -inge, -lev, -um og -sted. Til disse gamle Byer hører Bramminge, Gørding, Gesing, Føvling, Gejsing, Revsing og Sædding i N. Nebel Sogn. Hjerting kan ad sproghistorisk Vej, bestemmes til at være ældre end 500. Man mener, disse Navne er Slægts- eller Indbyggernavne i Flertal. Gesing kommer saaledes af Mandsnavnet Gesi, Hjerting derimod af Dyrenavnet Hjort, »Hjortinger,« der dog ogsaa nok kunde være et Slægtsnavn. Enkelte -inge Navne er maaske saa gamle, at de gaar tilbage til Tiden lige efter Kristi Fødsel. Andre kan være meget yngre, som Kersing og Linding.

Lev betyder Efterladenskab, Arv. Første Led i disse Stednavne er gerne Navnet paa den, der har efterladt sig Godset. Der er særlig mange Levnavne paa Sjælland. Nogle har ment, at det er Danernes Stamme, som i Folkevandringstiden derfra bredte sig over det øvrige Danmark, og som har ført Navnet hertil; men vi ved det ikke sikkert. Allerslev (med Mandsnavnet Alvar), Hyllerslev (Hildir),

Alslev (Alf) og Vilslev er Amtets eneste Levnavne. Navnene paa -sted er saa afslidte og forandrede, at de ikke er saa lette at kende. Man maa se paa dem, som de skreves i rigtig gamle Dage. Skast skreves 1310 Skastæd. De øvrige er Anst, Gamst, Veerst, Erst (det gamle Sognavn for Lejrskov), Seest, Kjelst, Røst og Jested. Lidt yngre er vistnok Holsted, Ilsted, Gredsted, Grindsted og Aasted, og meget yngre er selvfølgelig Hussted og Hvilested Kro.

En Del af de Navne, der ender paa -um, har oprindeligt endt paa -hem (Hjem). Men Sproget forandrer sig; vi taler ikke som vore Oldeforældre. Og i 13.—14. Aarhundrede forandres -hem til -um. Her har vi Billum (af Bælg, Forhøjning), Bovnum (hentyder vist til Bækken i Byen), Brøndum (Brun, Kilde), Darum (»Darre«, Tap, Spyd = Jord, der strækker sig ud mellem Enge og Moser), Jegum (Eg), Forum (Forth, Vadested, den gamle Kongevej, »Ryttervejen« gik her over Alslev Aa), Høm (Høj), Lydum (Lid, Skraaning), Medum (Med, Eng), Seem (Sø), Sæden i Guldager Sogn (skreves i 14. Aarhundrede Sæthum) og Vrøgum.

-um kan ogsaa være gammel Hensynsfalds = Endelse, men saa er den betydeligt yngre: fra Vikingetid og ældste Middelalder; hertil hører Hallum, Hygum, Inder og Uder Bjergum og maaske Klinting, der i Middelalderen skreves Klyntom.

Andre gamle Byer er Mejls (vist opr. Medeløse), Malle, Bække, Gesten, Henne, Hodde, Øse, Aarre, Malt, Vejen, Folding, Horne, Aal (All, Stribe, Indsænkning), Jerne (Iarn, Grus), Kvong (Kovang), Lønne og Lunde. Malle kommer vist af Malhøgr, den Høj, hvor Lov og Dom blev mælet, fremsagt paa Herredstinget, dets hellige Offersted har antagelig været i Hornelund. Lønne betyder Viet (Helligdommen) ved Vandet. Tirslund er Guden Tirs (Tyr) hellige Lund, ogsaa Jernved (Jarnwi) har maaske rummet et Gudevi, Hejnsvig ligeledes. Ølgods sidste Led er vist Gud, og Vallund har vel haft en hellig Lund i Hedenskabets Dage, Forledet synes at være det oldnordiske Ord Valr, der betyder Folk eller de faldne. I Mosen er der fun-

det et Vognhjul fra den senere Oldtid. Måske har Vallund Mose med sit Hjul nogen Lighed med Mosen i Dejbjerg (Dødbjerg) og dens berømte Vognfund. Haragergaard kan rumme et Harg, en Stenhob, hvor man blotede. Baldersbæk og Boldesager nævner den blide Gud Balder.

I Vikingetiden foregaar der en umaadelig Kraftudfoldelse, ikke blot rejser Danske ud og anlægger Kolonier og Landsbyer i fremmede Lande, men ogsaa hjemme opdyrker de nyt Land og grundlægger nye Landsbyer, og det blev man ved med til ind i Valdemarstiden. De ældste af disse Udflytterbyers Navne ender paa -torp (nu omdannet til -rup, -strup, -terp og -tarp). Torp betyder ligefrem en Udflytterlandsby. Første Led er Navnet paa Anlæggeren eller Ejeren. Denne store Udvidelse begyndte i Sønderjylland og gennemførtes derefter i Vikingetiden, ogsaa i vort Amt foregik den meget tidligt. Derfor er der kun brugt Vikingenavne og ingen kristne. Vi nævner nogle faa: Bjærndrup (Bjørns Torp), Janderup (Jafni), Gunderup (Gunki), Skamstrup (Skammel), Avtrup (Aki), Gerndrup (Germund), Bastrup (Barn), Estrup (Eske), Plovstrup (Plov, nogle mener, Kongemorderen Sorteplov boede her). Torstrup, Tistrup og Frøstrup indeholder maaske Navnene paa de tre Guder Tor, Tir og Frø (Frejr). Brørup er aabenbart anlagt af en Bryde (Forvalter). Kærup, Lunderup og Stenderup har ikke Grundlæggernes Navne, men minder om Naturen paa Stedet.

Yngre, fra den ældre Middelalder, er Endelsen -bøl, der betyder Bolig eller Gaard (Bol). Hertil hører Sognavnene Nebel (Nybøl) og Landsbynavnene Torbøl (Tor), Ovnbøl (Agne), Vognsbøl (Vagn), Knudsbøl (Knud), Tusbøl (Tue) og mange andre. — Byer eller Gaarde paa -by kan være ganske unge (Kirkeby, Sønderby), andre kan gaa langt tilbage, helt til Vikingetiden, saaledes Oksby, Mølby, Dyreby, Tømmerby o. fl. Byer med Borg i Navnet er ogsaa af meget forskellig Alder. Med Borg tænkes der sjældent paa en Fæstning, men gerne paa en naturlig Banke; til de gamle hører Tjæreborg og Faaborg.

Tilsammen viser Torp- og Bølbyerne den kolossale Ud-

videlse af det dyrkede Land i Vikingetid og ældste Middelalder. Der var da opdyrket saa meget Jord, at det omtrent slog til til Tiden kort før Landboreformerne. Dog opstod der stadig enkelte Smaabebyggelser, ældst er Byer som Debel, Hjulsager, Mejlvang, Gødsvang, Bøgeskov, Sønderkov, Egholt, Bredho, Asbo, Spangsbjerg o. fl. Yngre er Løvborg, Krasborg (med spottende Betydning), Agervig og Uglvig m. fl.

I Tiden omkring Landboreformerne sker der atter store Nybrud og Udvidelser med nye Bebyggelser. Men selv om de ofte opstod paa Heder og Udmarker, var denne Jord dog i Forvejen opmaalt og i Matriklen henregnet under de gamle Byer; derfor fik disse ny Huse og Byer ikke altid ny Navne, og selv om de fik det, var det ikke altid, de holdt sig. Navne fra den Tid er Sønderhede, Nørvang, Søvighede, Grønlund, Krusbjerg, Vibek, Søhale, Hovmark eller Krosgaards Mark o. fl.

Hedeopdyrkning og Forbedringer i Landbruget fortsatte stadig, og det er nu blevet Skik at give Navne til de enkelte Gaarde i Landsbyen, og saaledes er der opstaaet en Mængde nye Stednavne, men Fremkomst af Landsbynavne som i gamle Dage er sjældent. Det sker dog. Ved Udstykningsforeningers og Statens Jordlovsudvalgs Virksomhed er der opstaaet nye Landsbyer som Hesselmed Mark paa en nedlagt Herregaards Marker eller Randsig i opdyrket Hede og Mose i Outrup Sogn.

Med Stednavnene nævner vi daglig gamle Minder, uden at vi tænker paa det.

HERRED OG TING. LEN

Herreder

Danmark er inddelt paa mange Maader, f. Eks. i Skoledistrikter, i Sogne, i Politikredse og i Amter. Den ældste Inddeling af vort Land er Inddelingen i Herreder. Den synes at gaa helt tilbage til Folkevandrings-tiden og er saa lige saa gammel som selve Danervældet. Intet andet Land i Europa har i saa gammel Tid faaet gennemført en saa ensartet Inddeling af sit Land.

Grænserne for Herrederne i vort Amt har dog forandret sig gennem Tiderne. Det største var Horns Herred, Landet mellem Skern Aa og Varde Aa og langs Vesterhavet. Mellem 1231 og 1300 blev det delt i tre: Øster, Vester og Nørre Horne Herred. Det sidste ligger i Ringkøbing Amt. Skast Herred (Skazstathæreth kaldes det 1231 i »Valdemars Jordebog«, det ældste Værk om Danmarks Inddeling) er nu det største Herred i Ribe Amt. Maltherred (Molthæreth) omfattede indtil kort før 1300 ogsaa Gørding Herred. Disse Herreder udgjorde i Middelalderen Varde Syssel, altsaa Landet mellem Skern Aa og Kongeaa. Østligst ligger Anst (Anstat) Herred, som hørte til Almind Syssel. Syd for Kongeaaen ligger nu Ribe Herred. Oprindeligt var der intet Herred af dette Navn, dets nordligste Del (Hjortlund, Kalvslund og Farup Sogne) hørte til Frøs Herred, men før 1340 er disse Sogne udskilt og dannede sammen med Lintrup og Hjerting Kalvslund Herred. Det hørte til Barvid Syssel. Sognene syd for Ribe hørte oprindeligt til Hvidding Herred i Ellum Syssel. Ved Amtets nordøstligste Hjørne ligger Slavs Herred; det er først oprettet efter en kgl. Befal-

Ribe Amt med Herreder og Sogne. I. Øster Horne Herred. II. Vester Horne Herred. III. Skast Herred. IV. Ribe Herred. V. Gording Herred. VI. Malt Herred. VII. Anst Herred. VIII. Slavs Herred.

ling 1552. Før dette Aar hørte de to nordligste Sogne (Grindsted og Grene) til Tørrild Herred i Jelling Sysse, mens Vorbasse og Hejnsvig hørte til Jerlev Herred i Almindsysse.

Kun Jylland er inddelt i Sysler, og Inddelingen er nok foretaget af en jysk Konge i Vikingetiden.

Herredstinget

Omtrent midt i hvert Herred eller dog nogenlunde centralt laa Herredstinget. Her samledes de frie Mænd for at hævde Lov og Ret, fælde Domme og træffe vigtige Beslutninger og for at dyrke Guderne. Hvor Tingstederne fandtes i Oldtiden kan ikke siges helt nøjagtigt, men der er næppe

Tvivel om, at de fem Herreders Tingsteder laa i Sognene Horne, Skast, Malt, Anst og Hvidding, maaske i eller ved Landsbyerne med disse Navne. En Tid holdt Horne Herred dog vist Ting i Malle.

Tingmøderne, hvori de fleste Herredsmænd deltog, blev efterhaanden slet ikke velset af Bondebyerne. Der var blevet Tingdag en Gang hver Uge, og da kom der jævnlig hele Flokke stimende mod Tinget ad Veje eller over Marker til Hest, til Fods og med Vogn. Nød Mændene saa rigeligt af stærke Drikke, kunde det blive uhyggeligt, skønt Loven lyste Fred over Ting og Tingvej. Derfor blev Tingstedet lagt ud paa Heden ved en Gruppe Høje eller i en Lund, der kunde yde Læ i daarligt Vejr og lægge et Skær af Fortids Højtid derover.

Skast Herreds ældgamle Tingsted laa saaledes paa Tingheden tæt ved den nuværende Korskro. Indtil for faa Aar siden, da Heden heromkring blev opdyrket, saa man fra Tingstedet utallige Veje løbe gennem Lyngen til alle Sider ligesom Straalerne i en Stjerne. Selve Stedet med Tinghøjene er nu fredet. Vester Horne Herreds Tingsted laa paa Rottarp Hede i Ovtrup Sogn ligeledes ved en Gruppe Høje. Her er et Stykke Hede med en Del af de mange Vejspor blevet fredet. Øster Herred blev maaske ved med at holde Ting i Horne eller Tistrup efter Delingen, men 1594 befalede Kongen, at da Stedet laa ubekvemt i en Landsby, og der var megen Drukkenskab og andet uheldigt, skulde Lensmanden tage 24 uvildige Mænd af Herredet og med dem overveje, hvor Tinget skulde være. Tinget flyttedes da ud paa et øde Sted paa Heden ved Tranekærhøje i Vestkær, Ølgod Sogn. Det var imidlertid helt ude ved Randen af Herredet, hvorfor Bønderne klagede over, at det var flyttet »fra Fjerdings-

Anst Herreds Segl 1584. De Dokumenter, der udstedes paa Ting, fik større Bevisværdi, naar de bar et Segl. Billedet forestiller en And. Man mente dengang, at Anst betød And.

kirken*) og den Bymark, der ligger midt i Herredet, hvor det af Arilds Tid ligget har«. Tinget blev dog næppe flyttet tilbage igen. Malt Herreds gamle Tingsted var vist Malthøj i Gørklint, hvor tre Sogne støder sammen. Efter at Gørding Herred var skilt fra, var der vist Ting ved Malt Kirke, men 1638 laa Malt Herreds Ting i Brørup Sogn i Hulvad Skov, der kaldes Hessel. Gørding Herred holdt Ting paa Sønder Gørding Hede i Tinglund Ris. Anst Herred havde Tingsted ved Tinghøj i Dollerup i Skanderup Sogn, men det flyttedes 1661 til Bremhøj, hvor det var i 10 Aar.

Tinget holdtes oprindeligt under aaben Himmel; man havde ikke Lokaler store nok, og desuden var det et Udtryk for, at her havde hver fri Bonde sin Plads, og alle var lige for Loven. Maaske var det hellige og ukrænkelige Sted omgivet af et Risgærde, »det hellige Baand«. Men i Vikingetiden, gennem Middelalderen og ind i nyere Tid var vore Tingsteder indrettet paa den Maade, at der lagdes 4 Bjælker, »Stokke«, op paa nogle store Sten, saa de dannede en Firkant. Inde i denne laa en stor Sten, som Tyvene skulde sidde paa, naar de skulde dømmes; derfor kaldtes den Tyvestenen. Paa vedføjede Grundrids fra 1639 ses Vester Herreds Ting netop angivet som en Firkant med en Prik i ved Siden af nogle Høje. Det er den eneste samtidige Afbildning af et Herredsting, der eksisterer.

Alle, der mødte paa Tinget, dømte og ordnede i Fællesskab de Sager, der kom for. I gammel Tid kom baade Ridderne og Svende, Bønder og menige Folk, ja ogsaa Konger, naar de paa deres Gæsterejser drog omkring i Landet. Man har ment, at det var paa Hvidding Herredsting eller et andet Ting i Nærheden af Ribe, at Erik Emune blev dræbt af Sorteplov, muligvis er der dog større Sandsynlighed for, at det var paa Urnehoved Ting ved Aabenraa. Kongen opholdt sig forud for Drabet i Ribe, da han blev

*) Fjerdingskirken eller Herredskirken var Tingets nærmeste; her holdtes der undertiden Gudstjeneste før Tingets Begyndelse, her var dets Arkiv, og her kunde en Skyldner indlægge Penge og saaledes befries for Ansvar.

bedt om at dømme mellem nogle Bønder. Tilmed havde en Almuesmand klaget over Sortepløv, hvorfor ogsaa han var tilsagt. Kongen stod paa Tinget og støttede sig til et Spyd og bød Pløv at være retfærdig over for Bonden. Pløv bad da om Ordet, og Kongen løftede Haanden for at faa de larmende Tingmænd til at være stille. Pløv saa da, at Kongen var brynjeløs og jog sit Spyd igennem ham, idet han raabte: »Nu slog jeg Kongen, slaa I nu hans Svende!« Der opstod en uhyre Tumult, og Hirdmændene flygtede, men Erik Lam sprang uforfærdet frem og værgede sin Morbroders Lig. Da raabte Sortepløv til ham: »Ikke saa voldsom, Erik, der faldt fedt Flæsk i din Kedel, om du ellers forstaar at søbe.« — Erik Emune blev begravet i Ribe.

Selv om Kongerne jo ikke kunde være tilstede paa alle Herredsting, fik Kongemagten dog Haand i Hanke med Retsudøvelsen, nemlig gennem dens Ombudsmænd (Lensmænd). Kristoffer II's Haandfæstning bestemte, at hver Ombudsmand skulde udnævne en Selvejrbonde i Herredet til »at skikke hver Mand Lov og Ret uden Vild (Partiskhed)«. Denne Mand blev efterhaanden til Herredsfogden. Gennem forskellige Nævninger kunde Folket stadig deltage i Retsplejen. Der var saaledes Sandemænd til at dømme om Mord, Markskel, Vold m. m., Ransnævninger, der svor om Ran, og Kirkenævninger, der dømte i Trolddomssager. Desuden skulde der være 8 Mænd tilstede som Vidner. Sammen med Fogden og Skriveren sad de paa de 4 Stokke og kaldtes senere Stokkemænd.

Havde en Mand noget at gøre i Retten, traadte han inden for Stokkene. Saaledes vidnes det 1615, at Sandemændene var paa Øster Herreds Ting »inden alle 4 Tingstokke og lydeligen vonde og gjorde deres Ed og Toug«. Trods Tingfreden kunde Hidsigheden nok løbe af med dem, der var i Proces. 1629 stod Erik Sørensen i Hessel op paa den sydlige Tingstok og udskældte Jens Nielsen, da han var i Rettergang med Lars Pedersen fra Hodde, og skønt Jens Nielsen gik stille og »tiende« ud over den østlige Tingstok, overfaldt Erik Sørensen ham og bed ham i en Finger. Selv Adelsfolk kunde det gaa ud over. Det er i og for sig ikke

underligt, naar end ikke Kongen var sikker. 1593 flyttede en Bonde ulovligt fra Peder Nordbys Guds Donslund over paa Nørholms. Da Nordby derfor rejste Tiltale mod ham paa Øster Herreds Ting, stak og slog Bonden og »hans Medfølgere og Selskab« Peder Nordby, saa det var med Nød og næppe, han slap derfra med Livet.

Senere fik man Tinghuse. Et af de første i Landet var Skast Herreds, der nævnes 1522. 1637 bevilger samtlige Tingmænd, at et nyt Hus skal bygges. Det er formodentlig blevet ødelagt i Torstensonskrigen, da man en Tid ikke kunde holde Ting, fordi de svenske Krigsfolk »i Hobetal« færdedes ad Vejene der forbi. Tinget ligger tæt ved Landevejen fra Varde ad Ribe, Kolding og Haderslev. 1653 bevilgede Tingmændene 100 Daler til et nyt. Under Karl Gustav Krigen opgav man helt at holde Ting, og Huset gik atter til Grunde, saa man paany samledes under aaben Himmel. — 1650 vedtog Vester Herreds Mænd at bygge Tinghus.

Straffemidler.

Til Tingets Udstyr hørte ogsaa et Rettersted med en Galge og et Sted, hvor man brændte Troldfolk, samt i alt Fald i nyere Tid en Skampæl. I Anst Herred har der staaet en Galge ved Hvolbøl, hvor der 1639 hængtes en Falskmøntner og Tyveknægt. 1843 skulde Mordersken Lisbeth Julius henrettes. Man havde glemt, at Herredet havde et Rettersted, og ingen Lodsejer vilde lade sin Mark bruge til dette uhyggelige. Toldvæsenet havde en Mark tæt ved Rols Mølle. Her blev Lisbeth henrettet.

Skampælen svarer til Købstædernes »Kag«, en Pæl eller Støtte, der stod paa Torvet. Den benyttedes ved adskillige Straffe, men var i det 17. Aarhundrede især Straffemidlet for Usædelighed. Kvinder, der tre Gange havde faaet Børn uden for Ægteskab, skulde uden al Naade straffes »til Kaggen«. 1641 blev der opsat Skampæl med Halsjern ved Tingstederne i Skast, Gørding, Malt og Vester Herred. De blev taget i Brug med det samme. »Mester Hans«, Rettermanden fra Haderslev, »kagstrøg« nemlig 12 utugtige Kvinder ved disse Ting. At de blev kagstrøgne vil sige, at de blev

bundne til Pælene og pisket. Det var tit »den første Indvielse til Galgen«, da de efter denne Behandling var offentlig udstødt af ordentlige Folks Samfund, og saa blev de saa godt som tvunget til at stjæle for at faa Føden.

Ogsaa Blokken blev rejst ved Tingstederne, naar nogen skulde halshugges. En Bonde, Laurids Pedersen i Veldbæk, har skrevet i sin Almanak, at 2. December 1715 blev en Kvinde, der havde ombragt sit nyfødte Barn, henrettet paa Skast Herreds Ting. Den sidste Henrettelse dér skete 1805. Det var et Ægtepar fra Skonager, som havde forgivet deres Aftægtsfolk med Rottekrudt. De blev halshugget, og Hovederne sat paa Stager. Derpaa blev de begravet i Heden ved den ene Tinghøj. Her er der ved Grusgravning og andre Arbejder fundet flere Grave med Skeletter og bl. a. en Hovedskal med et rustent Jernspiger. Det har været drevet gennem Kraniet ned i Pælen. Paa selve Dagen var Næsbjerg Skolebørn beordret ud for at overvære den grusomme Henrettelse. Selv Børnene skulde til Skræk og Advarsel have en grundig Belæring om, hvordan det gik Skidtfolk. Og det var i forrige Aarhundrede, det endnu var almindeligt at bruge saadanne Opdragelsesmetoder! Længere siden er det ikke!

Der var ikke Fængsler ved Tingstederne i gamle Dage. Jyske Lov straffede med Bøder, Fredløshed og Døden.

Selve Forfølgelsen var privat. Var en Mand bestjaalet, maatte han selv fange Tyven og senere sørge for at faa ham hængt. Hos Lensmanden kunde man faa Lov til at »tage« en anklaget og holde ham fanget i et privat Hus, til Dommen faldt. Man kunde laane »Kongens Jern« til at lænke ham med hos Delefogden, en Gaardmand, der var en Slags Politibetjent for Lensmanden. Selv efter at Danske Lov var kommet, maatte man være virksom. Saaledes opdagede et Par Familier i Forsom en Morgen, at der var stjaalet Tøj hos dem. Mændene gav sig straks til at søge efter »deres Skademand og Tyv« og fandt ham samme Eftermiddag paa Strellev Kærgaard, hvor han netop havde stjålet Varerne. Med Tyvekosterne bundet paa Ryggen førte de ham paa deres egen Vogn til Fogden og derpaa

til Tinget. Tyven var en ung Mand fra Horne. Han bekendte, at han var blevet saa fattig efter en Sygdom, at det havde faaet ham til at stjaele. Han dømtes da kun for »ringe Tyveri« til at miste sin Hud, betale Tøjet og have sin Ejendom forbrudt til sin Husbond, og han »lovede aldrig efterdags at henfalde til saadan Ugerning«. Man havde ikke noget Arresthus, hvorfor man lejede en Mand i Tarm til at passe paa ham, til Straffen kunde blive udført. Men efter et Par Maaneders Forløb forsvandt baade Fangen og Vogteren!

Retskredsene forandres

I Tidernes Løb var der oprettet mindre Retskredse, Birker, kaldtes de. Fra gammel Tid havde Ribe Bisp Birker omkring sine befæstede Borge Hennegaard og Lustrup; det var det Bøndergods, han ejede under disse Gaarde, som udgjorde Birkerne. Paa samme Maade kom Kongens Gods i Vester Herreds Kystsogne fra Langlig til Nyminde til at udgøre et Birk, der kaldtes Kærgaard Birk efter den By, hvor Tinget holdtes. Det oprettedes 1572, navnlig for at sikre Kongens Indtægter af Fiskerlejerne dér og for at holde Ro og Orden i disse. Kristian I bevilgede St. Nikolaj Kloster Birkeret over dets Gods lige uden for Ribe. — Ogsaa indflydelsesrige Herremænd kunde faa Tilladelse til at oprette Birker af deres Gods. Saaledes fik Rigsraad Niels Lange til Kærgaard oprettet Hunderup Birk. Tinghuset stod i Hunderup til ca. 1875. Det var bygget af Munkesten. 1647 fik Rigsraad Iver Vind oprettet Nørholm Birk. Og Feltherren Hans Schack til Schackenborg, Københavns tapre Forsvarer under Svenskernes Belejring, fik oprettet Lustrup Birk. — Paa en indviklet Maade var kongerigsk og hertugeligt Omraade blandet mellem hinanden syd for Ribe. Her oprettedes 1735 Riberhus Birk, efter at der længe i Forvejen havde været gjort et Par Forsøg i den Retning. Under det lagdes Lustrup Birk 1812, og 1859 dannedes Ribe Herred. — Som saa mange Smaaøer var Fanø fra gammel Tid et Birk.

Kort efter at Kristian V's Danske Lov var traadt i Kraft, sammenlagde man en Del Herreder, hvorved man kunde

nøjes med færre Herredsfogder og saaledes spare Penge. 1684 blev Gørding og Malt Herreder atter forenede. Skønt det var i Enevældens Dage, fik Bønderne dog endnu engang Lov til at gøre Brug af deres gamle Ret til at være med til at bestemme, hvor Tinget skulde være. Stiftamtmanden v. Speckhan fra Ribe kom i egen høje Person ridende ud paa Heden sammen med Bønderne og Godsernes Ridefogder, der mødte frem brede og faste i Sadlerne. De »omred vidtløftig« Egnen omkring Gørding Aa og traf endelig et Sted paa Grimhede i Lourup, »hvor hans Excellence selv en Sten henlagde, lod læse han kgl. Majestæts allernaadigste Befaling, og Tinget paa samme Sted ved de udnævnte Herredsmænd lod indlyse, befalede saa udi hans kgl. Majestæts Navn, at Gørding og Malt Herreds Almue og Undersaatter herefter skulde søge deres Ting og Ret paa samme Sted«. Herpaa byggedes et Tinghus, dem havde man nu de fleste Steder, hvis man ikke nøjedes med en lejet Stue. 1747 sammenlagdes Gørding-Malt med Skast Herred, og Tinghuset opførtes i Lille Endrup i Vejrup Sogn. 1800 adskiltes de igen, men Tinghuset var fælles. 1811 flyttedes Tinget for Skast til Varde Raadhus. Gørding-Malt holdt en Tid Ting i Jernvedlund, senere atter i Endrup, derpaa i Vejrup Kro og kom 1846 til Tinghuset i Holsted. Øster og Nørre Herreder forenedes, og herunder inddroges Nørholm Birk. En Tid holdtes der fortsat Ting ved Trankærhøje i Vestkær*), senere ved Lyne Kro og derefter i en Stue i Sækbæk, hvor der ogsaa var Kro. — Kærgaard Birk lagdes sammen med Vester Horne, hvortil Henne Birk var vendt tilbage. I det 18. Aarhundrede var dets Tinghus beboet, lejet ud til en Sømænd, hvis Kone havde faaet lidt af Heden opdyrket og aabenbart holdt Kro for Tinggæsterne. Huset udnyttedes saa godt, at den Stue, hvor den høje Ret blev sat, ogsaa var Dagligstue for Lejeren. 1770 solgtes Huset til Behoeren, og Tinget flyttedes til Varde. 1816 forenedes det med Øster Herred, men Tinghuset blev til en Kro og senere til en Gaard, der den Dag i Dag kaldes »æ

---

*) Stedet er nu fredet.

Ting«. — 1687 blev Anst og Slavs Herreder forenede med Jerlev Herred; 1718—70 blev de lagt under Koldinghus Birk. Derefter blev de atter een selvstændig Retskreds.

Henimod 1700 blev det mere og mere sjældent, at Herremændene tog til Ting, de sendte deres Fuldmægtig eller Ridefoged. Ogsaa de øvrige Folk fra Herredet kom sjældnere. Tingets Betydning blev mindre og mindre. Det var ikke længere det Stævne, hvor Egnens gode Mænd mødtes og drøftede baade Ret og Nyt.

Len

De Fogder, Kongen satte paa sine Borge, f. Eks. paa Riberhus og Vardehus, bestyrede ikke blot Borgene og Jorden dertil, men de havde ogsaa Opsyn med Krongodset i de tilstødende Herreder. Efterhaanden kaldtes Omraadet for et Len og Fogden for en Lensmand eller »kongelig Majestæts Embedsmand«. Han skulde indkassere Kongens Indtægter: Landgilde, Gæsteri, Mulkter m. m., bortfæste Gaarde, Marker og Enge, naar de blev ledige, føre Tilsyn med Retsplejen og ansætte Herredsfoged og Tingskriver. Han havde en Fuldmægtig, Slotskriveren, og i hvert Herred en Delefoged, der senere blev erstattet af Ridefogden.

Den nordlige Halvdel af Varde Syssel var i lang Tid et tysk Len. Efter at Dronning Margrete havde faaet det tilbage igen, deltes det efterhaanden i flere Len efter Herrederne. Malt Herred var kommet under Skodborg Len og derefter under Koldinghus, hvorunder Anst og Slavs Herreder ogsaa blev lagt. Gørding og Skast Herred og senere Vester Herred lagdes under Riberhus. Øster Herred var snart et Len for sig selv og snart sammen med andre for endelig 1585 at blive lagt under Lundenæs.

VORE GAMLE KIRKER

Et smukt og stort Minde om Valdemarstiden finder vi i næsten hvert eneste af Amtets Sogne, nemlig Sognets gamle Kirke. Den vidner om vore Forfædres Fromhed og Ofervilje. Den rummer ikke blot Minder fra Valdemarstiden, men i Reglen ogsaa fra hver af de følgende Tidsaldrer. Af de allerførste kristne Kirker, der var bygget af Træ, er der, saa vidt man ved, ikke bevaret Levninger i vort Amt.

Naar vi vil gaa op og undersøge Kirken, maa vi ikke blot komme for at lære Historie, vi maa stadig huske, at det er Guds Hus, et helligt Sted, vi betræder. Vi kan møde Gud overalt, men det ved vi, at her ved Døbefonten mødte vi Gud for første Gang. Her tog han os i sin Faderhaand og gjorde os til sine Børn. Derfor laver vi ikke Støj eller Uro paa dette Sted, men gaar der med Ærbødighed. Derved bliver vi endnu rigere i vort Sind under Undersøgelsen.

»Did styred' den gæveste Drot sin Gang,
dér knæled' den staalklædte Kæmpe
og lærte ved Messe og Ottesang
den stolteste Vrede at dæmpe.

Dér sukked vor Fa'r med glødende Barm,
naar Klokkerne rørte sin Stemme,
der fældte vor Mo'r en Taare varm,
som ej hendes Sønner skal glemme.

Dér hented de Bod for de tungeste Savn
og Styrke til Vandringens Møje;
dér fanged' de Freden i Jesu Navn,
da mødig de lukked' sit Øje.«*)

*) Forfatteren af disse Vers, A. Reitan, er Nordmand. Det mærkes paa Sproget.

Hver Tid har sin Mode, baade i Klædedragt og Husbygning og al Udsmykning. Naar Moden er gennemført kaldes den Stil. Hvis man kender den Stil, der præger en Ting, kan man derfor sige fra hvilken Tid, Tingen er. Det har vi god Brug for, da vore Kirker kun sjældent er forsynet med Dato. Gennem den ældre Middelalder til 1250 var det Mode at lave runde Buer af Halvcirkler over de faa, smaa og smalle Vinduer. Ofte var Dørene ogsaa smykket med den runde Bue eller med Søjler ved Siderne. De kaldes da Portaler. Denne Stil er Rundbuestilen eller den romanske Stil. Og til denne Stil hører de ældste Dele af vore Kirker. Den efterfølges af den gotiske Stil med høje, spidse eller ganske flade Buer og højere Mure og rankere Taarne. Denne Stil varer Middelalderen ud.

Ribe Domkirkes Opførelse og Glanstid

Ribe Domkirke er en af Danmarks skønneste og ejendommeligste Kirker. Den har ogsaa en meget interessant Historie og en længere Historie end nogen anden Kirke inden for vore nuværende Landegrænser. I Ribe byggede Ansgar omkring 860 sin Kirke Nr. 2. Selve Kongen, Haarik den Unge, skænkede Grunden dertil, og den blev vel allerede dengang ligesom Kirken i Hedeby indviet til Vor Frue eller St. Maria. Det har været en lille Trækirke, men af den er der ikke Spor tilbage. Den lille kristne Menighed blev ofte forfulgt, og Kirken er vist gaaet til Grunde; for det fortælles, at en jysk Underkonge, der hed Frode, byggede Kirkerne op igen i Slesvig og Ribe og hjalp de kristne.

Naar vi nærmer os Ribe, ser vi fra alle Sider Domkirken med det høje firkantede Taarn hæve sig mægtigt og majestætisk over den gamle Bys Klynge af Huse, og kommer vi fra Havet, synes Kirkens Masser ligefrem at sejle paa Vandet. Kommer vi ind paa Kirketorvet, opdager vi, at Kirken ikke staar paa en Bakke, som Kirker plejer at gøre, men tværtimod i en gravagtig Fordybning med Rækværk omkring. Saadan var Forholdene dog ikke, da Kirken blev bygget. Da laa dens Omgivelser, de andre Huse, ligé saa lavt. Men alle gamle Byer er gennem Aarhundreders Løb

Ribe Domkirke udvendig, set fra Øst Vi ser Korrundingen (Apsis) og Tværfløjen og Marietaarnet af Tuf med runde Buer, Tagrytteren og Stormklokketaarnet med spidse Buer.

vokset i Højden. Affald og Fyld og de Rester af gamle Huse, der fremkom ved Ildebrand, og naar man ellers fornyede sit Hus, blev ikke kørt saa grundigt bort som nu. Man jævnedet det meste ud i et Lag og byggede oven paa det, næste Gang gjorde man ligeledes og saa fremdeles. Her ved Domkirken kan vi ret se, hvor meget Ribe er »groet opad«, en Mandshøjde omtrent.

Ser vi nu paa *selve Kirken*, slaar det os straks, at det store firkantede Nordvesttaarn og begge de nuværende ydre Langsider er bygget af kraftig røde Munkesten, medens den indre Bygningskerne under det Øst—Vest gaaende Tag saavel som Tværlængen (de to Korsfløje) ved Kirkens Østende med den skønne, berømte Korrunding (Apsis) samt det slanke Marietaarn mod Sydvest er bygget af en helt anden Stenart med en blød, gulliggraa Farve

den vulkanske Tuf, hentet helt nede i Egnene ved Rhinen. Denne Iagttagelse giver os straks en Anelse om, at de to Dele ikke er fra samme Tid, den yderste røde maa være bygget senere end den gullige. Vi kan selv fastslaa det ved at se paa Bygningsstilen. Overalt i det gullige — i Apsis, Korsfløje, Mariataarn og i Midterpartiet (hvor en Undtagelse omtales senere) — ser vi rundbuede Vinduer og som Murpynt de flade Lister og runde Bueslag, som hører til den romanske Stil, mens Kirkens røde Parti og det store Taarn har store spidsbuede Vinduer og Murforsiringer eller en temmelig flad Bue over Vinduerne. Denne sidste Stil er altsaa gotisk. — Vore Iagttagelser er rigtige: Kirkens gullige Del er fra romansk Tid*), mens den røde er bygget i Gotikkens Dage.

Den romanske Domkirke stammer fra den store Kirkebygningstid under Valdemarerne og er omtrent fra samme Tid som Lunds og Viborgs Domkirker. Biskop Tore, der faldt i Slaget ved Fodevig, hvor saa mange af Kirkens Mænd deltog, var den, der først begyndte »at grundlægge Ribe Kirke med Tavleværk af Sten« omkring 1125. Men han fik den ikke bygget færdig. Det var et saa mægtigt og smukt Arbejde, at det maa have taget meget lang Tid, selv om mange flittige og dygtige Mænd arbejdede der, og de fleste Ribeskuder tog Tuf med hjem i Stedet for Ballast, naar de havde været i Frisernes Havnebyer ved den nedre Rhin med Landbrugsprodukter eller Træ. Til disse Havne kom Tuffen paa Pramme fra Bruddene ved Andernach. Der er dog ogsaa brugt andre Stenarter, baade Marksten herhjemmefra og udenlandske Sten, især Sandsten fra Weseregnen.

1176 ramtes Kirken af en slem *Ildsvaade*, der endogsaa opbrændte St. Leofdags Helgenskrin og Relikvi. Leofdag var den første Biskop i Ribe. Af Fødsel var han Friser og havde været Munk. Han havde ogsaa været i Norge og Sverrig og var kendt som en dygtig Prædikant. I Ribe blev

*) Det slanke Klokketaarn, Mariataarnet, er dog delvis genopført i gammel Skikkelse under den store Istandsættelse omkring 1900.

han forfulgt af Hedningerne, og da han flygtede og søgte at vade over Aaen, dræbte de ham med Kastespyd. De Kristne begravede ham paa Kirkegaarden ved Frue Kirke og rejste et lille Skur over Graven. Senere begravede de Liget inde i Kirken ved Koret, »hvor det i lang Tid straaledede ved Mirakler til Troens Bekræftelse«. Man troede, han var en Helgen, og den egenmægtige Biskop Radulf flyttede atter hans Ben, lod dem skrinlægge og opstille paa Alteret, som naar Helgener ellers kanoñiseres. Men han gjorde det uden Pavens Tilladelse. Da nu Branden lagde Benene i Aske, saa Biskoppens Modstandere heri Himlens Straf for den egenmægtige Indvielse.

Domkirken blev genopført og gentagende udvidet, navnlig under Biskopperne Omer og Tuve (1178—1230). Den romanske Kirke var altsaa en Korskirke, bestaaende af Midtskibet med fladt Bjælkeloft og to hvælvede Sideskibe og Korsfløjene ligeledes med Træloft. Koret er ganske kort, men har den ejendommelige Apsis. Kirken afsluttedes mod Vest af Taarne, der først tilbyggedes ca. 1200: et svært Taarn i Midten mellem to slanke Sidetaarne, de eksisterer ikke mere, men i det nuværende Mariataarn er der dog betydelige Rester af det sydlige Sidetaarn.

Gaar vi ind i Kirken, kan vi ogsaa her let finde de gamle romanske Partier. Vi ser, at Midtskibets 17 m høje Mure bæres af tunge, firkantede Piller af Granit og Sandsten, Pillerne er forbundne med Rundbuer; oven over disse er der smaa, tredelte, rundbuede Vinduer med smukke Søjler (Triforier kaldes de). Dette er tydeligt romansk. I Skæringen mellem Tværfløjen og Langfløjen findes der en 21,3 m høj Kuppel, der er enestaaende i hele Nordeuropa, men er i Slægt med den mægtige Kuppel paa Sofiakirken i Konstantinopel. Jo længere vi betragter den, jo mere skøn og let synes den at svæve over vore Hoveder. Atter tænker vi i Ærbødighed paa de gamle ukendte Mestre, der arbejdede her ikke til egen, men til Guds Ære.

Kirken har nu tre *Hovedindgange*. De to ældste er i Korsfløjenes Gavle. Af disse er den sydligste særlig interessant og berømt. Portalen har paa hver Side to runde Granitsøj-

*Ribe Domkirke indvendig. Over Buerne mellem de svære firkan-
tede Sojler ses Triforierne, derover de senere tilbyggede spids-
buede Vinduer.*

ler, de yderste hviler paa udhuggede Løver, der æder Men-
nesker. I Buen over Døren sidder en mægtig udhugget Gra-
nit, næsten $2\frac{1}{2}$ m bred. Det er ikke blot det ældste fra Byg-
ningens første Tid, men det er i det hele taget det betyde-
ligste Billedhuggerarbejde, Danmark ejer fra Middelalder-
ren. Det forestiller Nedtagelsen af Kórset. Langt senere
byggede man den Spidsgavl til, hvori Portalen nu ender.
Ogsaa det er et storstilet Arbejde efter danske Forhold og
viser Kristus og Maria omgivet af Engle og salige, »det
himmelske Jerusalem«. Under Maria og Kristus ses en Kon-
ge og en Biskop, der maaske er Kristoffer I og Biskop
Esger, der begge er begravede i Kirken. Antagelig er Re-
lieffet først opsat efter Esgers Død 1273. Den nuværende
Dør er støbt i Malm ved den sidste store Istandsættelse og
har Relieffer af Anne Marie Carl Nielsen, men det, der gør
den saa mærkelig og har givet den Navnet »Kathoveddø-
ren«, er et støbt Løvehoved, der holder Dørringen, et fransk
eller flamsk Arbejde fra det 14. Aarhundrede.

Om det fortæller Sagnet, at i Ribe levede der engang to Brødre.
Den ene havde tjent stor Rigdom. Den anden var en fattig Stakkel,
der kun ejede en Kat. Da den rige Broder engang skulde til Søs paa

en Købmandsrejse, bad den fattige ham tage Katten med og sælge den. Købmanden forliste, og kun han og Katten reddede sig i Land paa en ubekendt Ø. Øboerne plagedes haardt af Insekter og Mus, da de ikke havde Katte. Den skibbrudne Kat gjorde nu sine Sager saa godt, at Øboerne købte den af Købmanden for en kongelig Betaling. Da han kom hjem og fortalte Broderen det, skyndte Broderen sig at sejle til Øen med en Ladning Katte, som han solgte, saa han kom tilbage som en rig Mand. Men han glemte ikke, hvad han

skyldte Forsynet. Han opførte Korsgangen, som vi senere skal høre lidt om, og lod til Minde om sine Handeler Syddøren smykke med et Kathoved af Bronze, omgivet af 4 Mus.

Kathoveddøren. (Jyske Sml.).

Hovedet er imidlertid af en Løve og ikke en Kat, og de smaa Dyr er ikke Mus, men Drager, og Sagnet selv er kun et Vandresagn, der ogsaa fortælles om Ting i andre Lande. Alligevel rummer det nok den Sandhed, at en af Byens Rigmand i det 14. Aarhundrede, Jens Volter-

sen eller Andres Bundesen, har bekostet Korsgangen og smykket Døren. I alt Fald ved vi, at de har skænket Kirken store Gaver. De fleste i Middelalderen kunde ikke læse, de kendte ikke Bogstaverne, men de kendte en Mængde Billeder og vidste, hvad disse skulde minde dem om. Det var Sindbilleder eller Symboler. Løven og Dragen betegner det onde. »Du skal nedtræde Løven og Dragen«, hedder det i Davids Salmer. Kathoveddøren og de menneskeædende Løver under Søjlerne minder os da om det onde. Men løfter vi Blikket opad til Billedhuggerarbejdet over Døren, siger Nedtagelsen af Korset os, at Kristus har besejret det onde, har nedtraadt »Løven og Dragen«, Førsoningen er fuldbragt. Og hæver vi til sidst Blikket til Afslutningen, ser vi

det himmelske Jerusalem, som venter dem, der har fulgt Kristus. — Paa samme Maade har ogsaa andre middelalderlige Billedværker i vore Kirker noget at fortælle, ja hele Bygningen er gennemvævet af Symbolik.

Imidlertid rantes Domkirken *atter af en Ildebrand*, netop ved Slutningen af den romanske Periode, og da man atter skulde til at bygge, opførte man brandfri Hvælvinger. Derfor ser vi nu disse i Stedet for Trælofterne. Samtidig gjorde man Midtskibet $2\frac{1}{2}$ m højere og indsatte de brede spidsbuede Vinduer, vi ser øverst. Det er den gotiske Stil, der gerne vil virke himmelstræbende. Det viste sig snart, at denne Reform var farlig. De tunge Hvælvinger trykkede saadan paa Murene, at de truede med at vælte udad, hvorved det hele vilde styrte sammen. Der maatte gøres noget ekstra for at skaffe Penge efter de store Udgifter til det tidligere Byggeri, og da man løskøbte Biskop Tuve; han havde været med i Slaget ved Bornhøved og var blevet fanget. Løsesummen var 700 Mark Sølv, et umaadeligt Beløb. Paven gav saa Løv til at sælge Afladsbreve til Fordel for Kirken, og Bygningen reddedes ved at forhøje Sideskibene 4 m og overdække dem med et andet Sæt Hvælvinger, der saaledes støttede Midtskibets Mure. Rummet mellem Sideskibenes to Sæt Hvælvinger indrettedes til Galleri (bag Triforierne).

Snart byggede man videre; denne Gang var det dog ikke Domkirken eller Kapitlet, men Byens Borgere. De nedbrød det nordre Sidetaarn og opførte her det store, firkantede »*Stormklokketaarn*« af røde Munkesten. Det skulde bruges som Vagt- og Forsvarstaarn og Krudtkammer og tjene som Somærke. Et Jordskælv rystede det slemt, og i 1283 styrtede Overdelen pludselig ned Julemorgen, da der var Gudstjeneste; mange Mennesker dræbtes, og en Del af Kirken ødelagdes. Nok engang, i 1594, styrtede en Del ned »af Ælde og Jordrystelse«. Først 1610 stod Taarnet istandsat omtrent i sin nuværende Højde, 48,6 m. Før Nedstyrtningen var det meget højere. Taarnet fik nu fladt Tag, tidligere havde det Gavle og Spir.

I dets to nederste Stokværk var der indrettet Kapeller,

St. Lucius', stiftet 1436 af Biskop Christen Hemmingsen, og de 11000 Jomfruers Kapel. Inde i det sydlige Sideskib var det ældste Kapel indrettet, vistnok 1292; det var Kapellet Betlehem. Efter Reformationen var her Bibliotek, indtil Lensmanden Albert Skeel købte det og indrettede det til et pragtfuldt Gravkapel; særlig smuk er Jerngitterdøren. Ogsaa udenfor langs Kirkens Sider byggedes der smaa Kapeller som Udskud fra Kirkemuren, alle i gotisk Stil. Ialt havde Kirken henimod 50 Kapeller og Sidealtre. Blandt disse vil vi nævne et med St. Lamberts forgyldte Billede, hele Stiftets Værnehelgen. Truede de fremvældende Stormfloder Byen, tog Præsterne hans Helgenbillede og bar det i højtideligt Optog under Bøn og Paakaldelse for derved at bringe de rasende Bølger til at standse. Han var ogsaa en af de Helgener, Jyderne valfartede til. Desuden var der tilbygget et Vaabenhus og en Kapitelsal og en hvælvet Omgang eller Korsgang, den, hvorom Sagnet fortalte, at den var bygget af Manden med Kattene. Den sluttede sig til Kirkens Sydside og indhegnede en af Kirkegaardene, Lindegaarden, som den kaldtes efter et mægtigt Lindetræ. En vigtig Forandring skete i første Halvdel af 1400erne, da føjedes Kapellerne langs Langsiderne sammen og forsynedes med Hvælvinger. Derved fik Kirken to ydre Sideskibe, saa den blev femskibet. Endelig opførtes et Trappetaarn ved hvert Sideskib, og langs Højkirkens Mure byggedes en Vægtergang med Brystværn.

Domkirkens Forfald og Genrejsning

I Aarhundrederne efter Reformationen ophørte denne mægtige og næsten ustandselige Byggevirksomhed. Kirken blev ikke engang holdt sømmeligt vedlige. Der var ogsaa meget at kæmpe med. 1634 trængte Vandet under en stor Stormflod op til en Højde af 1,6 m inde i Kirken. Ogsaa Tag og Mur led meget af Storm og Ælde. I 1734 sagde man ligefrem, at Bygningen gik sin Undergang i Møde. Der maatte gøres noget alvorligt, man reparerede og nedbrød Spidsgavle, et Kapel, Vægtergangen og en Del af Omgangen (kun en lille Rest staar nu tilbage). Endnu værre bar

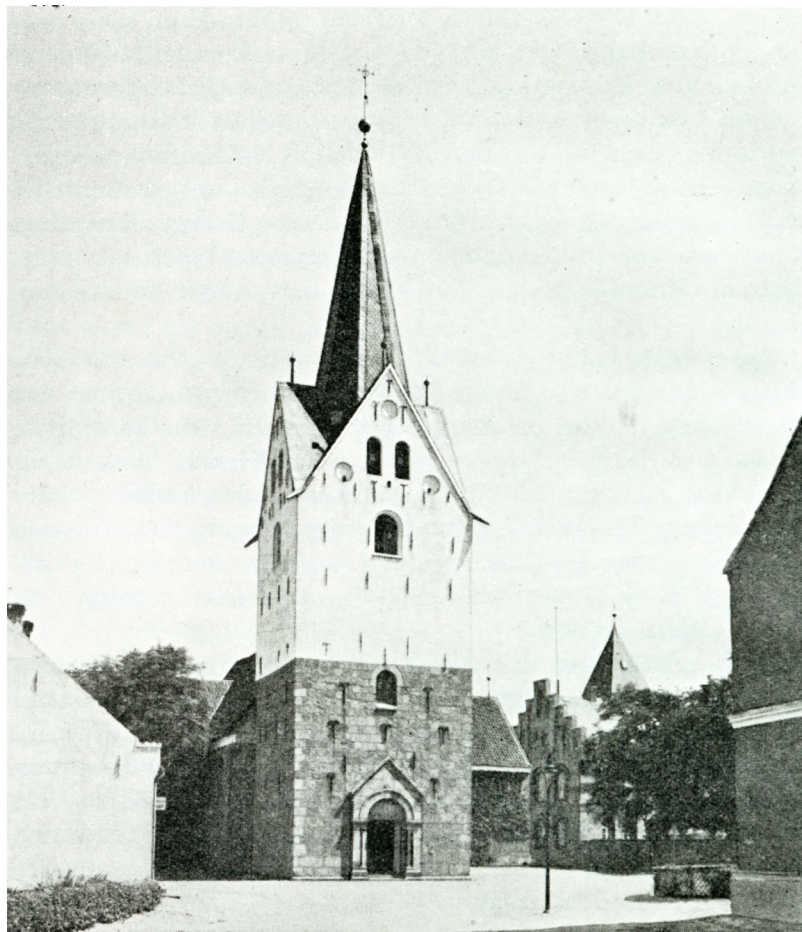
man sig ad 1791—93; man ligefrem nedbrød for Fode som andre Vandaler. Det gik ud over Mariataarnet, endnu et Kapel, Vaabenhuset og Kapittelhuset, og Kirken oversmurt med en graasort Farve. Lige saa barbarisk bar man sig ad inde i Kirken. Gravsten flyttedes til Side, mange af Kirkens Kostbarheder forsvandt og solgtes som gammelt Metal. Et kolossalt Egetræsbillede af den hellige Kristoffer med Jesusbarnet brugte man som Brændsel! Men selv efter denne »Istandsættelse« var Tilstanden værre end nogensinde.

Mere forstandige Mennesker begyndte dog at tale Kirkens Sag, og der skete en Del Forbedringer, men man var stadig haard mod de mange Gravminder over fornemme Folk, som tidligere var begravet inde i Kirken. De savedes i Stykker og brugtes til Trappetrin, saaledes Anders Sørensen Vedels. Fra 1883 kom endelig den store kyndige Istandsættelse under Professor H. C. Amberg, der tog kærligt Hensyn til de gamle Minder. 1901 var Kirken færdig i det ydre, 1904 i det indre.

Her opførtes den nye Alteroverbygning, mens Malmdøbefonten er gammel, fra det 15. Aarhundrede, en 5-armet Lystestage er fra Aarene kort efter 1500. Orgelet har sin gamle Facade fra 1635. I Koret staar to Rækker Kannikestole, skænket af Iver Munk, den sidste katolske Biskop, hvis pragtfulde Ligsten viser Biskoppen i fuldt Skrud med Bisp hue, Kaabe og Krumstav. Trods Ødelæggelserne findes der endnu en Rigdom af gamle Ligsten og Epitafier (Mindetavler). Desuden er der en Række Malerier af Ribebisper. Uden for Kirken er der i de senere Aar rejst Statuer af Salmedigteren H. A. Brorson og Reformatoren Hans Tavsens, der begge var Biskopper her.

Andre Bykirker

Ribe var Gejstlighedens By fremfor nogen anden. Foruden Domkirken og Klosterkirkerne var der 6 andre Kirker i Byen. St. Peders Kirke laa nord for Aaen, vest for Saltgade, og var saa gammel, at nogle har ment, det var den, Ansgar grundlagde. St. Klemens Kirke laa lige vest

Jacobi Kirke i Varde. Taarnets Afslutning med Spir og 4 Gavle er fra 1869. En Tid havde det Sadeltag med svungne Gavle. 1809 -12 fik det en Kuppel. Den kaldtes Præstens Kalot. Da man forhandlede om, hvordan den skulde være, sagde Præsten nemlig: »I kan lave den som min Kalot!« (Lindberg Nielsen: Varde).

for den nuværende Bispegaards Have og var en Tufstenskirke, St. Hans Kirke laa ved Bispegade. St. Michaels Kirke laa over for Stiftamtmandens Gaard og hørte til Puggaards Stiftelse. Den hellige Gravs Kirke laa mod Nord i »Gravs Sogn«. Her laa ogsaa St. Bartolomæi Kirke i sit Sogn. Des-

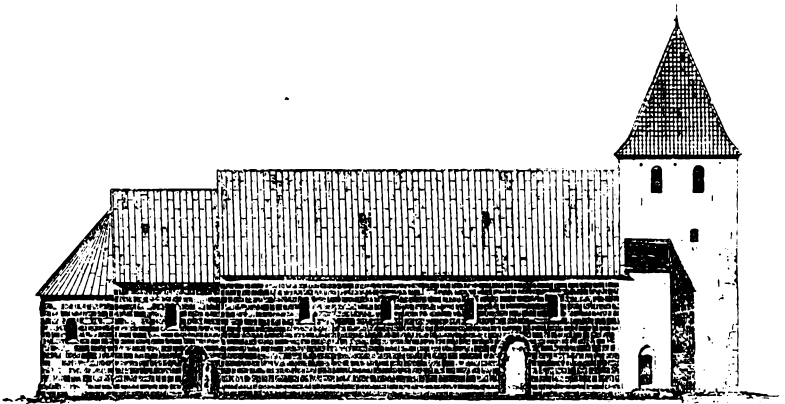
uden laa der syd for Byen et Hellig Kors Kapel, hvortil der var knyttet et Broderskab eller et Hospital.

I Varde ligger St. Jacobi Kirke ved Torvet; dens Skib, Kor og Apsis er romanske, mens Taarnet er bygget i gotisk Tid. Den har været udsat for store Ildebrande baade 1439, 1551 og 1590. Da en anden Kirke, St. Nicolaj, der laa nord for Nygade, blev nedbrudt i 1809, føjedes der to Korsarme til Jacobi Kirke, saa den kunde rumme begge Menigheder. Op mod Taarnet stod der tidligere et Trappetaarn. — Desuden havde Varde i Middelalderen et Kapel, maaske ved Kilden i Arnbjerg.

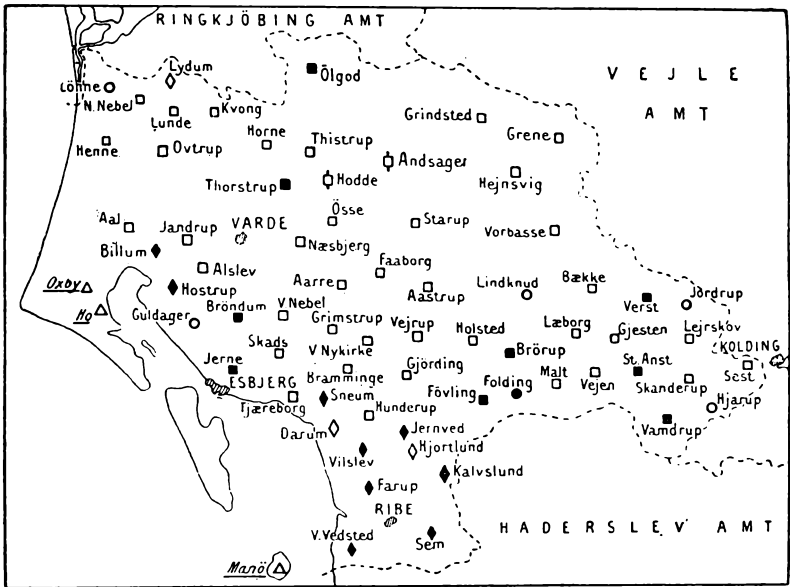
Landsbykirker

Kirkerne knejser ikke blot ved vore Købstæders Torve, de lyser ogsaa op med deres hvide Taarne paa vor Egns svage Bakkedrag. Ja det er ganske forunderligt, som de paa én Gang giver Indtryk af at staa solidt og tungt paa Jorden og at pege opad. Landsbykirken ligger gerne nogenlunde centralt for den Del af Sognet, der var beboet i den ældre Middelalder. Den kan dog ligge ved en Udkant som i Janderup, hvor den ligger ved Varde Aa; en lille Havn ved Aaen har sikkert draget den til sig.

Vi aabner Laagen i Stetten og gaar ind i de dødes Have og ser nærmere paa Kirken. De fleste Steder vil vi opdage, at den er bygget af *Granit*, store Blokke smukt hugget til i Firkanter, Kvadre kaldes de. Da Kirkegaarden i Henne blev udvidet for nogle Aar siden, fandtes der mange Læs af de flade Skærver, som Stenmesteren huggede af, da han tildannede Kvadrene. Murene er meget tykke, omkring $1\frac{1}{4}$ m, og opført som Kasse mure med en svær Kerne af utilhugne Sten indvendig og en tyndere Skal som en Kasse udvendig. I Murkernen har man mange Steder brugt den skøre Al eller Myremalm til at fylde op med, ja i Ansager og Hodde er Alen endog brugt i de udvendige Murflader; men her har de ikke kunnet holde sig, selv om de er blevet kalket, de smuldrede, hvorfor man senere har maattet reparere stærkt og indmure Munkesten. Man murede med Skælkalk, brændt af Muslinger, som hentedes ved Stranden.

Føvling Kirke. Skib, Kor og Apsis af Granit i romansk Stil med de oprindelige, smaa, rundbuede, højtsiddende Vinduer og eftermuret Kvinde- og Præstedør. Taarnet gotisk med et Trappetaarn, hvor en Vindeltrappe fører op til Loftet. (Mackeprang: Vore Landsbykirker).

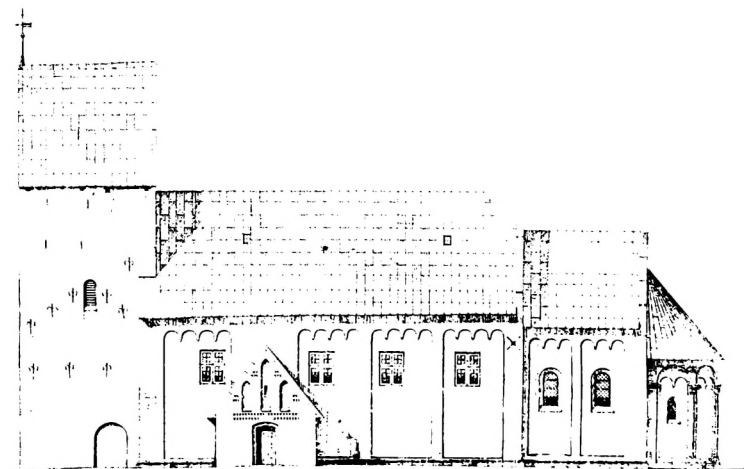
□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. □ Ahl ◇ Rhinsk Tuf. △ Tegl.

Gamle Kirker i Ribe Amt. I mange Granitkirker er ogsaa noget Tuf.

I en hel Del Kirker i vort Amt har man brugt *Tufsten*. Man havde set Domkirken blive bygget af disse Sten. Ganske vist maatte de hentes helt nede fra Rhinegnene, hvor Stenbruddene var. Men da Skibene fra Ribe og Varde stadig sejlede Varer til Nederlandene, kunde de paa en billig Maade tage Stenene med tilbage. Tidligere var der et Udskibningssted ved Sneum Aa, tæt ved Sneum Kirke, her har man baade paa Bredden og i Aaen fundet Tuf fra den gang, de sejledes til denne Tufstenskirke. Find Tufstenskirkene paa Kortet! Læg Mærke til, hvor de flokkes omkring Ribe! I mange Kirker er der brugt baade Tuf og Granit. Skønt det haarde Vejr ogsaa har været slem ved den bløde Tuf, er mange Tufstensmure dog endnu smukt prydede med flade Lister og Rækker af runde Buer. Vilslev Kirke hører til de ældste, Farup, Jernved og Billum til de yngste Tufstenskirker.

Bygningens lave Del længst mod Øst kaldes Kor efter Sangkoret, der var anbragt her; selve Kirkerummet hedder Skibet. Ser vi nøje efter paa Ydermurene, finder vi ofte en »Søm«, der kan fortælle os, at herfra er der bygget et Stykke til, ofte er det tilbyggede af andet Materiale, bl. a. med en Del *Munkesten*. Paa Lunde Kirke ses Sømmen baade paa Nord- og Sydsiden. Ogsaa de oprindelige Indgangsdøre ses tilmurede. Man holdt fast ved den Skik, at Dørene skulde være i den vestligste Trediedel, de maatte derfor flyttes, naar Kirken forlængedes. I Ovtrup, Skast og Darum er baade Skib og Kor forlænget. Ved Forlængelsen af Koret kunde Apsis forsvinde; det er f. Eks. Tilfældet i Aal, hvor der oprindeligt var Apsis. Der og i Hunderup og V. Vedsted er Koret udvidet i gotisk Stil.

Paa Nordsiden af Skibet var der en Indgangsdør for Kvinderne og paa Sydsiden en for Mændene. I Brøndum, Føvling, V. Vedsted og Farup anbragtes en Dør i Koret til Præsten. Dørene kunde være udsmykkede med Søjler og Buer og kaldes da Portaler. De findes hos os i Kirker langs Kongeaen; de skønneste er i Anst, Vamdrup og Skanderup. Deres Udsmykning viser, at Haandværkerne har efterlignet Domkirken, ja maaske været de samme. I Anst

SYDSIDE

Jernved Tufstenskirke. (Helms: Tufstenskirker).

Billum Tufstenskirke med romansk Udsmykning med Buer og Lister i Murfladen. (Fot. P. C. Paaske).

Portal fra Malt Kirke. Overskriften lyder paa Dansk: Bank paa, og der skal lukkes op for eder! (Witt-Hansen: En Kirke fra Valdemars Tiden).

er det især tydeligt. I denne Kirke er der flere Enkeltheder fælles med Dømkirken end i nogen anden. I Muren sidder der en mærkelig Gravsten; forneden er der afbildet en Ko og foroven et Ægtepar. Et gammelt Sagn siger, at dette Par har skænket Penge til at bygge Kirken for, og det er afgjort

rigtigt. Koen symboliserer Gaven. Gravstenen er lige saa gammel som den ejendommelige Døbefont og Portalen. Manden har en Frisure med Skilning i Panden og langt lokket Haar, der ender i en lille Krølle. Saadan var Herremoden omkring Aar

Gravsten med et Ægtepar fra ca. 1200. Anst Kirke. Manden har to lange fodbri Kjortler over hinanden. Konen har en høj rund Hue, Konehuen, et ældgammelt nordisk Kendemærke paa den gifte Kvinde. (Fra Ribe Amt).

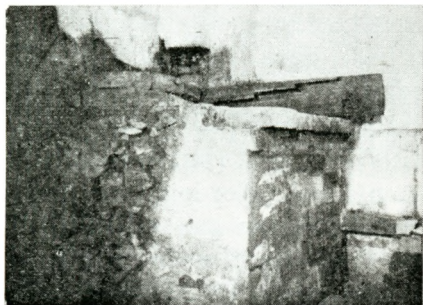
1200. Fra den Tid er da Kirken. Lejrskov og Vedsted Kirker kan dateres til samme Tid, mens Bryndum, V. Nebel og Lindknud er fra den romanske Tids Slutning omkring 1250.

De Bygmestre, der rejste de romanske Kirker, opmurede ogsaa *Alterbordet*, ligeledes af Kvadre. Mens vi nu kun regner Alteret for at være et Bord for den hellige Nadver og for Præsten under en Del af Gudstjenesten, regnede man det dengang for at være Kirkens største Helligdom: Her foregik det store Offerunder ved Messen, idet Katolikkerne troede, at naar Præsten udtalte Nadverens Indstiftelsesord, ofredes Kristus paany, dog ikke for den ganske Ver-

den, men for de tilstedeværende og for dem, Præsten nævnte. Tillige var Alteret en Grav, hvor en Helgen eller en lille Del af ham var begravet. Hvis I kan faa Lov til at se Alterbordet engang, naar den Træplade, der nu dækker det, er fjernet, vil I opdage, at der findes et firkantet Hul ned i

Stenbordet. En sjælden Gang kan Helgenlevningen ligge der endnu. I V. Vedsted blev Alterbordet ommuret 1708; i Helgengraven laa en lille Blyæske med to Benstumper indsvøbt i en Silkeklud. 1809 fandtes en Benstump af Apostlen Bartolomæus i sin lille trekantede Blyæske i Alteret i Ovtrup Kirke. Da Ansager 1839 fik en ny Altertavle, tømtes Helgengraven. Paa Blyæsken stod indridset VIBV, maa-ske nogle Bogstaver af Helgenens Navn, som man ikke kender. I Seem Kirke er der noget meget mærkeligt. Her er Graven i en udhulet Tufsten i Alteret, hvor der ligger to Blyæsker med Levninger — ikke af Kirkens Værnehelgen St. Andreas — men ifølge Indskriften af Johannes Døberen, St. Agapitus, Willibrord, Pancracius, Godehard, Cantianerne og St. Gereon.

Muret Sidealterbord i Ovtrup Kirke, nu Bærer af Prædikestolen. Ogsaa i Landsbykirker opførtes der Sidealtre i Skibet.

Til Helgenen var Kirken indviet. Seem og V.

Vedsted er indviet til St. Andreas, Bramminge til St. Knud (Konge), Vamdrup til Georg, Starup, Jerne, Skast og Guldager til St. Morten, Horne, Ølgod, Hjarup, Darum og Brøndum til St. Laurentius, Janderup, Aal, Skanderup, Vilslev, Jernved, Farup og den ene Kirke i Varde til St. Nicolaus, Ovtrup til Bartolomæus, Lunde til St. Stefan, og Vorbasse er en hellig Legems Kirke.

I gotisk Tid blev det almindeligt med Altertavler med udskaarne Figurer. Der var en Gengivelse af Kirkens Værnehelgen. Men der er ofte mange flere Figurer, f. Eks. de 12 Apostle og et stort Billede af Gud Fader, der fremholder sin tornekrone Søn, og mange Steder ses Jomfru Maria med Jesusbarnet; hun var særlig afholdt og dyrket som »Madonna« (d. e. min Herskerinde) og »Guds Moder«.

Helgenerne afbildes gerne med den Ting, hvormed de blev martret, saaledes Andreas med Korset, Paulus med Sværdet, Stefan med Stenene osv. Morten eller Martin var Søn af en romersk Soldat, der omkr. 300 laa i Garnison i Ungarn. Morten var ogsaa Soldat en Tid, men blev snart kendt for sine gode Gerninger og for Mirakler. Engang traf han en Spedalsk, hvis Fødder var faldet af. Med sit Sværd skar han Halvdelen af sin Kappe og gav den til den syge. Borgerne i Tours vilde tvinge ham til at være deres Biskop. Han gemte sig i en Gaaserede, men Gæssenes Skrig røbede ham, og han blev Bisp. Derfor afbildes han ofte sammen med Gæs.

Paa Aal Kirkes Mure ses der store *Kalkmalerier* af Nicolaus' Legende. Han blev meget dyrket ikke blot i vort Amt, men i hele Norden. Han var især de søfarendes Helgen, vist fordi han paa en Rejse til det hellige Land ved Bøn fik Bølgerne til at lægge sig, da der var voldsom Storm. Vi ser da ogsaa, at i Lovene for et Ribe- og Danmarksfarer-kompagni skulde Skipperne sværge ved Gud og St. Nicolaus. Han var Biskop i Myra i Lilleasien. Paa et af Billederne i Aal ser vi Nicolaus klædt som Lægmand. En Præst i hvid Dragt griber ham i Armen; man vil gøre ham til Biskop. Paa et andet Billede ser vi tre unge Mænd ligge i et Herberg, hvor de bliver dræbt med Økse af Værten, mens dennes Hustru røver deres Pung. Legendens fortæller, at Værten saltede deres Kød og serverede det for de rejsende. Paa et andet Billede ser vi, at Nicolaus er kommet til Herberget, og at Gud — udtrykt ved Haanden, der rækker ned fra Himlen — aabenbarer ham Forbrydelsen; Nicolaus gør Korsets Tegn over Kødstykkerne, og øjeblikkelig blev de tre unge atter levende. I V. Vedsted Kirke har der været et Relief med St. Nicolaus og tre nøgne Børn i et Kar. Det hentyder til en lignende Historie: Under en Hungersnød dræbte en Mand i Fortvivelse en Enkes tre smaa Børn og nedsaltede dem i et Kar; men Moderen gik til Biskoppen, der gjorde dem levende ved Korsets Tegn. I Aal ses endnu flere Billeder af St. Nicolaus, og paa Væggen mod Koret og ved Prædikestolen er der bibelske Bille-

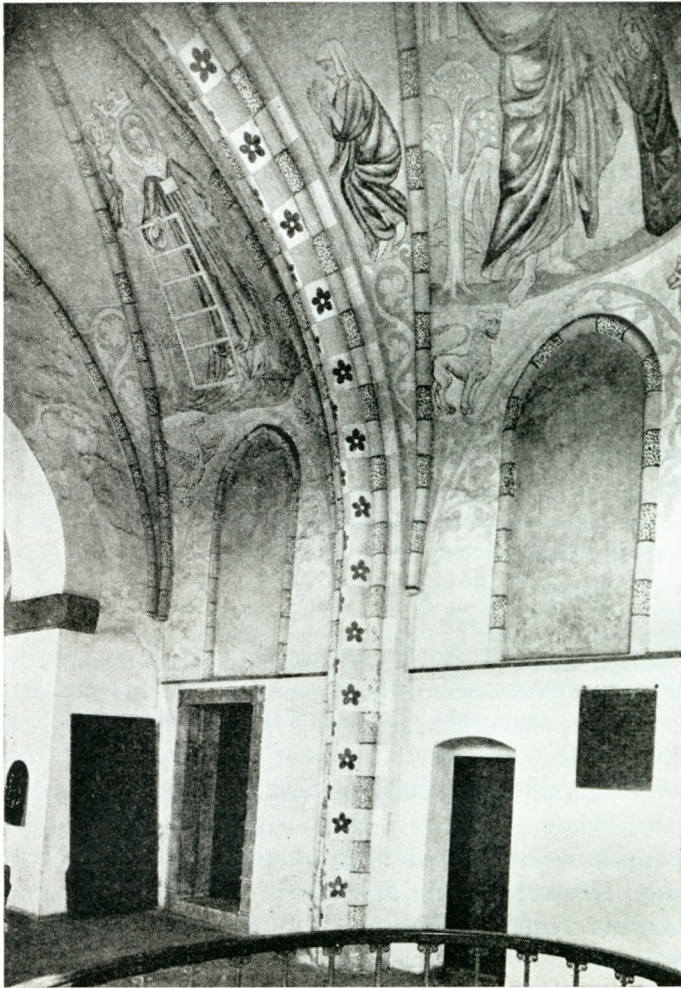
der. Særlig berømt er dog et stort Billede, som er malet nedenunder Helgenbillederne; desværre er kun et Brudstykke bevaret; det viser os Ryttere i Nærkamp paa Valdemar Sejrs Tid, deres Sværd, Skjold og Hjælme hører denne Tid til. Kalkmalerierne i Aal er da næsten lige saa gamle som selve Kirken. Lige saa gamle Malerier har der været i Skanderup, og i Vilslev er der fundet Malerier fra omtrent samme Tid, visende Indtoget i Jerusalem; paa Kor-

Rytterkampbillede i Aal Kirke. Længst til venstre ses en Konge og en Ridder inde i en Borg, hvorfra en Rytter drager ud til de kæmpende. I Kamptummelen søger Rytterne at dække sig bag deres store Skjolde, mens de hugger de tunge Slagsværd over Fjenden, én klover Modstanderens Hoved. Dette Maleri hører til det ypperste af, hvad der er malet i Danmarks Middelalder. Sammen med Kirkens øvrige Kalkmalerier er det desuden en af Landets største Serier romanske Malerier. (Efter Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier).

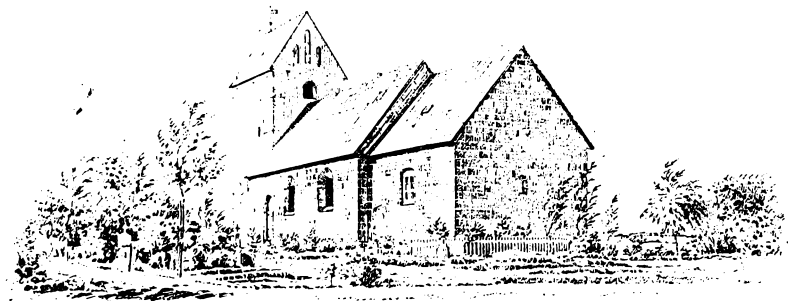
buens Underside ses Kain og Abel; ligeledes paa Farup Kirkes Korbue.

I Brøndum Kirke er der Kalkmalerier fra mere end een Periode. I Koret er der Malerier fra ca. 1350. De viser St. Laurentius. Han var Diakon og Skatmester hos Paven, da Kejser Valerian satte en Kristenforfølgelse i Gang. Soldaterne forlangte Kirkens Skat udleveret af Laurentius; han samlede da de fattige og fremstillede dem som Kirkens rette Skat. Han naaede at faa Pengene delt ud til dem, før han blev dømt til Døden og pint. Paa et af Malerierne ser vi ham ligge nøgen paa en Jernrist og steges levende. Bødlerne arbejder med Ildragere og Pustere, Kejseren ser til, mens en Engel er rede til at modtage hans Sjæl. I Skibet er der Malerier fra Slutningen af 1500erne (Renæssancen); der har ogsaa været Kalkmalerier af flere Ribe Bisper. De

Gotiske Kalkmalerier i Brøndum Kirkes Kor. Til venstre Laurentius med Risten, til højre ses en Kvinde knælende foran Kristus. Desuden ses den gamle Præstedør og Dør til Sakristi. (Fra Ribe Amt).

er overkalkede, men viste sig engang, man støbte Blytavler til Kirketaget og brugte svovlede Tørv at fyre med. — I Grindsted, Lunde, Ovtrup og N. Nebel er der fundet svage Spor af Malerier, og mange andre skjuler sig sikkert rundt

Vejen Granit Kirke med gotisk Taarn. (Storek: Jydske Granitkirker).

omkring under det Lag Hvidtekalk, der nu i mange Aar har dækket Væggene.

Vor Egns Kirker var ofte tækket med Bly. Føvling Kirke har Tagsten paa Taarnet, hvorfor den kaldes »æ Kjærk mæ æ røe Lu«. Oksby Kirke, der er flyttet flere Gange for Sandflugt, havde Straatag til 1891, da der byggedes en ny.

Døbefontene er ofte romanske, jævngamle med Kirkerne. Saaledes ser man en Lilje udhugget paa samme Maade paa Fonten og en Vinduesoverligger i V. Nebel. Det er samme Mand, der har udført det. De smukkeste Fonte finder vi i Anst, V. Vedsted, Lejrskov og Vamdrup. Navnlig Vamdrupfonten er mærkelig med dens 7 Menneskefigurer. I Malt og Vilslev er der udhugget Krigere paa Fontens Sider; de er Billeder paa den aandelige Kamp, Mennesker maa føre for at vinde Sejrens Palme. Den smukke Font i Aarre har Grif, Kentaur og andre gaadefulde Fabeldyr. Paa Fonten i Brøndum har Stenmesteren sat sit Navn med Runer: Asær (Asser). I Varde, Ølgod, Nordby og i Domkirken er Fonten støbt af Malm. Kummen i de gamle Fonte er saa stor, at Barnet, der skulde døbes, kunde dyppes helt ned under Vandet. Fra Middelalderens Slutning brugtes kun Overøsning som nu, og i Kristian IV's Tid lagdes der Messingfæde i Fontene. De stod oprindeligt ved Indgangsdøren. Daaben er Indgangen til Guds Rige. — Ved Døren stod ogsaa Vievandskarret, hvor man dyppede sine Fingre og slog Korsets Tegn for sig, naar man traadte ind. Ved

Hostrup Kirke findes Karret endnu. Den minder om en Font.

I Middelalderen havde Kirkerne ofte flere *Klokker*. Til de ældste hører Ansagers, Næsbjergs og Starups. De er fra 1150—1200. En meget sjælden, gammel Klokke er der ligeledes i Hodde med Indskriften Ave Maria. En meget flittig Mester, Petrus Johannis (Peder Jensen) støbte 1425—50 mange ret smukke Klokker, saaledes i Hostrup og Billum.

Vorbasse Kirke. (Trap: Danmark).

Den romanske Landsbykirke var altsaa kortere, bestod kun af Kor og Skib — dog havde Malt Kirke et romansk Taarn, hvis Overdel forøvrigt styrtede ned før 1600, og det er ikke opbygget siden. Men i *Unionstiden*, da Danmark atter er inde i en Storhedsperiode, blev her paany en stor

Kirkebyggetid. Mange Steder forlængedes Kor eller Skib, og Taarnene med spidse eller flade

Buer, Vaabenhuse*) og Sakristier bygges til, og gamle Bjælkelofter erstattedes med murede Hvalvinger. Vorbasse Kirke fik en særlig stor Udvidelse. Oprindeligt var den kun lille og meget lav. Men den berømte hellige Kilde og de store Markeder, gjorde den til et søgt Valfartssted, og derfor blev Kirken forhøjet, og der tilbyggedes et anseligt Tværskib og Taarn, væsentlig af Munkesten, der i gotisk Tid blev det almindeligste Materiale. Omkring 1450 flyttedes Ho Kirke til dens nuværende Plads. Den gamle Kirke stod nord for Byen paa Kirkebjerg, hvor der undertiden

*) I Vaabenusene anbragte Folk deres Vaaben, mens de var i Kirke. Her kalder vi Vaabenuset for »Skrewers,« d. e. Skriftehuse, saa her har Præsterne nok holdt Skrifte.

pløjes til Skeletter i Gravene paa den forladte Kirkegaard.

Inde i Kirkerne rejstes Altertavler og Sidealtre. I N. Nebel og flere andre Steder er Tavlen formet som et Skab med tre Fløje. I Fastetiden lukkedes de to yderste om for det midterste, men Paaskemorgen aabnedes de atter, og Figureerne straalende paany i Alterlysenes Glans. Flere Steder, som i Lunde, dækkede glaserede Fliser Gulvene, mens dæmpet Lys faldt ind gennem de smaa Vinduers Glasmalerier og derved fremhævede Alterets lysende Vokskerter. Og her levedes et Trosliv, som nu kan forekomme os baa- de fremmedartet og forvildet, men som dog ofte i sin Grund var saa fromt og ægte, at Guds Engle har glædet sig derved.

KLOSTRE

De første Klostre i Danmark blev grundlagt af Benediktinermunke. To af deres Klostre laa i vort Amt. Det ene fandtes i *Seem* ved Ribe. Det var indviet til Jomfru Maria.

Maaske er det anlagt i Knud den Stores Tid af Biskop Odinkar den Yngre i Ribe († 1045); men sikkert er det ikke.

Det var den hellige Benedikt af Nurcia, der ca. 530 gav Regler for Livet i Klostrene. Rundt omkring i Kristenheden rejste der sig mange Benediktinerklostre. Efterhaanden levede Munkene ikke saa fromt, som de skulde. Alvorlige Mænd forsøgte da at forbedre deres Levned ved at føje nye Bestemmelser til Benedikts Regel. En saadan strengere Vedtægt stammer fra Cluny i Frankrig, og de, der levede efter den, kaldes Clunyasensere. Det var netop saadanne, der boede i Seem. De kaldtes ogsaa »sorte Munke« (ikke Sortebrødre), fordi de skulde gaa i sort Dragt; de skulde være tavse og meget omhyggelige med Gudstjenesten og især med det Brød, de tilberedte til Alterets Sakramente. Desuden var de dygtige Landmænd og Havearbejdere, og mange var optaget af Læsning, af at forfatte eller afskrive Bøger. »Den, som ikke sætter Plov i Jord, skal sætte Pen paa Papir«, lød en gammel Regel. — I Seem var der baade en Afdeling for Munke og en for Nonner. Noget stort Kloster har det næppe været, og det mødte temmelig snart sin Skæbne.

Valdemar den Stores Kansler, Englænderen Radulf, var blevet Biskop i Ribe. Der var dengang Strid mellem Kongen og Ærkebiskop Eskild om, hvem der var den rette

Pave. Eskild maatte gaa i Landflygtighed, men hans Pave og dermed Eskild sejrede alligevel, og Radulf, der stod paa Kongens Side, maatte ydmyge sig til at opsøge Eskild og hente sin Indvielse til Biskop hos ham, og for at gøre Forholdet godt igen lovede han at oprette et Cistercienserkloster.

Dette Løfte holdt han paa den Maade, at han omdannede Klosteret i Seem. Der kom nogle Munke fra Herrevad i Skaane, og Seems egne Munke gik over til den ny og finere Orden, mens Nonnerne flyttede til St. Nicolaj Kloster i Ribe. Det varede dog kun faa Aar, vistnok til 1173, da flyttede Abbed og Brødre bort fra det gamle Klostersted i Seem til Løgum, hvor Seemklosteret længe havde ejet Kirken, og her grundlagde de det store Løgum Kloster. — Men Navnet Munkegaard og Munkesø i Seem taler endnu til os om, hvor det gamle Kloster stod.

Det andet Benediktinerkloster i Amtet var *Nonneklosteret i Ribe, St. Nikolaj Fruekloster*, som det kaldtes. I den katolske Tid sagde man »Frue« til Nonnerne, efter Reformationen derimod »Jomfru«. I de fleste gamle Nonneklostre var Nonnerne adelige. Det var de nok ogsaa her, i hvert Fald var der bl. a. en Margrete Rantzau, som var adelig.

Som alle Benediktinere levede de af Landbrug. Klosteret laa derfor uden for Byen, omtrent der, hvor Ribe Bane-
gaard nu er. Ved Siden af Klosteret laa Ladegaarden, og desuden ejede det mange Bøndergaarde i den sydlige Del af Amtet og især i Nærheden af Klosteret. Til visse Tider var der kun 4 Nonner, saa de har kunnet leve godt. De styredes af en Priorinde eller en Underpriorinde. Klosteret havde en mandlig Prior eller Forstander, der nærmest var Avlsforvalter og skulde bestyre Jordegodset. Han udnævntes af Kongen, da Kronen havde Overhøjhedsret, »Patronat«, over Klosteret. Af og til fik det Gaver, desuden nød det godt af »hellig Blods Penge«, som Ribe Skibsmandslav bragte hjem fra Helgoland, hvor der maa have været lidt af det undergørende »Kristi hellige Blod«, som Folk har valfartet til. For Pengene købtes der Vokslys til Klosteret, antagelig til et Alter for det hellige Blod.

Engang blev Nonnerne beskyldt for Usædelighed. Kristian I besluttede da at ophæve Klosteret og gav det 1479 til Korsbrødrene i Ribe. Der blev nu stor Strid. Nonnerne, der var bange for at miste alt, vilde ikke af med Klosteret. 1494 var Korsbrødrene dog kommet i Besiddelse af det og havde faaet Nonnerne jaget derfra. Imidlertid kom Domkapitlet til Hjælp. Det lykkedes at faa Paven til atter at tage sig af Sagen. Han stævned dem for sin Domstol og truede Korsbrødrene med Band, hvis de befattede sig med Godset. Men det tog Brødrene ikke saa højtideligt. I 3 Aar beholdt de Klosteret og dets Gods. Folk i Byen holdt vist gennemgaaende med Nonnerne. Byskriveren mente, at Korsbrødrene fo'r med »Løgn og Usandhed«, og haabede »til Gud og St. Nikolaus« (Nonnernes Skytshelgen), at de tabte Processen. — Det lykkedes virkelig en Kannik at give Sagen en heldig Vending i Rom, saa Brødrene dømtes til at tilbagelevere Klosteret og give Erstatning til Nonnerne. Al ligevel vilde Biskoppen og Domkapitlet ikke løse Brødrene af Kirkens Band. Nonnerne paastod nemlig, at de ikke havde faaet nok i Erstatning, og saa fortsatte de stridbare og godsgridske Klosterfolk Processen.

Sagen kom for Kong Hans, der forøvrigt var vred over, at den første Sag ikke var blevet afgjort af ham, men havde været for Paven »imod Rigets Privilegier og Friheder«. Han udnævnte 4 Mænd til at dømme. De fandt, at Korsbrødrene havde betalt, hvad de skulde. Derefter forbød Kongen »Klosterfruerne ydermere fra denne Dag at be- raabe og beskrige Prior og Brødre med nogen ydermere Band og Forfølgning«. Og han skrev et strengt Brev til Kapitlet, fordi det havde opført sig saadan i en Sag, der var Kirken til Skam og Skade.

St. Nikolaj Kirke laa ganske tæt ved Klosteret og var til- lige Sognekirke for Ribes Forstad. Ved Reformationen blev den nedlagt, men omkr. 1900 fandt man Grundstenene til dens Apsis. De var af Granit. Kirkegaarden er man ogsaa stødt paa; der var en Mængde Skeletter, et af dem laa i en muret Grav. Saadanne Grave kunde fornemme Folk faa i Middelalderen.

*En Dominikanermunk.
(Fabricius: Danmarks Kirke-
historie).*

*En Korsbroder.
(Fabricius: Danmarks Kirke-
historie).*

Efterhaanden blev Benediktinerklostrene forældede. I Korstogstiden og senere kom mange nemlig til den Mening, at man ikke skulde undgaa Kampen ude i Livet ved at søge Ly i Klostrene. Man skulde tværtimod prædike Evangeliet paa Veje og Torve, opsøge Folk og paavirke dem. Der opstod da nye Klosterformer. De, som især tiltrak sig Opmærksomheden, var Tiggermunkenes.

Disse Munke skulde leve i Fattigdom, maatte ingenting eje, men skulde tigge til deres Ophold. Der var to Slags: Sortebrødre og Graabrødre. Saadan kaldtes de efter Farven paa deres Dragt; Dominikanere og Franciskanere kaldtes de efter deres Stiftere.

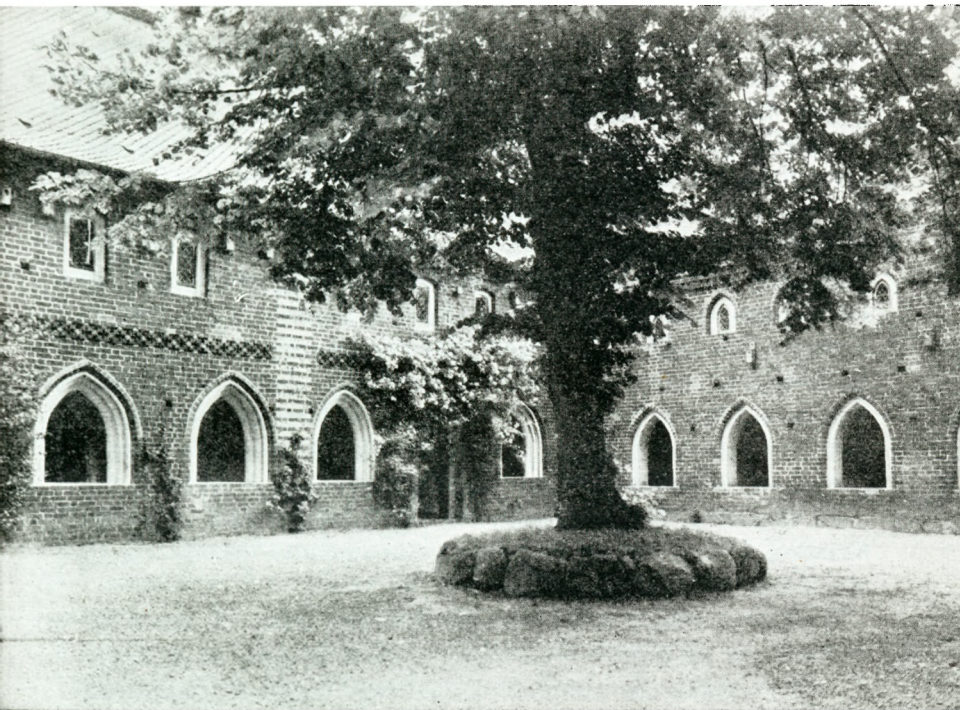
Spanieren Dominicus havde samlet en Skare Tilhænge- re, der skulde bekæmpe Kættere og drive baade indre og ydre Mission. 1216 anerkendte Paven dette Samfund som en ny Orden. Prædiken, Bøn og Studium var deres For- maal. De skulde ikke spille Tiden med legemligt Arbejde, men skulde leve i Fattigdom og tigge til Føden. Efterhaan- den blev det saa som saa med at overholde Løftet om Fat-

tigdom; man baade lempede og omgik det. De bar en hvid Kjole, men derover en sort Kappe med Hætte. Allerede 1222 rejstes det første Sortebrødrekloster i Danmark, og snart kom der flere. 1228 anlagdes *Sortebrødreklosteret i Ribe* tæt ved Aaen i Byens sydøstlige Udkant, hvor det raadede over et vidtstrakt Areal og laa meget smukt. Det indviedes til *St. Katarina*.

Næsten alle Klosterets Bygninger staar endnu. Næst efter Karmeliterklosteret i Helsingør er det det bedst bevarede Klosteranlæg i Danmark. 1918 blev Bygningen sat i Stand (restaureret). Den bløde Bund havde ikke kunnet bære Klosterkirkens Nordmur; i Løbet af 500 Aar var den kommet til at hælde 60 cm udad for oven. Paa en meget sindrig Maade blev der lagt nye Fundamenter ind under Kirken, og i Løbet af 6 Dage blev den store Kirke drejet de 60 cm tilbage, saa den kom til at staa lodret. Et i hele Verden uset og ganske enestaaende Arbejde!

Mens man nu overalt reparerede Murværket, opdagede man mange mærkelige Ting, der tilsammen kan fortælle os, hvordan Munkene fik hele det store Klosteranlæg bygget. Det fik de ikke paa en Gang. I Løbet af de første Aaringer byggede de en lille enskibet Kirke, af hvis ene Mur der endnu staar en Del i den nuværende Kirkes Sydmur. Samtidig opførte de en Fløj ud fra Kirken, Klosterets Østfløj. Fra denne førte der en Dør ind til Kirken, saa Munkene kunde gaa denne Vej. Ellers var Kirkens Indgang i Vestgavlen. Men der maatte ingen Kvinder komme derind. Der maatte overhovedet ikke komme Kvinder i et Munkekloster. Omkring 1250 stod denne ældste Klosterkirke færdig. Det var i Slutningen af den romanske Tid. I hvert Kloster findes en »Dødebog«, hvor Datoen var indført for de afdøde, for hvem der skulde læses Sjælemesser. Heri nævnes, at Broder Bjørn er »første Opbygger af dette Hus«. Det er da ham, der har ledet Opførelsen af det ældste Klosteranlæg. Det har været smukt, især Klosterfløjen.

Men ogsaa dengang var det galt med Grunden. Kirkens Nordmur kom til at hælde. Og i det 14. Aarhundrede erstattede man den hældende Kirke med en ny. Den fik spid-

Sortebrodklosterets Gaard, Fratergaarden, et af de skønneste Gaardsrum i Danmark. Bag de spidsbuede Aabninger løber Korsgangen. (Nørlyng: Billeder til vort Folks Historie).

se Buer og Murværk med glasserede Sten; for det var nu i Gotikkens Tid, da man smykkede Bygningerne paa den Maade. Det ældste Kloster var saaledes kun en Vinkelbygning, men Maalet var et firelænget Anlæg, der skulde omslutte en indelukket Gaard. Derfor byggede Munkene videre paa Klosteret ogsaa i den gotiske Tid. Samtidig med Kirke Nr. 2 byggede de en Korsgang til Østfløjen.

Desværre for Munkene kunde Grunden heller ikke bære den anden Kirkes Nordmur. Nogle pavelige Afladsbreve fra omkr. 1400 fortæller, hvor sølle det stod til: Kirken var ligesom øde, og dens Mure laa hen i Ruiner. Nu kunde Folk hjælpe til at faa den genrejst og samtidig sikre sig Aflad for deres Synder, naar de købte disse Breve. Hvor

mange Penge, Munkene fik paa den Maade, ved vi ikke, men i hvert Fald tog de fat paa at rejse en stor, treskibet Kirke, saa stor som selve Domkirken, ja ogsaa dens indre Piller og Buer efterligner Domkirkens. Endnu før den vældige Bygning var færdig, ramtes den af en ny Ulykke. Den gik »op i Luer og blev ødelagt af fortærende Ild«, som det hedder i et nyt paveligt Afladsbrev, der skulde hjælpe Munkene. Endelig blev Kirken færdig, og det er den, der staar der endnu. Den havde dog intet Taarn dengang. Sortebrødrenes Kirke maatte ikke have en saadan Prydelse. — Først 1718 byggedes Taarnet til. — Kort efter at man havde begyndt paa den 3. Kirke, arbejdede man videre paa Klosteranlægget. Syd- og Vestfløjene opførtes, og Korsgangen indrettedes hele Vejen rundt om Gaarden, »Fratergaarden«, ogsaa langs den Del af Kirken, som vendte ind mod Gaarden. Det hele stod færdigt omtrent ved den Tid, Kristian I blev Konge. — Ribe Sortebrødre havde da et stort, skønt og fornemt Kloster.

De gamle Benediktinerklostre dannede hver en lille Verden for sig og havde ikke noget videre at gøre med andre Klostre. Ganske anderledes var det hos Tiggermunkene, de stod i Forbindelse med hinanden i hele den øvrige Verden. Udsendinge fra Ordenen mødtes til fælles Forhandlinger — Latin kunde alle — og Brødrene flyttede fra Kloster til Kloster. Bevægelsen fik et internationalt Tilsnit.

Inden for St. Katarina Klosterets Mure levede Munkene saa deres Liv, naar de ikke var paa Rejse eller ude at prædike.

Endnu mens det er Nat, vækkes de af Søvn og gaar paa deres klaprende Sandaler i den sorte Kutte med Hætten over Hovedet i Procession ad Korsgangen med de aabne Spidsbuer ind i den mørke, kolde Kirke, hvor der kun ved Alteret flammer enkelte Lys. Munkene finder deres Plads i Stolene i Koret (14 saadanne Munkestole staar der endnu tilbage). De beder Fællesbønnen og fremsiger Stykker af Davids Salmer. Indtil 7 Gange i Døgnet samles de her til Bøn — Tidebønnen. Den afbryder Nattens Hvile og slynger sig ind i Dagens Arbejde. Atter tidlig paa For-

middagen samles de i Kirken til Messe, den højtideligste af Døgnets mange Gudstjenester og Andagtsøvelser. Tiggermunkenes Kirke var imidlertid ikke blot for Munke, men ogsaa for Menigheden, dog maatte Kvinderne som sagt i Reglen ikke komme der. Sortebrødrene havde flyttet deres Prædikestol eller Bogstol fra Koret ned i Skibet; derved viste de, at det var Folket, det gjaldt.

Efter Messen holdt Munkene »Kapitel« i Kapitelsalen med de skønne, ejendommelige Dobbeltvinduer. Her førte Abbeden Forsædet. Historien om Dagens Helgen læses, et Stykke af Klosterreglen udlægges, og man drøfter Dagens Arbejde og andet, der angaar Klosteret, og endelig maa Munkene tilstaa mulige Forseelser og idømmes Straffe. — Mellem Kapitelsalen og Kirken var der et Rum, Sakristiet, hvor Kirkens Kar, Lys og andet opbevaredes. Her stod en Munk paa Vagt. Uden om Klosterets Omraade var der en Mur. I Kirken kunde Folk dog altid komme gennem Døren i Vestgavlen. I Nordgavlen af Klosterets Vestfløj var Indgangen til Klosteret, altsaa ganske tæt ved Kirkens Indgang. Her ses der endnu i en Niche i Muren Spor af en udvendig Kamin. Her brændte der et Baal i de kolde Vinterdage, saa Portneren eller den Broder, der skulde bede forbipasserende om Almisser, kunde holde Varmen. Traadte man ind ad Klosterdøren, kom man ind i en hvælvet Forstue, hvorfra Døre førte ind baade til Kirken og Korsgangen. Blandt de øvrige Rum var der en fælles Sovesal, en fælles Spisesal (Refektoriet), der laa i Sydfløjen, Bibliotek og Studiesale. De enkelte Brøders smaa Celler laa vist i 2. Etage. Desuden var der Køkken, Bryggers, Kælder og Fængsel. Klosteret havde store Haveanlæg med baade Æblegaard og Humlehave.

Tiggermunkene havde endnu et Kloster i Byen, nemlig *Graabrødrenes*. Det var tilmed det første af den Slags i Danmark. 1232 kom Munkene »gaaende paa deres bare Ben ind i Landet og grundlagde Huset i Ribe«, fortalte de gamle. Deres Fattigdom og strenge Levemaade, som den hellige Frans af Assisi havde foreskrevet dem, da han mente, det fremmede Fromheden, gjorde et stærkt Indtryk

paa Folket. De skulde tigge sig til Føden, gaa i askegraat Tøj med bare Fødder; en Træklods under Fodsaalen var deres Fodtøj.

Klosteret laa mod Vest i Byen, omtrent for Enden af Grydergade. En Riber Kannik Johannes Scolasticus regnedes for Grundlæggeren, men ogsaa Biskop Gunner modtog dem med stor Ære og nedlagde senere Bispestaven og gik i Klosteret. 1280 indviedes dets Kirke til *St. Laurentius*. Ribe Klosteret regnedes for et af de fornemste her i Landet, og det fik mange Gaver. Trods de »små« Brødres Ydmyghed har Bygningen været stor og anseelig; for Kongen holdt Retterting her, og Ridder Thomas Lange til Lydum holdt Bryllup her, hvor Kongen, 5 Biskopper og »mesten al Danmarks Raad (Rigsraad) og Adel« var med. — Efterhaanden slappedes de strenge Bestemmelser for Graabrødrene, men fra 1468 søgte en Guardian, som Forstanderen for disse Munke kaldtes, Laurids Brandere fra Ribe at genindføre den oprindelige strenge Orden hos de danske Graabrødre. 1505 blev Ribe Kloster reformeret efter hans Tanker. Klosteret ejede alle Grunde inden for 4 Gader. Der laa ogsaa dets Abildgaard. Dets Teglværk maatte det afstaa til Byen, da det var kommet i Gæld.

Johanniterordenen er et Barn af Korstogene, stiftet i Jerusalem som en Sygeplejeorden til Pilegrimmernes Hjælp. Ogsaa senere var Maalet at bekæmpe de vantro og tage sig af syge og saarede. Munkene var delt i 3 Klasser: Riddere, Præster og tjenende Brødre. I Ribe synes de at have været Adelsmænd, og Klosteret ejede saa mange Bøndergaarde, især i Sønderjylland, at det har været Byens rigeste, og da der var faa Munke, har de kunnet leve højt som Adelsmænd. Hvornaar det er stiftet, ved man ikke. Det hørte under Hovedklosteret i Antvorskov. Johannitterne havde en sort Dragt med et hvidt, ottekantet Kors paa Brystet, hvorfor de ogsaa kaldtes Korsbrødre. Deres Kloster i Ribe var indviet til *Johannes Døber*. Blandt Kirkens Sidealtre var der et for den hellige Anna, Jomfru Marias Moder; det stod i et særligt Kapel. Klosteret laa tildels paa den nuværende Bispegaards Grund. Som for nævnt

lykkedes det ikke Korsbrødrene at beholde Nonneklosteret, men St. Klemens Kirke og St. Jørgensgaard fik de til sidst fat i.

Klosterlignende Stiftelser

Foruden de egentlige Klostre havde Ribe to klosterlignende milde Stiftelser. Det ene var *Helligaandshuset eller -gaarden*, som skulde tage sig af nødlidende og syge. Det var dog ikke noget Sygehus, men nærmest et Alderdomshjem. Det havde baade egen Kirke og Kirkegaard. Det laa tæt ved Korsbrødre klosteret og var et af de ældste af denne Art i Landet og det eneste i hele Stiftet, tillige var det velstaaende og havde faaet mange Gaver baade af Borgere og Adelsmænd. Henneke Limbek havde saaledes givet Gaver, men betinget sig, at Folk af hans Slægt kunde komme der. Det styredes af en gejstlig Forstander, der senere var en af Kannikerne. De, der passede Lemmerne og holdt Messer og Aartider, kaldtes Brødre og Søstre.

I Middelalderen fandtes der mange, der led af Spedalskhed, en frygtelig Sygdom, der tilmed var smitsom, saa man nødig vilde have med de syge at gøre. Ved mange Byer kunde de dog flytte hen i et Hus, stiftet af fromme Kristne. Her kunde de atter leve i Samfund med Mennesker og blive plejet. Nogen helt virksom Medicin havde og har man ikke. Det er i det væsentlige den samme, om end noget forbedret, der bruges endnu. De spedalskes Helgen var den ridderlige og barmhjertige St. Jørgen. Deres Stiftelser var indviet til ham og kaldtes *St. Jørgensgaarde* eller blot Hospitalet. I Ribe laa Gaarden øst for Saltgade uden for Byens Grave for sig selv for Smittens Skyld. Hospitalet ejede en Del Jordegods ogsaa Bøndergaarde. Desuden plejede visse Herreder at give Almisser, naar der sendtes Vogne omkring; til Gengæld skulde det modtage spedalske derfra. — 1523 forlenede Frederik I »sin og Kronens St. Jørgens Gaard« til Korsbrødrene, der dog skulde vedligeholde Gudstjenesten og en Messe i Gravs Kirke, modtage de syge fra de bestemte Herreder og underholde dem med Kost, Senge og anden »Redelighed«. De spedalske havde

ikke blot deres Kirke i Gaarden, men tillige et Kapel et lille Stykke derfra. Her skulde der vistnok indsamles milde Gaver.

Domkapitlet

Kirkefaderen Augustin samlede sine Præster i sin Bispegaard og levede i klosterligt Fællesskab med dem. Det blev et Forbillede for Præsteskabet ved andre Bispesæder og Domkirker. 1145 stiftede Biskop Helias (Elias) i Ribe et lignende Broderskab for Præsterne ved Domkirken. Det kaldtes *Domkapitlet*. Medlemmerne skulde gøre Gudstjenesten ved den nye, store Domkirke mere højtidelig. Men snart fik Domkapitlet med saa mange Sager at gøre, at det var med til at styre hele Stiftet, ja, det blev den vigtigste kirkelige Institution i Middelalderen. Det var et Slags Raad for Biskoppen og fik Ret til at vælge ham og sine egne Medlemmer.

Medlemmerne kaldtes *Kanniker*. Til at begynde med var der kun 3 Præster. To af dem var tillige Sognepræster ved et Par andre Kirker i Byen, og den tredje var Præst i Anst. Dette Embede har han ladet en Vikar passe. I Reglen fik Vikaren en Sulteløn, Præsten selv skummede Fløden. Til sidst blev der 24 Kanniker. Det var dog ikke sikkert, de altid boede i Ribe. Paverne begyndte nemlig at besætte de højeste Embeder for derved at tjene Penge, idet de tog mod Gaver af, ja ligefrem solgte Embederne til Ansøgerne. Saaledes gjorde Paven i 1450erne en af sine Embedsmænd ved det pavelige Palads, Albert Krummedik, til Ærkedegn, skønt Kapitlet havde valgt en anden. Kapitlet gjorde naturligtvis Modstand mod Paven og sejrede til sidst. — Selv de hjemligt valgte, opholdt sig ofte udenfor Ribe. Dekanen, Anders Skeel, var saaledes Biskoppens højeste Embedsmand i Jelling Syssel. Andre holdt Vikarer til at passe de mange Gudstjenester og Messer.

Det er uheldigt, naar Folk saa aabenbart besidder Embederne for Indtægternes Skyld. Det var derfor et af de Forhold, der blev stærkt angrebet af Reformatorerne.

Ærkedegnen var Provst over det meste af Stiftets sønderjyske Del. Desuden førte han Tilsyn med nogle af Dom-

kirkens Vikarer, Altre og Kapeller. *Dekanen* var Provst i Varde Syssel og havde bl. a. Jerne og Guldager Kirker. V. Vedsted Kirke var lagt under hele Kapitlet. Disse »Kirkeejere« maatte nyde Kirkens Indtægter, imod at holde Kirken vedlige. Desuden ejede Kapitlet en Mængde Gods, saaledes over 325 Bøndergaarde og Bol (Husmandssteder), 5 Møller, en Mængde Enge og Jordstykker og desuden Huse og Grunde i Ribe By. Endvidere var Kannikerne fri for Krigstjeneste, Skat, Told af Heste og maatte selv beholde de Bøder, som Bønderne paa deres Gods blev idømt, naar de overtraadte Landets Love.

I den første Tid levede Kannikerne som Munke i en særlig Bygning ved Domkirkens Sydside. Men det regelbundne Klosterliv huede dem ikke, og ca. 1185 ophævede Biskoppen det; nogle Aar efter flyttede de ud af Klosteret, og byggede hver sin lille Bolig rundt om Domkirken. I Kirkens Kor staa deres Kannikestole endnu, skænket af Biskop Iver Munk. Efter Reformationen dannede Latinskoledrengene et Sangkor. De brugte Stolene, men skulde under Sangen staa op. Det kunde være anstrengende at staa saa længe. Paa det opklappede Sæde, blev der da sat et lille »Snydesæde,« en bred Knag, der minder om en Cyklesadel. Paa den kunde Drengene hvile deres Hale.

MIDDELALDERBYERNE RIBE OG VARDE

Ribe regnes for at være den ældste By inden for Danmarks nuværende Grænser. Her paa tre Holme, omslynget af Ribe Aas Grene, rejste der sig i Oldtiden en Handelsplads. Havet vrimlede af Sørøvere, saa Byen, ligesom senere Varde, søgte Beskyttelse borte fra Kysten et Stykke inde i Landet.

Slesvig og Ribe blev dengang til Verdenshavne, Knudepunkter for Handel og Sejlads. Det Folk, der betød saa meget for vor Handel i den senere Oldtid og derefter, var Friserne, en lille germansk Stamme i Holland—Belgien, hvorfra den efterhaanden bredte sig over Øerne og Marskegnene langs Vadehavet helt op i Sønderjylland. Vor By derude i Marsken kaldte de paa deres frisiske Sprog Ribe, og det Navn beholdt den. »En lille Høj« betyder det maa-ske, og Holmen var netop en lille Højning i den flade Marsk. Ogsaa Varde synes de søfarende at have givet Navn, nemlig Warwik, mens Egnens Folk og de vejfarende kaldte den Warwath. Søfolkene kaldte altsaa Stedet en Vig, og de andre kaldte det et Vad. Varde er da opstaaet ved et Vadedsted, hvortil man ogsaa kunde sejle. Gode Forbindelser er og var nødvendige for en Købstad.

Ribe nævnes første Gang 860, da Ansgar bygger en Kirke der. Allerede da var der en Handelsplads. Her har været Folk, som kendte noget til Kristendommen fra deres Rejser, og her er kommet fremmede Handlende, som var Kristne. Der opstod nu en Menighed. 948 deltes Jylland i tre Bispedømmer: Slesvig, Ribe og Aarhus. Aarhus Stift maatte dog atter nedlægges en Tid. Ribe Bispedømme er saaledes det ældste i Danmark.

Da Ribe i 948 blev gjort til Bispesæde, var den første Biskop betegnende nok en Friser. De mange gejstlige, der blev knyttet til Bispesædet, fik snart stor Betydning for Byen. Kirker og Klostre rejstes, Præster og Prælater, Munke og Nonner i deres Ordensdragter satte Præg paa Gadelivet. Mange Mennesker fik Ærinde til Stiftsstad, Haandværkere og Kunstnere knyttedes i Mængde til Gejstlighedens Byggeforetagender. Men først og fremmest stod Ribe dog i hine Tider i Ry som Havneby. En berømt Historieskriver, Adam af Bremen, Svend Estridsens Ven, skriver saaledes: »Denne By omsluttes af en Aa, der strømmer ind fra Havet, og herfra sejles der til Frisland, til England eller til vort Saksland.« Adam opfører ogsaa en Rejserute; af den fremgaar det, at det var fra Ribe, Danskerne søgte ud i Verden.

Da Danskerne var Herre i England, er Ribe utvivlsomt blevet benyttet som Udrejseby. 1140 havde danske Skipper og Købmænd deres egen Kirke i London. Med Frisland og Flandern havde Ribe længe den livligste Forbindelse. Det karolingiske Sølvbæger og andre Fund, præget af frankisk Kultur, samt en flandersk Greves originale Signet, der 1906 fandtes ved Læborg ved den gamle Vej mellem Ribe og Østersøen, vidner om Forbindelsen. Over Ribe udførtes Smør, Flæsk, Talg, Korn, Fisk og Heste, og vi hjemførte især Salt fra Frisland, Klæde fra Brügge og Tufsten fra Rhinbyerne. Friserne lagde til med deres Saltskuder ved St Peders Kirke, og Saltboderne i Gaden tæt derved gav den Navnet Saltgade. Og i Grønnegade havde deres Købmænd fra Groeningen et mægtigt Stenhus med Lager, Børs og Forsamlingssal. Man mener, selve Gaden er opkaldt efter dem. For disse Varer var Ribe i 1200erne Danmarks vigtigste Importhavn. Saxo siger da ogsaa i sin Danmarkshistorie, at Havnen vrimler af Skibe, som fører al Verdens herlige Varer ind til Staden. Den middelalderlige Normansgade (nu Præstegade) tyder paa, at her holdt Skippere og Købmænd fra Normandiet til. Vi ved, at de Ribe Skuder navnlig sejlede til Deventer, hvor der fandtes et Ribergilde, og Utrecht, hvor Riberne nævnes i Kejser

Losning ved Mandø i vore Dage. Paa samme Maade foregik det baade her og ved Hvidding Nakke i Fortiden. (Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav).

Karl V's Toldlov, til Stade ved Elben, hvor der var et »Ribe- og Danmarksfarer-Compagni«, til Groeningen med et Købmandskompagni, der hed »Riberhansa«, og til Brügge med en »Danskernes Gade«. I Bremen hentede de Wesersandsten, og i Köln var der et dansk Broderskab.

1143 grundlagdes Lübeck, og Nordvesttyskland fik derved en nemmere Forbindelse med Østersøen, saa Lübeck udkonkurrerede Slesvig. Ved samme Tid lukkedes Limfjorden mod Vest. Det hjalp altsammen med til, at Ribe blomstrede op. Naar vi nu staar ved Ribes stille Skibbro, kan vi næppe forestille os det travle Liv, der dengang herskede her, da Snesevis af Smaaskuder havde hjemme her og kom ind fra Vadehavet for at losse og lade sammen med mange fremmede.

De danske Konger begunstigede Ribe paa flere Maader. De sidste kendte Rettigheder er givet den af Valdemar Sejr. Erik Menved gav Borgerne i Ribe fri Besiddelse af deres Forstrand, List, Mandø og alle Kyster, som ligger

imellem fornævnte Steder og Ribe By, »tillige med deres eget Dyb, ligesom de plejede at have det fra gammel Tid«. Dermed har de faaet Ret til at sejle, fiske, til at tilegne sig Vrag og til at gaa i Land langs Bredderne af dette Scjlløb. Større Skibe kunde nemlig ikke sejle op ad Aaen; den var ikke dyb nok, selv om den var dybere dengang end nu. Hvor Aaen mandede ud i Havet, laa »Riber-Red« i Læ for Storm og Søer. Herfra løb en Scjltrede, »Riberdyb«, nu Knudedyb, mellem Grundene ud i Vest mellem Fanø og Mandø, mens »det gamle Riberdyb« gik syd om Mandø. Ved dette Løb laa »Hvidding Nakke«, der i alt Fald en Tid brugtes som Udskibningssted for Heste og Hornkvæg. Paa Højvande lagde Skibene Landet saa nær som muligt; paa Ebben blev Dyrene drevet ud over den tørre Forstrand og bragt ombord. Naar der atter blev Højvande, lettede Skibene. Saaledes losses og lades der endnu ovre ved Mandø.

»For Mandø kasted de deres Anker
alt paa den hvide Sand,«

hedder det i Folkevisen om Dronning Dagsmars Komme. Riberne brugte nemlig ogsaa Mandø som Ankerplads.

Ribes Udenrigshandel bredte sig videre og videre. Franske og spanske Vine, tysk Øl og flamsk Klæde og Fløjel var nu de vigtigste Indførselsvarer. Ogsaa Handelen med Indlandet var stor. De Ribe Købmænd færdedes alle Vegne over hele Danmark; de opkøbte Landbrugsprodukter og solgte deres Varer til stor Ærgrelse for Købmændene i de andre Byer, men til Glæde for Kunderne. Regeringen havde nemlig givet dem Frihed til at drive Handel paa den Maade. Ogsaa Fisk var en vigtig Vare baade for Ribe og Varde. Dels fiskede de selv, og dels handlede de med Fisk fra de vestjyske Fiskerlejer. Haandværkerne var dygtige. Ikke for intet hedder det i Folkevisen om Erik Glippings Mordere:

»De ere saa mange i Danmark,
som alle ville Herrer være.
Og de ride dennem til Riber By
og lode sig Klæder skære.

De lode sig Klæder skære af ny
udi Graamunkenes Lige.
Det gjorde de ikke af anden Sag,
de agted deres Herre at svige.«

Og Sudergade og Skomagerslippe minder om andre Haandværkeres, de gamle Garveres og Skomageres Virke.

Som stor Handelsstad havde Ribe i Middelalderen et Møntværksted. Kongen og Biskoppen delte Overskuddet. Derfor ses undertiden Biskoppens Billede, Navn eller Krumstav paa Mønten. Den gamle »Mønt« laa ved Puggaardsgade. Til sidst standsede denne Smedje, men Frederik I oprettede atter en Mønt i Ribe; den laa i Sudergade (nu Badstuegade ved St. Katharine Kirke). Der sloges baade smaa Penninge og store prægtige Guldmønter. Smedjen blev lukket for stedse 1538. Foruden Mesteren var der 10 Svende.

Ligesom man nu laver Foreninger og Selskaber for at pleje fælles Interesser, lavede man dengang »Gilder« for at fremme gensidig Hjælp, Selskabelighed og Gudstjeneste. I Ribe spillede de en meget stor Rolle. Der fandtes mindst 20. St. Peders Gilde var et af de anseligste; det ejede flere Ejendomme, bl. a. et Stenhus, hvor Medlemmerne holdt Møde, holdt Gilde. Vedtægterne for et Gilde kaldtes en Skraa. I St. Gertruds Skraa bestemmes det, at hvis en Gildesbrøder døde, skulde de øvrige betale en Hvid til Messer for ham. Ingen maatte spise Kød, før de havde betalt. Gildets Oldemand og Skriver skulde indsamle Pengene, der skulde deles mellem Graa- og Sortebrødrene og de fattige. De skulde lade afholde Messer for baade levende og døde Medlemmer. Døde en Udlænding i Byen uden Slægt og Venner, skulde Gildesbrødre og Søstre holde Ligvagt og følge ham til Graven. Hvert Medlem, som vilde gøre en Pilegrimsrejse til Vor Frue i Loreto (i Italien) eller St. Olaf (i Trondhjem) skulde have 3 Skilling af hver, men 5, hvis han rejste til St. Peder i Rom eller St. Jakob i Spanien. Desuden skulde Brødrene og Søstre følge ham til Byens Markeskel. St. Gertrud var netop de rejsendes Helgeninde. Endelig stod der som i næsten alle Skraaer, at der skulde være Fred mellem Medlemmerne og Orden i

Gildeshuset og -- her tillige — i dets Badstue. — Ribes mest bekendte Gilde var Præstegildet, der var rigt og havde mange Medlemmer. Smedene havde deres eget Lav eller Gilde, indviet St. Eligius, Skrædderne og Overskærerne havde deres osv.

»Hvor man kommer i Randers eller Ribe,
i Viborg, Aars, Aalborg eller Nibe
og spør': »Hvis er den store Gaard
eller det skønne Hus, der staar?«
da faar man saadant Svar igen:
»Den hører til det store Kalen*),
til St. Peders Gilde eller St. Knuds,
St. Søffuerens Alter eller St. Gertruds!«

Saadan hedder det i et af de lutherske Stridsdigte fra Reformationstiden, og det Tidsbillede, det giver af Gildeshusene, er rigtigt.

Ribe var ogsaa en stor Skoleby. Her indrettedes den ældste Skole (Latinskolen) i Danmark. Bispesædet skulde udanne Præster, men 1145 stiftede Biskop Elias (Helias) Domkapitlet og overdrog det at ordne Skolen sammen med Biskoppen. Denne Domskele blev meget søgt. Maaske var der Skole i enkelte Klostre og nogen Hjemmeundervisning, men ellers var det den eneste Skole i Stiftet. Henimod Reformationstiden var her en ualmindelig dygtig Skolemeister, Hr. Bakken, der ikke brugte de gamle barbariske Straffe og gav Eleverne bedre og rigere Stof end før. Blandt hans Elever var den senere saa berømte Peder Palladius, der var født i Ribe. Han fortæller, at der var 700 Peblinge i Skolen, og det kneb saadan med Pladsen, at de smaa maatte læse oppe paa Loftet. »Een Svale gør dog ingen Sommer.« Og det gjorde Hr. Bakken heller ikke. Efter hans Tid blev Skoletugten atter streng, ja saa streng, at hans Efterfølger ikke nøjedes med Ferle og Ris, men brugte en »Stok« eller rettere Blok, hvor Synderne stod med Benene klemt inde mellem to Planker. Men de store Disciple sammenrottede sig og huggede den i Stykker med Økser. Over

*) Kalende Gildet.

for Domkirken ligger den gamle Latinskole fra 1720 med en Bagbygning fra ca. 1500. Den nuværende Latinskole fra 1856 har i sin ældste Del en middelalderlig Bygning, den gamle Puggaard, en Stiftelse, der oprettedes af Biskop Kristian 1298, og hvor 20 fattige Elever kunde faa frit Op- hold. Her laa Skolen ogsaa i den første Tid. Jo, Skolepeb- lingene var ogsaa med til at sætte Kulør paa Byen, ikke mindst naar de iført en sort Hætte sang for Folks Døre for at faa milde Gaver.

Riber Ret

De nye Bysamfund, der voksede op i Middelalderen, var helt anderledes i Indretning og Levevis end Landsbysam- fundene, selv om mange Huse i det Ydre lignede Lands- byens. Byerne maatte derfor have en særlig Retsorden, hensigtsmæssig og hurtigtvirkende. De svage og langsom- me Midler, Jyske Lov raadede over, slog ikke til i Byerne.

Kongens Foged og Byraadet maatte gribe ind i den private Ejendomsret, saaledes maatte de tage af en Mands Gods, naar han ikke betalte, hvad han skyldte. Enhver »Købing« var knyttet nær til Kongen, som havde en Foged der. Kon- gen krævede Byskat, Torveafgift og »Arvekøb« (noget, gifte Folk maatte betale, for at deres Gods kunde arves).

En hel Del Frihed til at ordne deres egne Sager havde Borgerne dog. I Ribe skaffede de sig saaledes selv en Lov eller Stadsret, den saakaldte Riber Ret. Det er klart, at den maatte være streng. Til Ribe kom der nemlig mange Ud- lændinge, Søfolk og Handelsfolk, og alskens Pak og Even- tyrere stimlede sammen som Møl om et Lys, naar de store Markeder og Kirkefester trak mange Folk til Byen. Her maatte man have en Lov, der kunde give Øvrigheden Ret til at gribe ind med haard Haand.

Da Ribes bedste Borgere i 1269 forfattede Riber Ret, nøjedes de da heller ikke med danske Love som Forbille- der, men de indførte nogle af de langt strengere Bestem- melser fra en tysk Stadsret, nemlig Lübecks. Her indførtes Princippet: Øje for Øje og Tand for Tand. Saaledes hed- der det i Riber Ret: »Naar nogen saarer anden Mand med

dodbringende Vaaben og bliver overbevist derom med 8 gode Mænd, der har Bopæl i Staden, er det Ret, at hans Haand afhugges«, med mindre der kan stiftes Forlig. »Den, som har villet saare anden Mand med Dolk, hans Haand skal gennembøres med Dolken.« Den Slags Lemlæstelsesstraffe finder vi ikke i Jyske Lov; de er kommet sydfra.

Loven gav iøvrigt klar Besked: »Naar nogen inden for vor Stads Markeskel uden Grund dræber en Mand og bliver overbevist derom, skal han have sit Liv forbrudt; hvis han flygter, skal han miste sin Fred (være fredløs), og hans Frænder skal intet betale for ham (i Mulkter).« Der var endvidere Dødsstraf for at øve Vold mod en Kvinde, for at lokke en andens Hustru til at rejse bort med sig og samtidig medtage Ægtemandens Gods. Hvis en Ægtemand havde Vidner paa, at en anden bedrev Utugt med hans Hustru, maatte han paa Stedet dræbe ham eller dem begge eller til Spot trække Horkarlen gennem Byens Gader. Der var ligeledes Dødsstraf for Røvere, der lagde sig i Baghold, for Falskmøntnere eller for bevidst at udgive falske Penge, ja endog for at forfalske Honning og Voks og for Forfalskninger i det hele taget, dog ikke for falske Skæppemaal, Alen og Vægte; her nøjedes man med Bøder, og de falske Maal skulde i ødelagt Tilstand hænges op paa Torvet, saa enhver kunde se dem. Men hvis den handlende brugte to Maal, et større, naar han modtog, og et mindre, naar han solgte, skulde han dømmes som Tyv. Tyveri var især foragteligt: »Hvis nogen bliver greben med Tyvekoster til en Værdi af $\frac{1}{2}$ Marks Penge, skal han som Tyv straffes med Hængning.« En Kvinde skal »for den kvindelige Æres Skyld begraves levende«. Staklen fik da gerne en Balje væltet over Hovedet, til hun havde udstridt. Hvis det kun var Smaating, der var stjaalet, slap Tyven med at blive brændemærket, men stjal han igen, blev det Galgen.

Jo, man forstaar nok, at det gamle Mundheld kunde forme sig: »Tak du Gud, min Søn, at du ikke kom for Riber Ret!« sagde Kællingen, hun saa sin Søn hænge i Varde Galge.

Skænderi og Slagsmaal kunde ikke undgaas, især ikke, naar det stærke Øl og Vin skummede i Kanderne, men ved

»Tak du Gud, min Søn, at du ikke kom for Riber Ret!« sagde Kællingen, hun saa ham hænge i Varde Galge. (Tegning efter Peer Hyschmann).

Multer for »Kindheste« og Skældsord søgte Riber Ret at holde igen. »Og naar Kvinder kommer i Klammer, er det Ret, at de skal bære Sten om Halsen op og ned ad Stadens Gader.«^{*)} Et spottende og ydmygende Tugtemiddel -- værre end Skammekrogen!

^{*)} »Stadens Stene« var een eller to svære Sten i Jernlænker. De plejede at hænge paa Skampælen, »Kagen«, som stod paa Byens Torv.

Var Hidsigheden først sluppet løs, kunde det nemt gaa galt i de Dage, da det var lige saa almindeligt, at Folk gik med Vaaben, som de nu gaar med Spadsrestok. Derfor forbød Riber Ret ganske simpelt Folk at gaa med Vaaben, kun de, der havde Forretninger uden for Staden, maatte bære Vaaben gennem Byen paa Vejen fra og til deres Bopæl; »den fremmede Gæst« (Handelsmanden) skulde lade Værten gemme Vaabnene. Gaar han med dem, efter at han er blevet advaret, »skal hans Haand gennembøres med samme Vaaben, det være sig en Dolk, et Sværd eller et Spyd«. — Blandt de andre Bestemmelser skal lige nævnes, at den Pige, der giftede sig uden sine Forældres Tilladelse, mistede hele sin Formue. Ogsaa Gældssager behandledes haardt og hurtigt.

Jo, Riber Ret var streng. I Nørreport sad der, indtil den blev nedbrudt i 1843, en Jernhaand. Den findes nu paa Raadhusmuseet. Enhver, der gik under denne Haand, maatte tænke paa, at han nu var under Riber Ret. Men trods al Strenghed var der jævnlig blodige Slagsmaal og Mord i Byen, i alt Fald i 1500 og 1600erne. Man forbedrer ikke Mennesker ved at bruge bare Haardhed.

Ribes ældste Raadhus laa i »Bøddelsgade«, Husrækken nord for Domkirken; denne Gade havde netop faaet sit Navn af, at man her mødte Bøddelens grimme Fjæs, idet han boede i det ældste Raadhus, som laa her. Han skulde baade vogte dødsdømte Fanger og »Gadebasser« (Urostiftere) og andre, der ikke »var hængefærdige endnu«. Senere havde Byen Raadhus i tre mægtige gotiske Gavlhuse i Grønnegade, og her var der Fængsler i »Finkeburet« og »Troldkonekammeret«. Selve Bytinget med de fire Tingstokke fandtes paa en lille Plads bag Raadhuset, mens Galgen stod ude ved Galgebakkerne tæt nord for Byen. Den var en imponerende Bygning — lige saa imponerende som selve Riber Ret — fornedet var den firkantet med en Dør paa den ene Side, ovenpaa stod tre murede Piller forbundne med tre Bjælker, den ene for Kongens, den anden for Byens og den tredie for fremmede Tyve. Ogsaa Byens Straffepæl, Kagen, var blevet til en lille Bygning af Egetræ.

Befæstning. Riberhus

Som andre gamle Byer var Ribe befæstet. Aaen gav ikke Beskyttelse nok, men Borgerne havde rejst Palisader, »Planker«, om deres By. 1201 begyndte de at opføre en Ringmur, men opgav det og nøjedes med Plankeværket. Skulde man ind i Byen, maatte man igennem en af dens tre Porte: St. Michaels Port for Enden af Hundegade, Sønder Port eller Horstov Port for Sønderportsgade og Norreport paa Nederdammen. Her skulde en indtrængende Fjende standses, derfor var Portene svære gotiske Fæstningstaarne.

Til forskellige Tider laa der en Del Bygninger som Forstæder uden for Portene og Plankeværket. Og vest for Byen laa det kongelige Slot, Riberhus, der ogsaa hørte med til Befæstningen. Den ydede ikke blot Byen Beskyttelse, men gav den en særlig Anseelse og Betydning. Gennem Aarhundreder var den en Forpost ikke blot for Byen, men for hele Riget. Helt fra Oldtiden har her formodentlig været en Borg. Naar allerede Hardeknud og Svend Estridsen havde en Møntsmedje her, har de vel ogsaa haft en Borg. Kong Niels fejrede sin Søns, Magnus Nielsens, Bryllup i Ribe.

Gang paa Gang nævner Folkevisen Ribe og Slottet. De digter om Riber-Ulf, som ifølge gamle Sagn skal have boet paa en Borg i Engen vest for Ribe. Under Borgerkrigen var han en af Kong Svends trofaste Mænd. Forøvrigt mæglede Biskop Helias af Ribe mellem Svend, Knud og Valdemar, men Overenskomsten blev efterfulgt af Svends morderiske Overfald i Roskilde. — Viserne digter om Liden Kirstin, Valdemar den Stores yndige Søster, som blev krænkert af Prins Buris, og som Kongen, ophidset af den onde Dronning, lod piske tildøde. Derefter siger Dronningen:

»Vi begrave hende paa Riber Gade,
hver Dag under vor Hesteplade«,

men Kongen siger nej og lod hende begrave i Vestervig Kloster. Prins Buris fik Øjnene stukket ud og blev lænket, saa han netop kunde naa til Liden Kirstins Grav.

Ribe Norreport 1840, den gotiske Bygning med de kamtakkede Gable, som skræver over Gaden. Foran ses Ydermøllen. (Nørlyng: Billedbog til vort Folks Historie).

Da Dronning Dagmar sejler fra Bøhmerland ned ad Elben,

»saa vunde de op deres Silkesejl
saa højt i forgyldene Raa,
saa sejlede de til Danmark ind,
fast mindre end Maaneder to.

For Mandø kaste de deres Anker
alt paa den hvide Sand,
toge de hin unge Frøken Dagmar,
de lofte hende først paa Land.

Toge de hin unge Frøken Dagmar,
de løfte hende først paa Land.
Valdemar Konning af Danmark
han rækker hende hviden Hand.

Der var Silke og Skarlagen rød
saa vidt paa Jorden udbredt:
Dagmar fulgte baade Fruer og Møer,
hun blev paa Riberhus ledt.«

Og her krævede hun sine Morgengaver: at Biskop Valdemar og alle Fanger skulde løses af Jern, og at Bønderne skulde være fri for at betale Plovskat. Til at begynde med vil Kongen ikke frigive Valdemar:

»Kommer han ud, Biskop Valdemar,
han gør Eder Enke i Aar.«

Hun tog Guld kronen af sit Hoved
og satte for Kongen paa Bord:
»Hvad skulde jeg i Danmark,
mig maa ikke vides et Ord.«

Selv den blide Dronning var stærk og viljefast. Biskop Valdemar blev omsider givet løs, men

»ikke kunde Biskoppen lade sin Harm,
før han maatte Landet rømme.
Det fortrød Dronning Dagmar mest,
han kunde ikke bedre skønne.

Der var stor Glæde over al Danmark,
Dagmar var kommen til Lande.
Der levede i Fred baade Borger og Bonde
uden Skat og Plovpenning Vaande.«

Mest kendt er Visen om hendes Død:

»Dronning Dagmar ligger i Ribe syg,
til Ringsted lader hun sig vente;
alle de Fruer i Danmark er,
dem lader hun til sig hente.
Udi Ringsted hviles Dronning Dagmar.

Videre skildres Kvindernes Hjælpe løshed i Barselstuen, hvor Dronningen siger til liden Kirsten:

»Kan du læse, og kan du skrive,
og kan du løse min Pine,
da skal du slide Skarlagen rød
og ride paa Gangere mine?«

Hun tog Læsten og den hellige Bog,
hun læste alt, hvad hun kunde.
Det vil jeg for Sandingen sige,
saa saare hendes Øjne de runde.

Men heller ikke det hjalp.

»De fulgte hende ud, de fulgte hende ind,
det lide jo længer, jo værre.«
»Medens det kan ikke bedre være,
i sende Bud efter min Herre.«

Og saa jager hendes liden Smaadrenge af Sted efter Kongen paa Skanderborg.

»Dankongen han slog det Tavlebord sammen,
at alle de Terninger sjunge:
»Forbyde det Gud i Himmerig,
at Dagmar skulde dø saa unge.«

Der Kongen han drog af Skanderborg,
da fulgte ham hundrede Svende,
men der han kom til Gredstedbro
kun Dagmars Dreng hin væne.

Og der han red over Randbøl Hede,
da fulgte ham femten Svende;
men der han kom over Riber Bro,
da red den Herre alene.

Der var stor Ynk i Fruerstue,
og alle de Fruer mon græde:
Dronning Dagmar døde i liden Kirstens Arm,
der Kongen red op ad Stræde.

Kongen og de øvrige falder paa Knæ og beder om, at han endnu en Gang maa faa Lov til at tale med Dagmar.

»Dronning Dagmar rejser sig op af Baare,
hendes Øjne var blodige røde:
»Ak, min ædle Herre Kong Valdemar,
hvi gør I mig denne Møde.«

Liden Kirsten fortæller ham da, at han »har faaet en Son i Dag, er skaaren af Dagmars Side.«*)

*) Ved en Operation, som kaldes »Kejsersnit«, og som er dødsfarlig for Moderen.

Dronning Dagmars Død. (Nørlyng: Billedbog til vort Folks Historie).

Atter beder Dronningen Kongen benaade Fanger og fredløse, ikke gifte sig med Bengerd i Aar, »hun er saa besk en Blomme,« men hellere tage liden Kirsten og ikke lade Sønnen fare i Leding det Aar.

»Havde jeg ikke mine Ærmer om Sondagene snørt og ikke Striger*) paa sat, da havde jeg ikke syndet dermed og haft saa ond en Nat.

Nu er det Tid, jeg farer herfra;
jeg maa ikke længer dvæle:
Himmerigs Klokker de ringer efter mig,
mig længes hen til de Sjæle.«
Udi Ringsted hviles Dronning Dagmar.

Saa skønt har det danske Folk gennem 700 Aar sunget om dets elskede Dronning. Valdemar giftede sig imidlertid med Bengerd. I en Vise om hende nævnes Ribe som et

---

*) Guldindvirkede Smykker, vist de dengang moderne Hængeærmer.

Sted, hvorhen hun og Kongen vil drage, og hvor der er mange Smede.

Folkeviserne er Danseviser, sungne af Slægt efter Slægt gennem 3—400 Aar, til de blev nedskrevne, derfor kan de være forvanskede og sammenblandede. En saadan Sammenblanding af Digt og Virkelighed har vi i den muntre Riberhusvise:

»Der gaar Dans paa Riber Gade,
der danser de Riddere baade fro og glade.

Der gaar Dans paa Riber Bro,
der danser de Riddere med udhugne Sko.

Ranild Lange udi Dansen sprang,
begyndte en Vise og for dennem sang.

Op da stod hun Spendel Sko,
og hun gav Ranild Lange sin Tro.

Hendes Haar det var i Silke flet,
hun traadte for alle den Dans saa let.

De dansed dennem paa Slottet ind
med dragne Sværd under Skarlagens Skind.

Aldrig saa jeg en Ridderdans
— Slottet det er vundet —
vinde saa Slotte med Rosenkrans
— for Erik Kongen hin unge.
Med dem saa var de. —

Bag den danseglade Sang ligger en dyster Virkelighed. Den unge Konge er Valdemar Sejrs Søn, Erik Plovpenning. Under den Strid, han havde med sin Broder Abel, kom Ribe ogsaa med. Den 28. April 1247 erobrede Hertug Abel Staden, men Erik tog den tilbage den 3. Juni. Om Erik virkelig har brugt en Dans som Krigslist for at komme ind paa Slottet, er ikke sikkert, men det er i alt Fald hans Generobring, der synges om.

Ogsaa de skrevne Kilder melder tit om Ribe og Storpoltikken. Under Striden mod Jakob Erlandsens Tilhængere, Fyrst Jarimar og de holstenske Grever kom Kristoffer I

ved Pinsetid til Ribe, hvis Biskop som de andre jyske Bisper var ham tro. Her døde han pludselig. Hans Fjender havde svoret, at han som et Belials Barn skulde dø. Derfor lød Rygtet straks, at han var forgivet i den hellige Nadver af Abbed Arnfast fra Rydkloster (nu Lyksborg ved Flensborg Fjord). Erik Glipping og Erik Mened har udstedt mange Breve i Ribe, men første Gang, Borgen udtrykkelig nævnes, er 1319, da Kristoffer II i sin strenge Haandfæstning lover at nedbryde de kongelige Borge undtagen tre: Ribe, Kolding og Skanderborg. Snart fik Slottet dog fremmede Herrer, først regerede Marsken her, dernæst Grev Johan den Milde, og 1330 pantsatte Kristoffer Ribe By og Slot til Grev Gert, »den kullede Greve«. — Det er nok de holstenske Herrer, der har givet Borgen Navnet Riberhus; paa deres Plattysk betegnede Ordet Hus nemlig et befæstet Slot.

Da Niels Ebbesen havde dræbt den kullede Greve, og Valdemar Atterdag træder frem for at samle og genrejse Danmark efter Fornedrelsen, overtager den sønderjyske Hertug Valdemar Ribe, hans Datter skal giftes med Kongen, og Indtægten af Riberhus og Byen skal være hendes Medgift. Bispestolen skulde Hertugen dog ikke have, den skulde sortere under Kongen, og Biskoppen skulde ligesom Kongens øvrige Undersaatter betale en Skat, der skulde bruges til at indløse Riget med af Panthaverne. Der gik 13 Aar, før Valdemar Atterdag kom saa vidt, at han kunde indløse Ribe. Da Lykken vendte sig, og Valdemar drog i Landflygtighed, tog de holstenske Grever atter Riberhus, som de til sidst forlenede til Erland Kalf. Kort efter vendte Kong Valdemar tilbage, og Erland maatte underkaste sig og afgive baade Ribe og to andre Len, mens Kongen spottede ham og sagde: »Ter Dage (sikke Tider!). Det er en god Kalv, med to Huse stak den af, som en Stud kommer den igen med tre!«

Dronning Margrete holdt Raadsmøde i Ribe. Her fejrede Erik af Pommeren sin Søsters Bryllup og forbedrede Slotets Befæstning. Kristoffer af Bayern lod sig under stor Pomp og Pragt salve til Konge i Domkirken. 1459 døde Her-

tug Adolf af Slesvig og med ham den holstenske Grevelægt. Paa et stort Møde i Ribe 1460 udraabte Biskoppen af Slesvig fra et Vindue paa Byens nye Raadhus i Grønnegade Kristian I til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten. I de »Privilegier«, Kongen udstedte, lovede han, at Landene ikke maatte deles, men skulde blive evig sammen, »ewieh tosamende ungedelt«, de Ord, der senere blev et Slagord for Slesvigholsteinismen, skønt Landene allerede deltes mellem Kristian I's Sønner 1490.

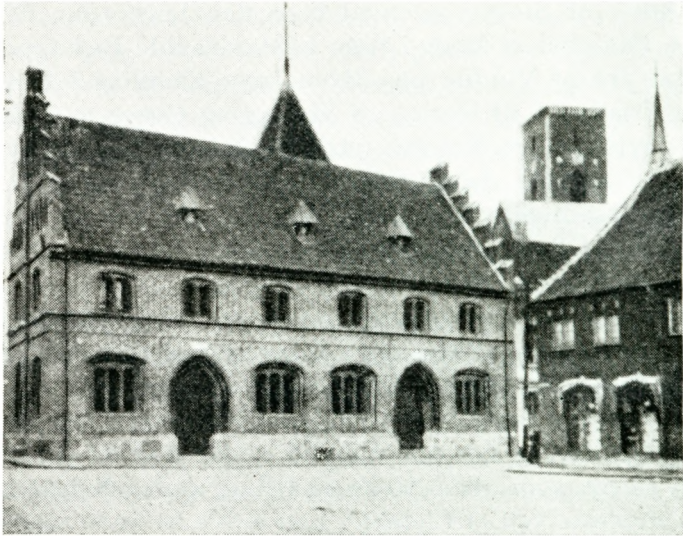
Kongerne rejste dengang meget omkring paa Gæsteri. Sidste Gang Kong Hans var i Ribe, blev det Stormflod, og i flere Dage var Byen omringet af Vand, saa Kongen blev forhindret i at rejse videre. Engang han stod i Borgmesterens Gadedør og saa paa Vandet, sagde han til sit Følge: »Den Herre, som uden Bøsse og Pil og anden Krigsudrustning, aleneste ved et Element, kan holde os imod vor Vilje i denne By, hannem maa vi aleneste give os fangen, hvilken være Lov, Ære og Sejr evindeligen!« — Forresten var det netop paa den Rejse, Hesten snublede med den gamle Konge i et Vandhul ved Skjern Aa, hvoraf han blev syg, saa han døde, da han naaede Aalborg.

I Ribe boede Kong Hans hos en Borgmester. Riberhus var ved at være for gammel, for lille og umoderne. Som vi senere skal høre, blev den fornyet endnu engang.

Ribe, Mindernes By

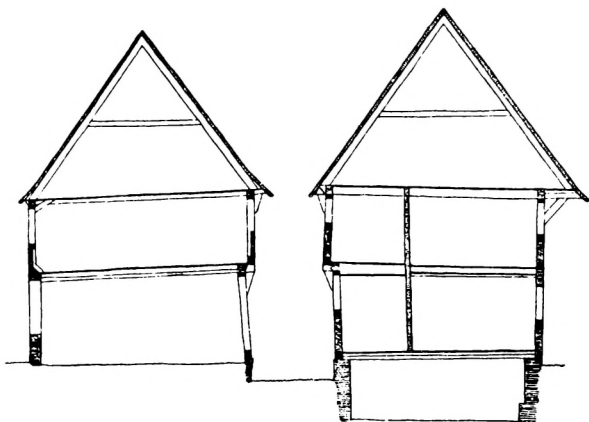
Lad os til sidst give os god Tid til en Tur gennem Ribe, som den er i Dag, og prøve paa at opleve noget af den Midaldler, som gemmer sig i Byen endnu; for Ribe er jo ikke blot den sommerlige Idyl med de mange blomstrende Haver og talrige Storke paa Tagene, med landskendte Virksomheder og et moderne Stykke Holland i Tulipanmarken, den er heller ikke blot Marskbyen, hvor »der driver Høduft med krydret Vind«, og hvor man ser milevidt over grønne Flader; den er tillige noget andet, for over ingen By i Danmark hviler der en Fortidsstemning og en Arv af gammel fornem Kultur som over Ribe.

Endnu knejser Domkirken med sit Kæmpetaarn, St. Ka-

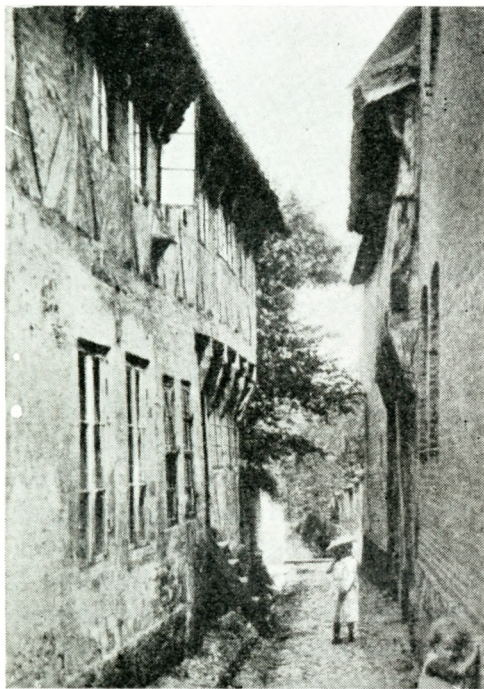

Ribe Raadhus, en lille Perle i gotisk Bygningskunst, opført 1520, vist af Kanniken Niels Torkilsen, er to Ejendomme, der mod Gaden er sammenbyggede i et Langhus. Over Dørene staar paa Latin: »Christus sejrer« og »Christus regerer«. Her boede Kong Hans, her fødtes Digteren Anders Bording, der udgav Danmarks første Avis. 1708 købte Byen det til Raadhus. Her holder By- og Amtsraad Møder, her er Malerier af Stiftamtmandene og Museum med Morgenstjerner, Bøddelsværd, Riber Ret m. m. (Matthiessen: Gamle Huse i Ribe).

tharine Kloster og Kirke, og endnu ligger Riberhus Slotsbanke bag sine brede Grave, og i selve Grundplanen minder Ribe om den Tid, da den var Danmarks Port mod den store Verden. Fra Ydermøllen, hvor Nørreport stod til 1843, drager det ældgamle Hærstræde, Hovedgaden, sig endnu ind gennem Byen over Neder- og Mellemdammen ind paa Hovedholmen ad Storegade, over Torvet gennem Stenbogade om Hjørnet af Raadhuset, Ribes skønneste og bedst bevarede verdslige Bygning fra Middelalderen, for saa ad den krogede Sønderportsgade at glide ud af Sønderport. Her er Tusinder og atter Tusinder Heste og Stude blevet drevet »sønderud«. Saa vigtig en Livsnerve var Hærstrædet for Byens Handel og Næring, at her hverken byggedes

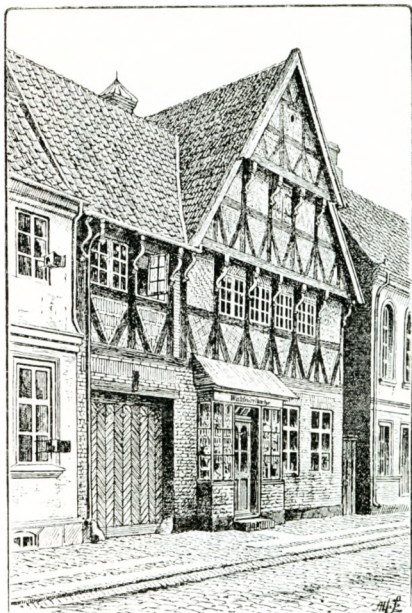
Husene vender Gavlene mod Hovedgaden som i Middelalderen og er adskilt ved den snævre Slippe. Den øverste Etage springer frem. Tommerværket er støttet af Stivere, der kaldes Knægte. (Matthiessen: Gamle Huse i Ribe).

Kolholltshippen. (Matthiessen: Gamle Huse i Ribe).

Kirker eller Klostre, der ellers bredte sig paa store Arealer. Riber Ret forbød rent ud Borgerne at sælge eller skænke Grunde til Gejstlighed og Riddere.

Langs disse Gader trængte Kræmmernes Borgerhuse sig

Gavlhuse paa Norderdammen. Gavlen tilhører et langt Hus, der ligger paa en smal Grund bort fra Gaden. Til det er der bygget et kort Porthus. Bygningen er fra ca. 1620, men Grundplanen er langt ældre.

(Trap: Danmark).

saa tæt sammen, at der kun kunde blive et kort Stykke til hver ud mod Gaden. Man maatte derfor gaa bort fra den ellers danske Skik at vende Husenes Langside mod Gaden. I Stedet for kneb man sig ind paa den smalle Byggegrund og satte Gavlen frem, saa Husene blev Gavlhuse ligesom i Holland. Var Byggegrunden smal, var den til Gengæld dyb — strakte sig langt bort fra Gaden, især paa Norder- og Mellemdammen, hvor de kunde strække sig helt ud til Aaløbene, saa der kunde være Haver. Tit byggede man en kort Portfløj til mod Gaden, saa Huset kunde minde lidt om et Langhus. Mod Naboehuset til den ene

Side var der en ganske smal Slippe, undertiden kun en Alen bred. I Storegade, tidligere Kræmmergade, laa Husene saa tæt, at Indkørselen maatte ske bagfra fra Fiskergade. Der er nu kun faa Brudstykker tilbage af disse Borgerhuse fra Middelalderen, men deres Grundplan er atter benyttet i en Række gamle Huse, som rejste sig efter en stor Brand, der hjemsøgte Byen 1580, da 11 Gader med 213 Gaarde og Huse ødelagdes. Endnu dengang var Ribe en

af de betydeligste Byer i Landet, og Husene er bygget overordentlig smukt. Det var dog et Tegn paa Nedgang, at Storkøbmændene kunde brede sig over flere Grunde, Porsborg ved Torvet er f. Eks. bygget paa 4. Husene er ellers ud-

To Gaarde paa Mellemdammen. Vi ser Porthuset og en Del af den lange smalle Gaard, der bliver snævrere mod Hovedgaden, hvor Huset til venstre ved en Afsats bliver højere og bredere, et ned-arvet gotisk Træk. Bemærk det smukke, udskaarne Bindingsværk. Knægtene med Trekanter, »Sparrer«, noget særligt for Ribe. (Matthiessen: Gamle Huse i Ribe).

smykket i en anden Stil end tidligere, nemlig Renæssansens, som da herskede. Paa Nederdammen og i Sønderportsgade ser vi endnu et Par af disse Gavlhuse, og rundt omkring i Gaarde og Slipper ser vi Bindingsværk saa rigt og skønt, at det stadig begejstrer Turister og Kunstnere.

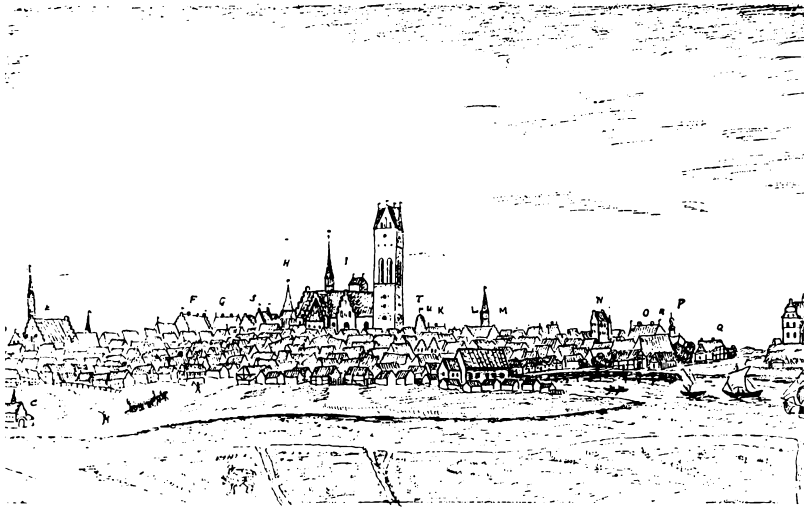
Ogsaa mange Smaaborgerhuse i Sidegaderne er bevaret, mest bekendt er Boderne fra ca. 1550 i Puggaardsgade. Her

Et af de vidunderligt skønne Gadepartier i Ribe. I Forgrunden de gamle gotiske Bindingsværksboder, bag ved knejser Taarnborg, opr. en Adelsgaard, senere Bispebolig, Salmedigteren H. A. Brorsons Hjem, nu Posthus. En mægtig Kastanje og Domkirkenes Taarne afslutter Billedet. (Matthiessen: Gamle Huse i Ribe).

Torvet i Ribe. (Turistforeningen).

Ribe tegnet i Samarbejde med A. S. Vedel, viser nærmest Ribe omk. 1500; a, Riberhus. b, Slottets Staldgaard. c, Kristi Gravs Kirke. d, Sortebrødreklosteret. e, St. Katarina Kirke. f, Bispegaarden. g, St. Johannes Kirke. h, St. Mikael's Kirke. i, Domkirken. k, Katedralskolen. l, Graabrødrenes Klosterkirke. m, St. Peders Kirke. n, St. Clemens Kirke. o, Korsbrødregaarden. p, Helligaandshuset. q, Pilleporten. r, Pødebusks Gaard. s, Taarnborg. t, Vedels lille Uranienborg. u, Raadhuset. (Fra Ribe Amt).

ligger tillige en Herreborg, Taarnborg, bygget af Oluf Munk, der var en Brodersøn af den sidste katolske Biskop, selv udset til Biskop, men endte som verdslig Stormand. Omkring 1540 byggede han denne Adelsborg af røde Munkesten og med sekssidet Trappetaarn inde i Gaarden; den er beslægtet med andre Herreborge ude paa Landet.

Varde

Varde nævnes allerede ca. 1107, da Bryden Ebbe af Varde er Vidne til, at Kong Niels skænker St. Knuds Kirke i Odense $\frac{1}{6}$ af Fiskeriindtægterne i Lønborg ved Skern Aa. En Bryde er omtrent det samme, som senere kaldes Lensmand. Ebbe har da nok været Bryde i Varde Syssel, hvorunder Lønborg hørte. Hans Søn Eskil Ebbesen var ogsaa Bryde og Medlem af Kongens Hird. De har boet paa Borgen

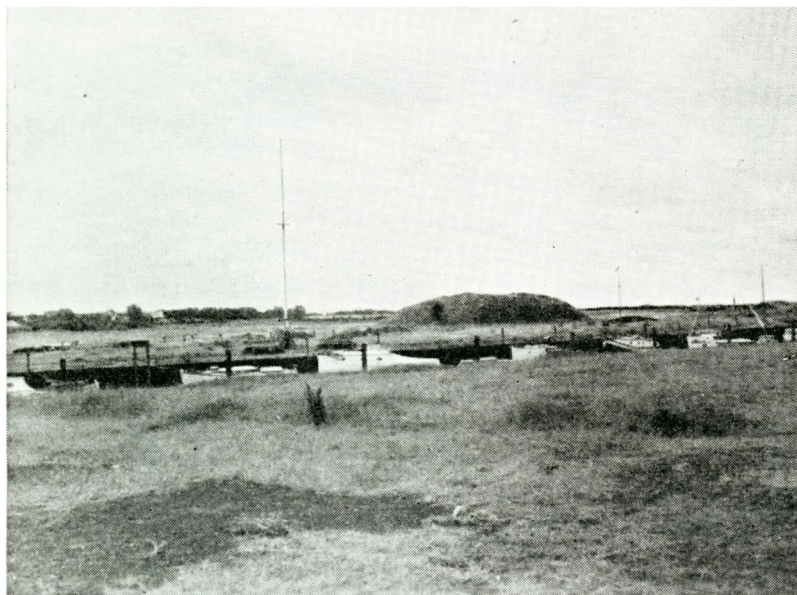
Warwith (Varde), i hvis Læ Købingen er vokset op. Denne Borg har sikkert ligget ved Aaen i Byens vestlige Udkant tæt ved det nuværende Pramsted, hvor der indtil for ca. 150 Aar siden laa et stort Voldsted, som Ejeren da udjævnede. Han bortkørte 4—5000 Læs Jord.

I den urolige Periode efter Valdemar Sejrs Død gik Kron-

Fundament til Vardehus, afdækket i Borgbanken. (Fra Ribe Amt).

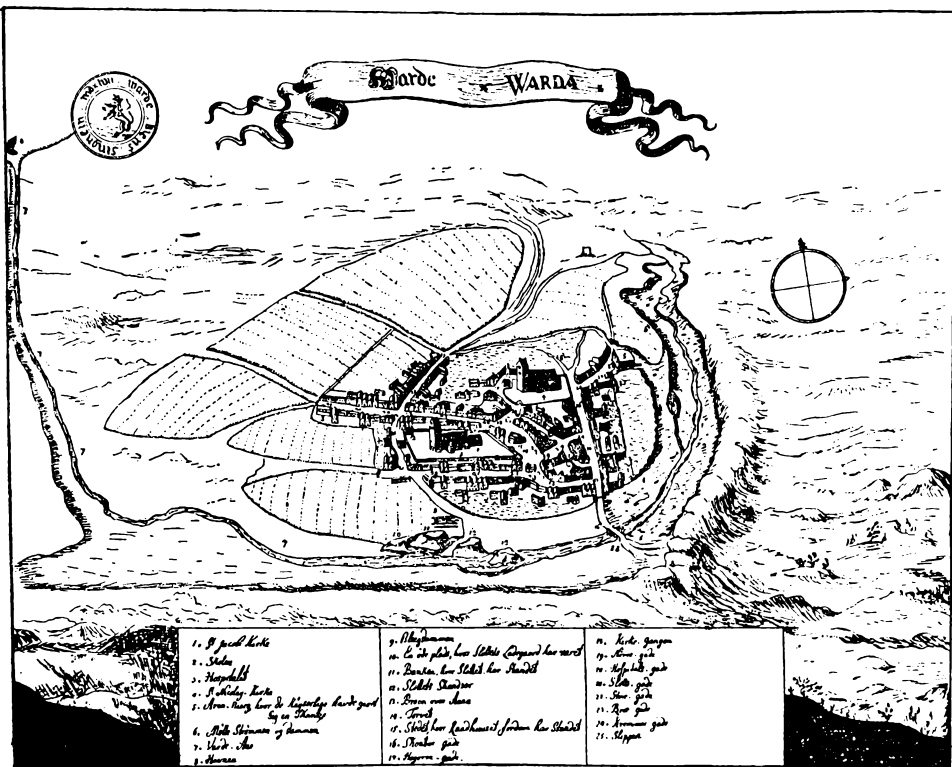
godset i den nordlige Del af Varde Syssel (de tre Horne og Skast Herreder med Varde By og Slot) over i de brunsviglyneborgske Hertugers Eje, saa alle Skatter og Afgifter deraf skulde svares til Hertugen. 1296 solgtes Godset til Grev Gerhard den Blinde af Holsten, der var gift med Erik Glippings Enke Agnes. Deres Søn Johan den Milde solgte det til den kullede Greve, hvis Sønner afstod det til Hertug Valdemar af Slesvig. Da Valdemar Atterdag skulde indløse Landet, maatte han love ikke at forulempe Hertugen i Be-

Vardehus' Voldsted. (Fot. P. C. Paaske).

siddelsen af hans »Dele af Landet Varde Syssel«. — Da Hertugslægten uddøde, overtog de holstenske Grever Godset, og først 1395 lykkedes det Dronning Margrete at købe det af dem. Med Godset fulgte ogsaa Borgen. Den maa vist være blevet for simpel i Holstenernes Tid, saa Grev Gerhard eller Johan har opført en ny, Vardehus, nærmere Byen, men godt beskyttet paa en 4 m høj Banke, anlagt paa en lille Holm og omflydt af Grave og Aæns Strøm og med en Forborg paa en nu borttryddet Banke mod Nord; Lade- gaarden laa lidt længere mod Vest. Fra Borgen styrede Grevens Foged Byen og det omliggende Gods.

Da Godset atter kom under Kronen, blev Vardehus Sæde for en kongelig Lensmand over hele Syslet. Imidlertid kunde Erik af Pommeren ikke forliges med Rigsraadet og rejste til Gulland. I den følgende Tid blev Lensmanden enevældig Regent over Bønderne, og han har antagelig paa- lagt dem tunge Byrder, nu da han var uden Tilsyn. Ganske vist siger Sagnet, at Bønderne rejste sig mod Fogden, fordi

Resen: Varde By 1661. De to Kirker staar hver i sin Kirkegaard, den vestligste Kirke staar endnu. Find Leddene, der lukker alle Veje ind til Byen, der ikke havde Porthuse. Vestergades yderste Del hed Hospitalsgade, her laa Hospitalet, en middelalderlig Stiftelse, fra 1520, oprettet af en rig Borger Marquard Nielsen. Paa Nr. 12 har Vardehus og dens Forborg staaet (»Slottets Skanser«), 10 og 11 er Ladegaarden (»en øde Plads, hvor Slottets Ladegaard har været« og »Banken, hvor Slottet har standet«, dog har kun Ladegaardens Hovedbygning staaet her efter 1439). Nord for Byen ses Varde Galge. (Fra Ribe Amt).

han under en Misvækst ikke vilde udlevere Korn af sine rige Lagre uden mod en enorm Betaling. Den egentlige Grund er dog den, at Egnen var med i en almindelig Bonderejsning, den, der siden endte med det store Bondeoprør under Kristoffer af Bayern.

Den 2. April 1439 stormede Vardeegnens Bønder Varde-

hus og ødelagde det, saa der aldrig blev en Borg mere. Borgerne har støttet Bønderne, men da kom Gengældelsen. Den 29. Maj indtog og afbrændte Rigsraadet til Straf Varde By. Byen rejste sig atter, men Borgen ikke. Dog levede Ladegaarden videre som Herregaard. Et Minde om den har vi endnu i »Gaardsmarken«, et Jordstykke derude.

Ogsaa Varde drev Handel og Sejlads, men i langt mindre Omfang end Ribe. Ogsaa hertil er der indført Tuf til Omegnens Kirker. Baade i Aaen og paa Bredden har man fornylig fundet Tufsten, som tilfældigt er tabt under Losningen. Forøvrigt har Varde ligesom Ribe brugt Udhavne for de større Skibe, der ikke kunde gaa op ad Aaen, saaledes Hjerting, Ho og Janderup.

Imod Slutningen af Middelalderen var Studene den vigtigste Udførselsartikel. Nogle af Landets største Studehandlere boede i Varde. 1511 udførte Borgmester Christiern Nielsen saaledes 550 Stk.

Ribe, der havde saa mange Forrettigheder, søgte at holde Varde nede og ødelægge dens Handel. Til Gengæld søgte Varde, og navnlig Christiern Nielsen, at forhindre Riberne i at handle paa Varde Markeder, en Strid, der stod paa gennem 100 Aar og endte med et helt Slag, idet de Varde Borgere »med Vaaben og Værge« nedbrød og omkastede Ribe Købmænds Kram og Gods. Riberne maatte gaa paa Forlig, saa de kun fik Ret til Handel paa to Varde Markeder.

Baade i Varde og Ribe var der mange Avlsbrugere; hver Købmand og mange andre havde sit Landbrug, og til det brogede Gadeliv hørte ogsaa Drifter af Køer og Gæs, der under Hyrdens Opsyn dreves til og fra Staldene, og utallige er de duftende Hølæs, der forkedes ind paa Lofter og i Baghuse. De gamle Købstæder var tillige Landsbyer.

BØNDER, ADEL OG BORGE

Der er Forskel paa Folk, ogsaa paa den Maade, at nogle er rige og andre fattige. Saaledes har det altid været. Nu kan den rige have sine Penge i Banken eller anbragt i Aktier og Obligationer. I Oldtid og Middelalder havde man hverken Banker eller Obligationer. Man kunde nok have Guldskatte, men Rigdommen anbragtes dog først og fremmest i Jordegods. Saa kunde Ejeren tillige faa Udbytte af sine Penge.

Ogsaa i vort Amt har der været *Stormandsgaarde* i Oldtiden, men det er vanskeligt at sige, hvor de har været. Nogle er senere i Middelalderen blevet til Herregaarde, andre til Bøndergaarde. Saadanne ældgamle Storgaarde er vistnok Lydumgaard, Semgaard, Billumgaard, Hornelund, Læborggaard og Vamdrupgaard, hvor et firsidet Voldsted endnu ligger i Haven. Maaske stammer Semgaard fra den Fæstning, som Hertug Valdemar af Sønderjylland opførte i Sem i Krigen mod Erik Menved. Man har ogsaa ment, at der var en saadan gammel Borg i Borre i Aal Sogn, og at den i Kong Niels' Tid var behoet af White Staller*). Det fortælles nemlig, at engang Kong Niels var i »Burg«, dræbte en af Hirdmændene Bryden Eskil Ebbesen fra Varde, skønt han flygtede ind under Kong Niels' Arm. Men maaske er denne »Burg« dog Kongeborgen i Odense.

Foruden deres egen store Gaard, Hovedgaarden eller Sædegaarden, har Stormændene ogsaa ejet Bøndergaarde, hvorpaa der boede Brydere (Forpagtere) eller Fæstere.

*) En Staller var en fornem Embedsmand i Kongens Hird, omtrent det samme som den senere Marsk.

Jyske Lov kalder Fæsterne Landboer. Da Trællene efterhaanden blev givet fri, blev de fleste af dem Fæstere. Kongen, Hirdmændene (de senere Adelsmænd), Kirken og Biskoppen ejede mange Gaarde. Resten ejedes af Bønderne selv, af Selvejerne. Flere og flere blev dog Fæstere. Ved Slutningen af Middelalderen ejede Kirken lidt over $\frac{1}{3}$ af Danmarks Bøndergaarde, Adelen noget lignende, mens Kongen og Selvejerne havde hver det halve af den lille Trediedel, der var tilbage. Saadan har Forholdet vel ogsaa været i vort Amt. Kongen ejede Borgene i Ribe, Varde og Skodborghus.

Skodborghus laa i Vejen Sogn ved Kongeaaen, der i gamle Dage kaldtes Skodborg Aa. I et Kvad i Sagaen om Magnus den Godes Sejr over Venderne paa Lyrskov Hede staar der:

»Skjoldung voldte Vender Sorger
ved den klare Skodborg Aa.«

Her har Magnus nok leveret Venderne det første Slag og slaaet dem. 1368, da Valdemar Atterdag havde forladt Landet, belejrede Grev Gerts Sønner og oprørske Stormænd Skodborghus. Den laa paa en vigtig Plads. Her, hvor Hærvejen træder over Aaen ind i Sønderjylland, og hvor den krydsedes med den vigtige Tværvej fra Kolding til Ribe, har det faste Slot ligget som Laas og Lukke og som et sikkert Bedested for Konger og deres Folk paa Rejse. Skulde saltet Fisk, fede Væddere, sødt Hamburgerøl eller Tønder med Drikkeglas føres fra Ribe til Kolding, afleverede man det i Skodborghus, hvis Lensmand sørgede for at faa det videre. Kong Hans og Frederik I brugte desuden Borgen som Jagtslot. 1580 solgte Kongen Skodborghus med underliggende Bøndergods til Kirstine Ulfeld, og dermed blev den til en Adelsgaard. Nu gaar Landevejen hen over den gamle Borgbank; selve Borgen er forlængst borte.

Ribebispen ejede endnu flere Gaarde end Kongen herude. Og Adelen ejede mange. Vi vil nævne nogle, der senere vedblev at være Herregaarde. Der er Hundsbækgaard, som 1392 købtes af Hennike Limbæk, en rig og mæg-

tig sønderjysk Adelsmand, der ogsaa havde været Lensmand i Varde og paa Riberhus og da drevet Sørøveri mod Hansestæderne. Han faldt paa et Togt mod Ditmarsken. Det var ikke saa sært, at Dronning Margrete ønskede »at stemme Bækken og skudde Abilden«. Med Abilden menes Slægten Abildgaard, som skulde rystes. Senere ejede en Abildgaard forresten Skodborghus.

Videre maa vi nævne Estrupgaard, Sønderskov, Nielsbygaard, Plovstrup, Kærgaard i Hunderup Sogn, Krogsgaard, Vardho, Hesselmed, Lydumgaard, Frøstrupgaard, Norholm, Lindbjerg og Urup.

Vi ved ikke, hvor mange Herremænd der fandtes her i Middelalderen, men nye Slægter kom stadig til. 1455 adlede Kristian I Jens Barfod i Sædding Storgaard, N. Nebel Sogn. Adelsbrevet lyder saaledes:

»Vi Kristian med Guds Naade Danmarks, Norges, Venders og Goters Konge, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst gor vitterligt alle Mænd, som nu er og komme skal, at vi for vor elskelige Klerk og Tjeners, Hr. Tyge Terkelsøn, Kannik i Ribe, Bøns Skyld saa og for Troskab og villig Tjeneste, som denne Brevviser Jens Barfod i Sedinge, fornævnte Hr. Tyges Svoger, og hans rette ægte Børn og Afkom Os og Vore Arvinger og Efterkommere Konger i Danmark og Riget herefter troligen gøre og bevise maa, haver undt og givet og under og giver med dette vort aabne Brev forne Jens Barfod og hans rette Børn og Afkom Frihed og Frelse som andre Riddere og Svende udi Vort Rige Danmark, her med Skjold og Hjelm til evig Tid, som er en bar Fod i et blaat Felt i Skjoldet og to Boffelhorn, hvide og blaa, overkors paa Hjelmen, efterdi som her malet staar, dog Vor og Kronens Rettighed uforsømmet paa vort fri Bøndergods og Købstedgods; thi forbyde Vi alle i hvo som helst de er eller være kunde og særdeles Fogder og Embedsmænd forskrevne Jens Barfod eller hans rette ægte Børn og Afkom derudi at hindre eller hindre lade, med Magt kvæle eller uforrette i nogen Maade under Vor kongelige Hævn og Vrede.«

Barfodslægten eksisterer endnu, men Adelsskabet bevareres ikke længe.

Herregaardene opstod og forsvandt. Købte eller arvede en Adelsmand en Bondegaard og bosatte sig paa den, blev den hans Sædegaard. Efter hans Død blev den maaske igen en Bondegaard. Saaledes gik det en Hovedgaard i Askov,

som Biskop Kristjern købte og 1438 lagde til et Alter i Ribe Domkirke.

Mange Hovedgaarde lignede større Bøndergaarde. Ejede Herremanden Bøndergods, laa det ofte spredt omkring i Landet. Derfor ejede baade skaanske og vendsysselske Herremænd Bøndergaarde herude. Hoveriet spillede ikke saa stor en Rolle. Andre Herregaarde var befæstede med Volde og Grave og lagt paa Steder, der var vanskeligt at komme til.

»Riber Ulf lader en Borrig gøre,
han sætter den midt i et stort Uføre.
Han lader den bygge baade høj og fast,
han agter hverken Bue eller Bliedkast,
han lader den gøre saa høj og stærk,
med dybe Grave og høje Plankeværk.«

Hans Borg skal have ligget i Engene vest for Ribe.

I den lovløse Opløsningstid efter 1300, da »Retten sad i Spydstagen«, befæstedes flere Gaarde. Det var almindeligt, at Stald- og Ladebygninger laa for sig selv og dannede den saakaldte Ladegaard, mens Stuehuset, Bryggers m. m. dannede Borggaarden. Først kom man da til Ladegaarden. Her kunde en Fjende maaske standses, i hvert Fald opdages, saa man sikrede sig mod Overrumpling. Længere fremme kom han til Voldgraven, som gik uden om Borggaarden. Her standsedes han atter, hvis Vindebroen var trukket op. Kom han alligevel over Graven, maatte han arbejde sig op ad den stejle Banke eller Vold, hvorpaa Borggaarden var bygget, eller han maatte trænge gennem det Porthus, der var bygget for Enden af Vindebroen, og hele Tiden var han udsat for Beskydning og Stenkast.

Nørholm var anlagt paa Holme i Varde Aa og allerede godt beskyttet fra Naturens Side. Desuden var Anlægget delt i tre Afdelinger: først Ladegaarden, saa en »Mellemvold«, dvs. en befæstet Forborg, hvor der maaske ogsaa har været Stald og Forraad, saa man ikke saa let sultedes ud under en Belejring, og til sidst kom saa den egentlige Borgbanke, hvorpaa »Adelhuset stander«. Vardehus var forøvrigt anlagt efter det samme Princip, og her ligger Hoved-

voldstedet endnu som en høj Banke i Bredden af Varde Aa — ogsaa i et »Uføre« —. Banken, der havde baaret Forborgen, blev sløjfet ved en Regulering af Aaen i forrige Aarhundrede.

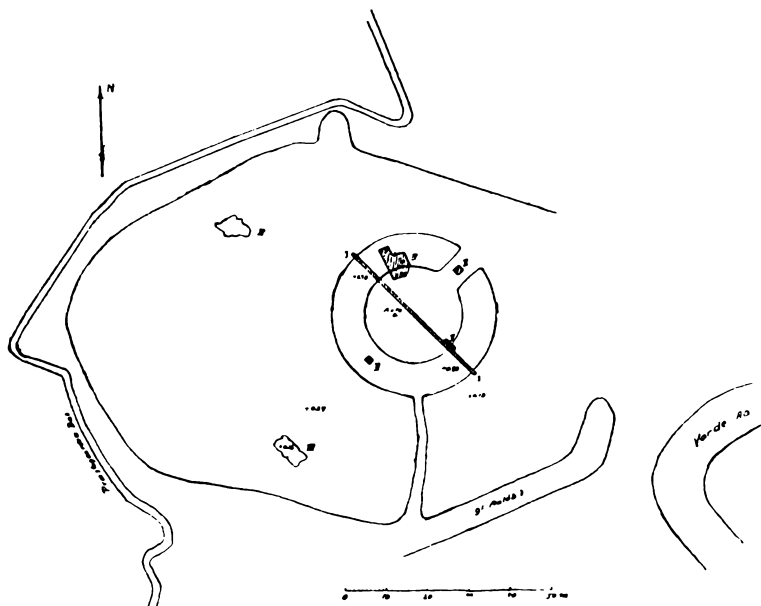
Nørholms Grundlægger var vistnok en Mand, der hørte til Slægten Lange, en Slægt, der havde stor Udbredelse og mange betydelige Mænd paa vor Egn. Hans Søn Ridder Jon Jacobsen stiftede et Alter i Ribe Domkirke, hvor der skulde læses Sjælemesser for hans egen, hans Hustrus og Sønners Sjæle. Fyrster og Stormænd stiftede Altre dengang, men han har vist stiftet det for at berolige sin Samvittighed. Familien havde nemlig uden Ret taget et Stykke Jord fra Tistrup og Hodde Kirker og nogle Bønder og herpaa opført Borgen.

1406 drog Dronning Margrete omkring i Jylland og holdt Retterting, hævdede Lov og Ret og afsagde Domme. Hun vilde sikre sit eget Gods, se at faa mere og se at faa de adelige Befæstninger nedrevne eller ind under Kongemagten. Paa Nørholm sad Hr. Jons Enke Else Rosenkrans. Sammen med sin Søn blev hun stævnet for Rettertinget i Varde, og her blev hun dømt til at nedbryde Nørholm, da hun ikke havde Ret til Jorden, hvorpaa den var bygget; desuden maatte hun betale Bøder, og hun maatte skrive under paa, at hvis Nørholm blev staaende, var det af Dronningens Naade. Men den kloge Dronning Margrete nøjedes ikke med det. Hun vidste, hvor vanskeligt det dengang var for Kirker og Bønder at komme nogen Vej med en Stormand, naar hun var borte. Derfor købte hun Jorden af Kirkerne og Bønderne. Saa var hun Ejer af Grunden under Nørholm. Fru Else fik naadigst Lov til at beholde Borgen.

Senere giftede Rigshofmester Strange Nielsen sig til Nørholm. Hans Søn Ebbe Strangesen blev sørgelig bekendt ved, at han sammen med en anden ung Adelsmand dræbte den nye, rige og hovmodige Rigshofmester Povl Laxmand. »Du hedder Laks, svøm nu!« raabte de, da de kastede ham i Vandet ved Højbro i København. De slap for Straf, da det viste sig, at Laxmand havde handlet uærligt mod Kongen og Landet.

I Kristian II's Tid sad der atter en Enke paa Nørholm, Karine Væbner hed hun. 1518 stævnedes Kongens Lensmænd hende pludselig og bød hende bevise, hvordan hun havde faaet Nørholm fra Kronen. Kongen maa have opsporet Dronning Margretes Dom over Fru Else. For Fru Karine kom Stævningen som et Lyn fra klar Himmel. Den 100 Aar gamle Sag har hun næppe tænkt paa. Fire Aar efter faldt Dommen. Hun dømtes til at afstaa Nørholm eller betale Kristian II 1000 Gylden plus fire Bøndergaarde. — Da kom Storpolitikken hende til Hjælp! Den jyske Adel opsagde Kongen Huldskab og Troskab, og Kristian forlod Landet. Ikke uden Grund hed det i Opsigelsesbrevet: »Overvejende det farlige Regimente, som været haver . . . !« Med Frederik I fik Fru Karine en langt billigere Ordning; hun skulde betale 5 Bøndergaarde og ejede saa Nørholm i Bund og Grund.

Langs Varde Aa har der ligget flere middelalderlige Borge. Helt ude i Janderup Enge ligger *et Voldsted*, det i Historien ukendte Elkærhøj, omgivet af Grave og Ydervold. Dernæst kom saa Vardehus og Nørholm. Tæt ved Karlskaarde laa 1687 Voldstedet Knubholm, der ragede op som en Høj eller Knub over de lave Enge, og paa dens Top saas Grundvolden af en Bygning og en Kælder. Uden om Banken var der en Voldgrav. Nu er Voldstedet forlængst udjævnet og Graven næsten opfyldt. For nogle Aar siden blev Stedet undersøgt. Det viste sig, at det laa paa en tidligere Holm, som Varde Aa havde dannet ved en af sine mange Slyngninger. Paa den sumpede Holm havde man anlagt et cirkelrundt Voldsted, der kun var 24 m i Diameter. Banken var tildels opført af Lyngtørv, efter at den bløde Grund først var styrket ved nedrammede Pæle. Vardehus' Voldsted, der er bygget paa samme Maade, er 4 m højt, men dens Grundflade er større end Knubholms, saa denne har næppe været saa høj. Voldgraven er 8 m bred. I dens Bund fandtes adskillige Ting, som var kastet ned fra den Borg, der i sin Tid stod paa Banken. Her laa f. Eks. 3 slidte Sko, hvis Næser endte i smaa Snabler, en Damesko havde saaledes en Snabel paa 2½ cm. Saadanne Snabelsko brugte

Plan over Karlsgaards Voldsted, Knubholm. Det cirkelrunde Voldsted og Voldgrav ligger paa en tidligere Holm, da omslynget af Varde Aa. Indkørselen over Graven er ny. De mørke Feller er undersøgt.

man i det 14. Aarhundrede. Dermed er det sagt, hvornaar der boede Folk paa Borgen. En Del Læderstrimler kunde fortælle, at der lavedes Sko paa Stedet. Der var ogsaa Potteskaar, bl. a. af rhinsk Stentøj, som ligeledes stammer fra Gotikkens Tid. Endelig laa der Dele af Bindingsværk og Straatag samt et gotisk udsmykket Bjælkestykke, der maa-ske har været med til at bære en Svalegang, og som i alt Fald viser, at det er en Herreborg og ikke et Bondehus, der har staaet paa Banken.

Men hvilken Borg har det været? — Faa Hundrede Meter fra Knubholm, syd for Aaen i Øse Sogn, ligger Karlsgaard eller Kalsgaard tæt ved det moderne Højspændingsanlæg. Denne Gaard ligger ikke længere borte, end den passende kunde være Ladegaard til Borgen. Det maa da være Borggaarden til Karlsgaard, der har staaet paa Knubholm. Og man ved netop, at der i det 14. Aarhundrede eksisterede en saadan Borg, idet Lavrens Olafsson af Øsæ 1373 skødede

Karlsgaard til Valdemar Atterdag. Derefter maa Dronning Margrete have faaet Borgen, men maaske har den, hun forlenede Gaarden til, sat sig op mod hende, eller en anden Stormand har bemægtiget sig den, hvorefter hun formodentlig har ladet den nedbryde; for 1406 — samme Aar hun var ude efter Nørholm — blev der afsagt den Dom paa Rettertinget, at det Gods, »paa hvilket Fæstningen Karlsgaard stod«, tilhørte Kronen. Den stod der altsaa ikke mere. Efter Borgens Ødelæggelse levede Ladegaarden videre som Bondegaard.

Ved Linding Aa i Yderik Enge ligger der et Voldsted af lignende Størrelse, »æ Woldgraw« kaldes det. Desuden er der en lille Kælderruin i Vorbasse Sogn; det er den sidste Rest af Herregaarden Donslund.

I Lundtang gamle Præstegaardshave findes en Ruin af en firesidet Kælder. Her har staaet et middelalderligt Fæstningstaarn, et *Barfred*, paa en lille Banke. Det benyttede Kongerne, naar de var paa »Gæsteri«. Meget af Tiden var Kongen paa Rejse fra den ene By til den anden. Her afsagde han Domme, holdt Retterting, og her kunde Folk tale mundtlig med ham. Det var meget praktisk, da mange ikke kunde skrive, men det var anstrengende. Under et Ophold i Varde maatte Kristian III i 1—2 Dage dømme i 19 Sager. Kansleren og andre Embedsmænd var da ogsaa med. — Desuden skulde Kongerne paa Rejsen have en Del af deres Løn. Hans Fæstebønder, Selvejere og Købstæderne skulde nemlig svare »Gæsteri«, dvs. levere ham Levnedsmidler til et bestemt Antal »Nætter«, hvorfor Ydelsen ogsaa kaldtes »Nathold«. I Valdemarstiden blev det almindeligt, at Bønderne ikke leverede Varerne direkte til Kongen, men til Lensmanden, der saa ydede Nathold. Vi kan nu forstaa følgende Stykke af Kristian III's Rejseplan: »Fra Ribe Mandagen næst efter Søndagen Judica og ligger 1 Nat i Brøndum til Hr. Hans' (Præstens), og der skal Niels Lange (under)holde Hans Naade med Præsternes Hjælp 1 Nat. Fra Brøndum Tirsdagen derefter til Varde, der holder Byen Kongelig Majestæt 1 Nat, og da Kongen tøver Onsdagen over, holder Erik Krummedige Hans Naade 1 Nat af Vester

Herred. Om Torsdagen fra Varde til Lunde, der holder Mogens Bilde Kongelig Majestæt 1 Nat af Nørre Herred og Øster Herred. Om Fredagen derfra og til Lundenaes, der holder Peder Ebbesen af Lenet 1 Nat.« Videre gik Turen til Ringkøbing, Ulfborg osv. til Aalborg. At holde Kongen 1 Nat vilde sige at levere ham et Aftensmaaltid og et Middagsmaaltid. Til hvert Maaltid skulde leveres 1½ Oksekrop, 8 Faarekroppe, 30 Høns, ½ Td. salt Fisk, 30 tørre Kabliau (store Torsk), 300 tørre Flyndere, 300 tørre Hvilinger, ½ Td. salt Sild, 1 Fjerdingskar Smør, 10 Sider Flæsk, 40 Td. Øl, 100 Td. Havre, dertil fersk Fisk, Æg, Løg, Gryn, Lys og Brød, saa meget som Behov gøres Dag og Nat, Staldrum, Hø og Straafoder til 280 Heste.

Man spiste tappert dengang, men dog næppe det hele! En Del af Varerne er sikkert gemt til senere Brug. De var jo en Del af Kongens Løn. Desuden var Kvæget dengang meget mindre end nu. — Lunde Barfred stod til ca. 1700, da Taarnet blev nedbrudt og erstattet med et Bindingsværkshus til Brug for Præstens Tjenestefolk og senere for Konfirmanderne.

REFORMATIONSTIDEN

Tilstanden i Kirken

Efterhaanden kom den katolske Kirke i Forfald. Ofte blev Gudsdyrkelsen til tom Udvendighed. Og der blev en Jagt paa, ja ligefrem Sjakren med de høje Embeder. Alt for ofte søgte man dem for at vinde Rigdom og Nydelse og ikke for at tjene Guds Rige.

Det var store Rigdomme, Kirken raadede over. Biskoppen levede som en Konge, der endog førte stort Hof. Jordegodset udgjorde foruden Bispegaarden i Ribe og en i Holstebro følgende befæstede Gaarde: Hennegaard, Lustrup, Trøjborg, Møgeltønder og Oksvang, desuden Herregaardene Brink, Lønborggaard, Bøvling, Volstrup, Hvolgaard, Brejning, Visselbjerg, Tarm Bispegaard, Holmgaard og Donneruplund. Under disse hørte en Mængde Bøndergaarde og Huse, og spredt rundt omkring ejede Biskoppen andre Bøndergaarde, Strøgods kaldtes de. Fæsterne havde det vist godt, i alt Fald siger et gammelt Ord, at »det er godt at bo under Krumstaven«. Desuden havde Biskoppen andre Indtægter, blandt disse var Bispetienden den vigtigste; den udgjorde henimod $\frac{1}{30}$ af Kornhøsten i alle Sogne i hele Stiftet og af fødte Kalve, Føl o.s.v. Præsten skulde have $\frac{1}{30}$ af sit Sogn og Sognekirken $\frac{1}{30}$. Desuden ejede Klostre, Præster, Kanniker og Sognekirker andre Mængder Jord. Man mener, at $\frac{1}{3}$ af al Jord i Danmark da hørte under Kirken. Det blev dog ikke saa meget til Præsten og Kirken i det enkelte Sogn, men hver af de høje Embeder havde saa meget desto mere.

Ved Køb og Bestikkelse kunde uværdige komme frem i

disse Stillinger. Om Biskoppen Peder Lodchat († 1483) fortælles det, at skønt han som Kirkens Mand skulde leve ugift, havde han sine Friller i selve Bispegaarden, saa hele Landet talte derom. Han var villig til at sælge alt for Penge, saa den fattige gejstlige, der intet havde at byde, maatte tigge paa Gaden. Man sagde ogsaa, at han fra først af kun var Præst i Ribe. Da der blev Uenighed om, hvem Kapitlet skulde vælge, lod man Hr. Peder bestemme det, og han valgte saa sig selv! — Det er dog ikke helt sandt; han var Ærkedegn, før han blev Bisp.

Det er galt, naar en Mand, man skal se op til, lever saadan, og det hævner sig før eller siden.

Den sidste katolske Ribebiskop var heller ikke pletfri. Iver Munk hed han, og som næsten alle højere Kirkemænd var han adelig. Med en holstensk Adelsdame, Ida Pogwisch, havde han to Sønner, som han sørgede for. I det hele taget sørgede han rigeligt for sin Familie med Embeder og Len — altsaa paa andres Bekostning. Iøvrigt agtedes han dog for en god Mand og spillede ogsaa en vis Rolle i Danmarks-historien.

Kristian II og Vestjyderne

Kristian II, Borgeres og Bønders Hjælper, var god Ven med Ribe By, støttede den og laante gentagende Penge af den. Blandt Kongens tro Tilhængere i Staden var Borgmesteren Jakob Skriver og en Kannik Mester Povl Andersen. Han var Kongens Sekretær og Raadgiver og derfor meget forhadt af Adel og Bisper. Rygtet gik, at han øvede Trolddom sammen med Mor Sigbrit! 1520 blev han sendt til Rom i Anledning af det stockholmske Blodbad. — Mange andre Borgere stod stadig paa Kongens Side.

Derfor maatte de ogsaa se paa deres Biskop og Lensmand som bitre Fjender. De to Mænd havde nemlig aldrig kunnet lide Kristian II, ja vilde ikke have haft ham til Konge. Frygten for Kongens Tyranni og hans Had til de højere Stænder fik de to til at sammensværge sig med Biskopperne i Viborg og Børglum og nogle verdslige Rigsraader, hvoriblandt Iver Munks Broder, Landsdommeren Mogens Munk.

De opsagde Kongen Huldskab og Troskab og henvendte sig til Hertug Frederik, der lovede at ville være Konge og straks sendte 500 Mand til Ribe. Iver Munk søgte at fange Mester Povl, som Kristian II havde sendt ud paa en ny Rejse, og kort efter sad han bag Laas og Slaa i Ribe. Kristian drog i Landflygtighed til Holland. Flere af hans trofaste Mænd fulgte med eller kom senere. Det gælder flere af Poul Andersens Brødre. En af dem, der var Kannik, ombyttede i Holland Pennen med Sværdet og sejlede ud som Anfører paa et af Kristians Krigs- eller Sørøverskibe og faldt i en Træfning ved Norge. En tredie Broder, der ogsaa var trofast mod »den gamle Ørn«, strandede i Norge og blev henrettet, en fjerde fik sin Ejendom konfiskeret, fordi han var rejst derned, og da Mester Povl havde afstaaet alt sit Gods og slap fri af Fangenskab, efter at Dronning Kirstine havde virket for ham, var han ogsaa en Tid hos sin gamle Konge, men kom tilbage til Ribe og blev Kannik paany. Gentagende meddelte Brødrene Kristian II, at Folket ønskede ham tilbage. — Kongen gjorde Forsøget, men det mislykkedes, og den stækkede Ørn indespærredes bag Sønderborgs Mure.

Reformationen nærmer sig

Iver Munk fik flere Bekymringer. Ribe Stift strakte sig ned i Hertugdømmet. Her styrede Hertug Kristian (senere Kristian III). Han var ivrig Lutheraner. I Begyndelsen af Fasten 1526 kom en Haderslev Borgers Tjener til Ribe og blev overfaldet af Domherrernes Tjenere; de mistænkte ham for at have Kødspiser med sig. De fandt dog intet. Men Begivenheden viser Spændingen mellem det katolske Ribe og det lutherske Sønderjylland. Omgaaende paatalte Hertug Kristian det skete i et Brev til Iver Munk, da Biskoppen som en højforstandig Mand maatte vide, at Kødspise ikke var forbudt i Bibelen. Biskoppen svarede, at han intet kendte til Overfaldet, og henviste til, at Jesus fastede under Fristelsen i Ørkenen, og bad Hertugen holde op med den slemme Skik. Kristian skrev atter et langt Brev og fortalte, at han vilde sammenkalde Præster og Degne til en »Refor-

mation«. Biskoppen svarede, »at I ikke maa kaste eders Segl i andre Mænds Korn« (høste andres Korn, dvs. at Hertugen skulde holde sig fra Kirkens Sager).

Det var Reformationen, der nu sydfra skyllede ind over Stiftets Grænser og gennemførtes i den sønderjyske Del, uden at Iver Munk gjorde noget for at forhindre det. I Resten af Stiftet trængte den kun langsomt frem. Iver Munk var stadig agtet og respekteret, og her var ikke nogen betydelig Reformator. Den første lutherske Præst i Ribe, Poul Lemvig, kom 1535, og han fik ikke meget udrettet, for Kannerne forstyrrede uafsluttelig hans Gudstjenester. I Varde gik det bedre. Siden 1526 virkede her en Lutheraner, den dygtige Niels Andersen Svanssø.

Iver Munk havde antaget sin energiske og stridige Brodersøn Oluf Munk til sin Efterfølger og Medhjælper. Kapitlet vilde dog ikke vælge ham. Men saa købte Oluf Kong Frederiks Tilladelse for 2000 rhinske Gylden og forskellige Indrømmelser til Lutheranerne. Iver Munk fik til sidst Kapitlet til at makke ret, bl. a. ved at pudse Rigsraadet paa det.

Klementsfejden

Da døde Frederik I. Rigsraadet kunde ikke enes om at vælge en Konge. Borgere og Bønder vilde have Kristian II ud af Fængselet og gjort til Konge. Lybekkerne og Grev Kristoffer kom med en Hær. Grevefejden var brudt ud. Biskopperne maatte gaa med til at vælge Hertug Kristian. Fire Mand blev sendt afsted til ham, Oluf Munk var den ene. Skipper Klement, en af den fangne Konges Søkrigere, landede i Nordjylland, hvor Bønder og Borgere rejste sig; det samme gjorde de i Vestjylland lige til Kongeaalen. Derfor kom Krigen i Jylland til at hedde Klementsfejden. Føreren i Sydjylland var Skipper Herman. Mærkeligt nok holdt Ribe By sig udenfor. Derimod samlede der sig 400 oprørske Bønder i Varde, men Hertug Kristians Hærfører, Johan Rantzau, rykkede i Ilmarch mod dem og slog dem paa Flugt. »Da de nu fornam, at jeg var kommet, tog de Benene paa Nakken og slap med Nød og næppe fra os.« skrev Rantzau. Bønderne samlede sig ved Broen over

Skjern Aa, men Rantzau drev dem derfra. Og med Stormen paa Aalborg endte Klementsfejden.

Denne sidste Bøndeopstand blev en dyr Historie for de nord- og vestjyske Bønder. I 49 Herreder dømtes Bønderne fra Liv og Ejendom. Vilde de leve, maatte de »løse deres Hals«, betale svære Bøder. Det blev en vældig Sum, Kongen fik, desuden maatte Selvejerne af med deres Gaarde, kun faa var saa velhavende, at de kunde købe dem tilbage igen. Fra den Tid er der kun ganske faa Selvejerbønder i Nord- og Vestjylland. I 1614 var der kun 70 i hele Riberhus Len, men 324 under Koldinghus, hvor man ikke havde været med i Opstanden.

Fra en Selvejergaard i Høddeskov deltog en Fader og hans Sønner, undtagen én. De faldt alle. Enken vilde nu ikke overdrage Gaarden til ham, der ikke stod sammen med de andre. Han klagede saa til Kongen, der tog Gaarden som forbrudt, men lod ham blive Fæster. Ogsaa Selvejeren paa Mølbygaard faldt, vistnok ved Varde. Af en Gaard i Allerup fik Kongen kun Halvdelen. Det var almindeligt dengang og senere, at der var to eller flere Fæstere paa en Bondegaard. Her har den ene da ikke været med.

De gamle Selvejere kunde ikke finde sig i de nye Forhold. Kongen maatte true Gørding Herreds Bønder med Hærværk og Vold for at faa dem til at fæste Gaardene, og da de endelig var blevet Fæstere, vilde de ikke gøre Hoveri til Riberhus. I Øster Herred vilde de ikke betale Halsløsningen. Det saa ud til en ny Opstand herude; men til sidst gav Bønderne efter.

Reformationen gennemføres

Efter at Kristian III havde taget København, besluttede man »i Guds Navn at tage Biskopperne ved Hovedet« (»ved Vingebenet« vilde vi nu sige). De blev arresterede, ogsaa Iver og Oluf Munk. Oluf Munk sad fængslet et Aar, vel nærmest som Beskyttelse, da Kongen jo ikke havde Grund til at klage over ham. Da han kom ud, maatte han bl. a. love at gifte sig og forstod iøvrigt stadig at hævde sig som Stormand. Det er ham, der byggede Taarnborg, som han

Den sidste katolske Biskop Iver Munk, efter hans Gravsten i Domkirken. (Dansk biografisk Haandleksikon).

brugte som Herregaard. — Den gamle Iver Munk blev løsladt efter nogle Maaneders Forløb, og da havde Rigsdagen og en almindelig Folkeforsamling paa Gammeltorv i København vedtaget Kirkeforandringen og Biskoppernes Afsettelse. Den store Mængde Bispegods overtog Kongen som herreløst, ligeledes Bispetienden, der saa kaldtes Kongetiende, mens Sognekirkerne og Præsterne stadig beholdt deres Tiende og Jordegods. Iver Munk beholdt et godt Len og døde 1539. Kannikerne beholdt deres Embeder, men Kapitlet blev efterhaanden betydningsløst og ophævedes efter

150 Aars Forløb. Embederne blev nærmest brugt til Understøttelse af Videnskabsmænd, som A. S. Vedel, eller for-tjente Embedsmænd.

Klostrene nedlagdes og overtoges af Kongen. I Ribe havde man ikke jaget Tiggermunkene bort, som man ellers havde gjort andre Steder. Her fik alle Munke og Nonner Lov til at blive, til de døde, og Regeringen sørgede for deres Underhold. Sortebrødrenes Kloster skænkede Kongen 1543 til et almindeligt Hospital for fattige og syge. Kirken blev Sognekirke. Det er det eneste af Byens Klostre, der endnu er bevaret; de andre nedbrødes efter Reformationen. To Stenhuse af Graabrødreklosterets skænkede Kongen til sin Læge; de forsvandt i det 17. Aarhundrede. Dets Kirkegaard blev Kvægtorv, men senere bebygget. Af Johannitterklosteret findes maaske Rester i Bispegaarden. En Del Klosterjord lagdes under Riberhus. Vi indser nok, hvilken vældig Gevinst, Kongen har vundet ved Reformationen. Dog gennemførte han den ikke først og fremmest af økonomiske Grunde, men af religiøse. For Ribe By var Formindsnelsen af Gejstligheden derimod et stort Tab, og det bidrog meget til den Tilbagegang, der siden ramte Byen.

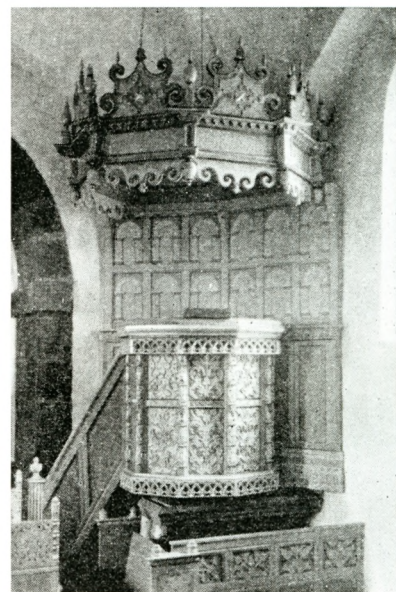
Den aandelige Side af Reformationen maatte have sin Tid. Baade Præst og Menighed maatte oplyses om den ny Lære. Den Varde Reformator Niels Svanssø havde ventet at blive Biskop. I Stedet for udnævnte Kongen en af sine sønderjyske Hjælpere, Johan Vandal, men han gavnede ikke meget og kunde ikke engang Dansk, men maatte have en Tolk med sig, naar han holdt Visitats.

Nogle Præster fortsatte haardnakket deres katolske Virksomhed, saaledes Povl Fynbo i Ribe, der flere Gange blev advaret, og da det ikke hjalp, blev han sat i Band, til sidst døde han uden at faa Alterets Sakramente og blev derfor som en bandsat begravet i Gaden uden for sin Dør. Man kunde ikke skaffe tilstrækkelig mange Præster med den ny Lære. Derfor kunde det gaa som i Janderup, hvor Hr. Anders blev »underligen tagen saa godt som fra Smedjen og gjort til Præst«. -- Jo, de Smede er dygtige Folk! I Tor-

strup, Hodde, Føvling, Grimstrup, Øse og Guldager beholdt man den tidligere Præst, ligeledes i Ho, men her beskyldtes han rigtignok »for hemmelig at forfægte papistiske Vildfarelser«. I N. Nebel og Lunde fik man en »forløbet« Munk, som de katolske spottende sagde. Forøvrigt hjalp det meget, at Sognene blev lagt sammen to og to. Før havde hvert Sogn sin Præst.

Det hjalp ogsaa paa Præstens Indtægter, da han nu fik to Præstegaarde. Annekspræstegaarden kaldes den, han fik tillagt.

Præsten skulde nu være gift. Døde han før Fruen, forsørgede man gerne Enken paa den Maade, at den ny Præst skulde gifte sig med hende. Han fik »Enken og Kaldet«. Var der voksne Døtre, kunde det ske, at det blev »Datteren og Kaldet«. Saaledes kunde et Præsteembede blive i samme Slægt i mange, mange Aar. Engang skulde der ansættes en ny Præst i Lunde. Han var villig til at gifte sig for at faa Em-

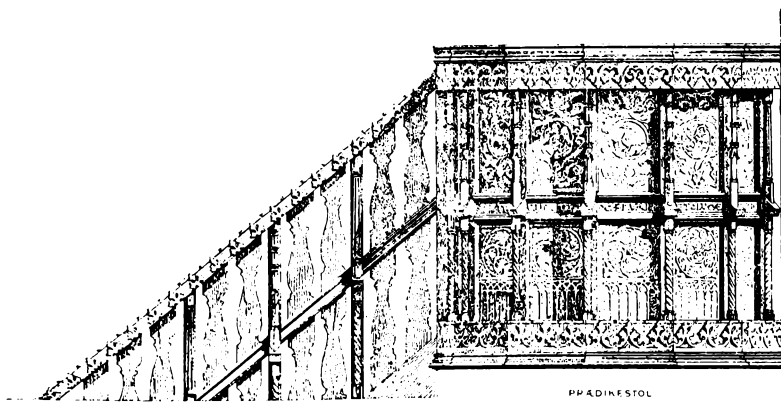

Smukt udskaaet Prædikestol i Ovtrup Kirke. (H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn).

bedet. Der var en voksen Datter, men hun kunde ikke faa sig selv til at tage ham, da han havde rødt Haar og Skæg. Moderen sagde da: »Efterdi du ikke vil kalde ham din kære Mand, maa du kalde ham din kære Fader!« Og saa tog Enken ham!

Gudstjenesten samlede sig nu især om Prædikenen, Ordets Forkyndelse. Man maatte derfor baade have en Prædikestol og Kirkestole. Det havde man ikke haft for. - »Prædikestolen skal ikke være en Bogstol eller Hippegippe neder paa Jorden,« skriver Peder Palladius, der forøvrigt

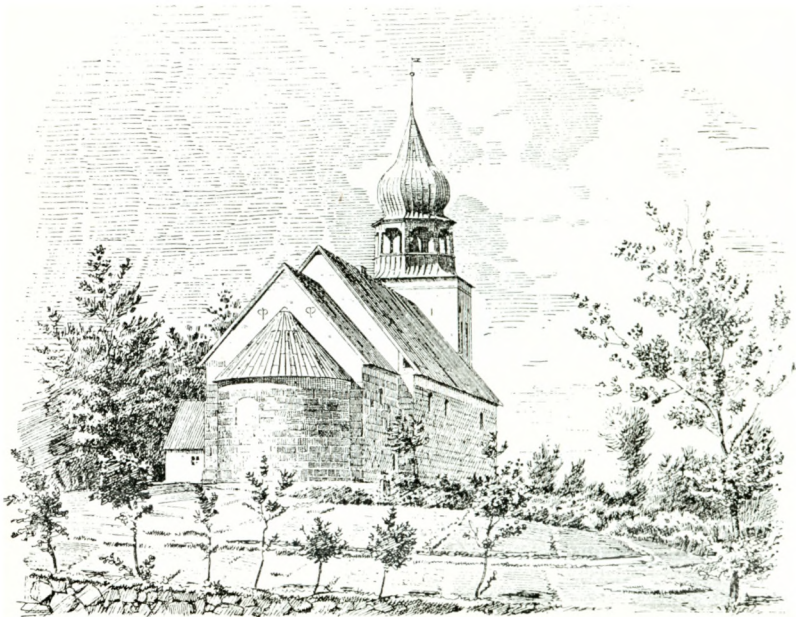

Prædikestol fra Hostrup Kirke. (Helms: Tufstenskirker).

er født i Ribe. I Ovtrup og flere Steder staar Prædikestolen paa et odelagt Sidealter. Det nye Kirkeinventar var ogsaa smukt udskaaret, men i en ny Stil, der brød frem omtrent samtidig med Reformationen, og som vilde efterligne eller genføde Oldtidens græske og romerske Kunst og derfor kaldtes Renæssance (Genfødelse). Ribe By med dens dygtige Haandværkere og Kunstnere var endnu saa betydelig, at den kom til at sætte sit Præg paa den nye Kirkekunst i det meste af Amtet og en Del af Ringkøbing Amt. I Ribe har de Snedkere og Billedskærere gaaet i Lære, som dengang smykkede vore Kirker. Prædikestolene i Anst, Brørup og Grimstrup er lavet af samme Snedker. 1575 lavede Hans Snedker Prædikestolen i Henne, 1585 lavede Anders Snedker Prædikestolen i Jernved, og paa en Kirkestol i N. Nebel læser vi: »Meckel Tusen i Tarp (Lunde Sogn) gjord disse Skamel sjelanden i 26 Uger.«

Disse Snitværker er en Mellemting mellem Gotik og Renæssance. De har Gotikkens udskaarne »Stavværk«, der minder om Kirkernes spidse Buer, og »Foldeværk«, der ligner flere Lag foldet Papir med Klip i Randen og udklippede Hjerter, men tillige har de Renæssancens Løvblade og Figurer i en broget Mangfoldighed, tydeligst ser vi det i N. Nebel, hvor Mikkel Thuesen røber en hel sprælsk Opfindsomhed. Næppe noget Sted har Bondekunstneren tumlet sig saa frit som ved Jyllands Vestkyst.

Anst Kirke med det løgformede Spir. (Storck: Granitkirker).

I det hele taget gjordes der endnu meget for at smykke Kirkerne. I Hejnsvig, Brørup, Vorbasse og Anst lavede samme Mand nye Altertavler. Andre Steder indsattes den gamle gotiske i en Renæssance Ramme med svajede Rande som Gavlene paa Rosenborg. 1588 boede Frederik II under en Rejse i Gamst Præstegaard. Her gav han egenhændig Ordre til Lensmanden Kaspar Markdanner, Koldinghus, at han skulde sørge for, at Anst Kirke af sine egne Penge byggede et nyt Taarn, da »Kirken er liggendes paa en alfare Vej«. Det fik samtidig det løgformede Spir, der liver op for alle rejsende paa Hovedvej 1.

Hans Tavsens

Johan Vandal døde allerede 1541. Den ny Biskop blev Hans Tavsens, »Fænnikedrageren for det ganske Lutheri i Danmark«, som Povl Helgesen kaldte ham. Ligesom Tavsens havde været den energiske og uforfærdede Reformator, blev han her en ivrig og utrættelig Biskop, men stejl

og lidsig var han tillige. Da han ikke vilde finde sig i gammel Slendrian eller Adelsmændenes Ranen af Kirkens Gods, blev han indviklet i talrige Stridigheder. Han sagde selv, at Gud var vred paa ham, naar han ikke hver Dag sendte en ny Plage. Ualmindelig dristig og myndig optraadte han over for Herremændene; han vidste, at mange Præster var afhængige af dem. Han beder Gud befri dem for denne »uædle jyske Adel«. Fjendskabet blev saa voldsomt, at en sønderjysk Adelsmand angreb ham med Sværdet og vilde dræbe ham, da han stod og prædikede i Domkirken, men Borgerne beskyttede ham. I et Møde i Domkapitlet spurgte Tavsens Dekanen, Adelsmanden Gunde Lange, om han levede kristeligt med Marine Gundes. Lange svarede, at hun var hans Hustru, men under en senere Retssag bevistes det, at Marine kun var hans Tjenestepige. Ogsaa med den mægtige Niels Lange til Kærgaard, der havde tilranet sig nogle af Hospitalets og Puggaards Rettigheder, kom Hans Tavsens i en heftig Strid. Hans Tavsens var nemlig ivrig efter at hjælpe Hospitaler og Skoler. Ved Reformationen blev der oprettet Latinskoler i Købstæderne. Baa- de i Kolding, Vejle, Varde, Holstebro og Ribe hjalp han dem.

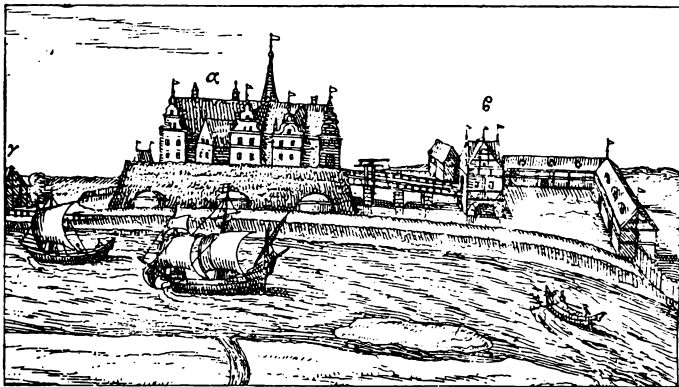

Hans Tavsens.

Ligesom Peder Palladius drog han paa talrige Visitatsrejser omkring i sit store Stift for at oplyse, formane og

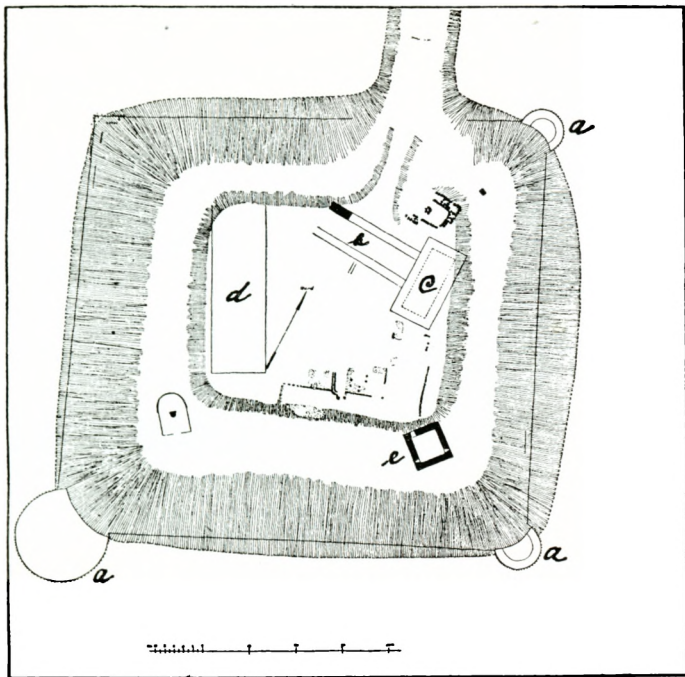
irettesætte. Under en saadan Visitats i Ølgod blev Kapellannen vred og vilde fare paa Biskoppen, saa denne maatte skyde ham fra sig og bede en af de tilstedeværende om at fjerne ham.

Hans Tavsens boede i Skolegade, og fra sit Hus kunde han gaa ind i Domkirken gennem Processionsomgangen. Endnu ligger her de slidte Trapper, som han utallige Gan-

Riberhus 1588. Yderst til venstre ses Pilleport, som fra Byen fører til Dæmningen mellem Aaen og Voldgraven, til højre Staldgaarden, Porthuset, Vindebroen. Tegningen er upaarlidelig, der er vendt og drejet paa Bygningerne. Der ses 3 Runddele, der var kun een ved hvert Hjørne. (Fra Ribe Amt).

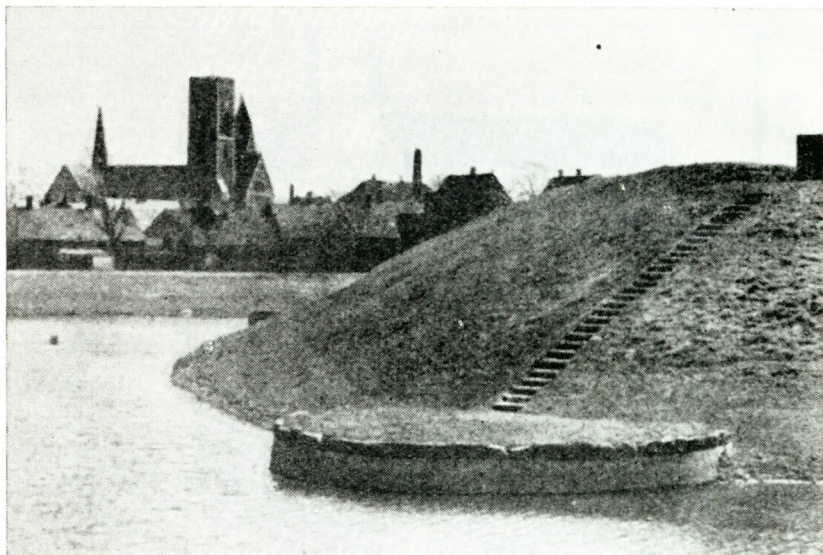
ge har betraadt gennem de 20 Aar, han virkede i Ribe. I Domkirken prædikede han jævnlig, og som gammel Universitetslærer og Professor i Hebraisk samlede han her Præsterne og holdt Forelæsninger for dem. Endvidere fortsatte han sin Forfattervirksomhed. Han fuldendte Oversættelsen af hele Bibelen og udsendte en Salmebog. Han skrev ogsaa selv Salmer og oversatte andre, f. Eks. »Krist stod op af Døde«. Han blev i det hele taget en af de betydeligste Biskopper, der har siddet paa Ribe Bispestol: djærv, folkelig, lærd og inderlig grebet af Evangeliet om Guds Naade. Sin Grav fik han i Domkirkens Midtergang. Paa Ligtavlen vidner hans Valgsprog endnu: »Imorgen skal min Retfærdighed svare for mig!«

Grundplan over Riberhus. Efter Chr. Axel Jensen. Mure, der nu er synlige, er vist sorte. a, Rester af Runddele. b, Det store nordre Hus med Porten og Lensmandens Bolig. c, det østre Hus med Kongens Kammer. d, Borgerstue og Bryggers. e, Skriverstuehus. (Fra Ribe Amt).

Kristian III og Riberhus og dets senere Skæbne

Efter Grevefejden nyordnede Kristian III Landets Forsvarsvæsen. Ogsaa paa Riberhus lod han udføre store Arbejder for at gøre det til en tidssvarende Fæstning. Banken gjordes større og Gravene bredere og dybere. Selvejere og Kronbønder fra hele Amtet, ja helt ovre fra Vejleegnen maatte arbejde derved. Man brugte Sten og Materiale fra Ribes nedlagte Kirker, bl. a. til at bygge et lavt, svært Taarn ved hvert af Bankens fire Hjørner, Runddele kaldes de. Man troede dengang, at de var saa svære, at Kanonkugler ikke kunde knuse dem. Fra Runddelenes Skydeskaar kunde man beskyde Slottets og Gravnes Sider. De rejste sig

Et Hjørne af Slotsbanken. Rest af en Runddel rager op af Voldgraven. (Chr. Axel Jensen: Riberhus).

lige op af Voldgravens Vand, og det samme gjorde en Mur, som forbandt dem, og som stod i Bankens Sider. En truende Fjende maatte først trænge sig gennem Ribe By og kunde maaske standses ved Pilleport for Enden af Grønegade, ellers maatte han langs med Voldgraven og helt om paa Vestsiden og gennem en lille Staldgaard og nok et Porthus over Vindebroen for at komme op til Banken, og hele Vejen var han stadig udsat for Beskydning og Forhindringer.

Paa Banken ud mod Opkørselen laa Slottets store nordre Hus, som Porten førte igennem ind til Slotspladsen, hvor der stod flere Bygninger. Kristian III's Befæstning blev dog snart forældet. Den følgende Tid udvikledes Kanonerne stærkt, og i Kristian IV's sidste Krig gik det haardt ud over Slottet. I Januar 1644 overgav det og Byen sig til Svenskerne, men derefter rykkede Danskerne frem. De slæbte Kanonerne op paa Domkirkens store Taarn og skød herfra paa Riberhus, saa Svenskerne overgav sig paa Naade og Unaade. Men kort efter kom de igen og besatte Slottet. Der-

efter kom en større Afdeling Danskere, men først efter at de tre Gange havde løbet Storm, tog de Slottet og nedhuggede omtrent hele Besætningen. Det var den næstsidste Dag i Aaret.

I Karl Gustav Krigene led Slottet saa meget, at det derefter var ubeboeligt og efterhaanden sank i Grus. Ruinerne brugtes saa som Stenbrud for nye Bygninger og omkring 1800 endog som Vejmateriale til Tønder og Varde Landeveje.

En Undersøgelse for nylig viste, at Husenes Grundvolde knapt nok er tilbage. Kun Kælderen af et mærkeligt »Skriverstuehus« i Østhjørnet er bevaret. Dette Hus, der har været et Taarn, er opført i Unionstiden eller lidt før. — Et Besøg paa den store Slotsbanke virker altid underlig betagende ved Minderne, der er knyttet til dette Sted, og ved den skønne Udsigt herfra til den gamle Kulturby og de vide, grønne Enge.

ADELENS STORHEDSTID

Adel og Godser

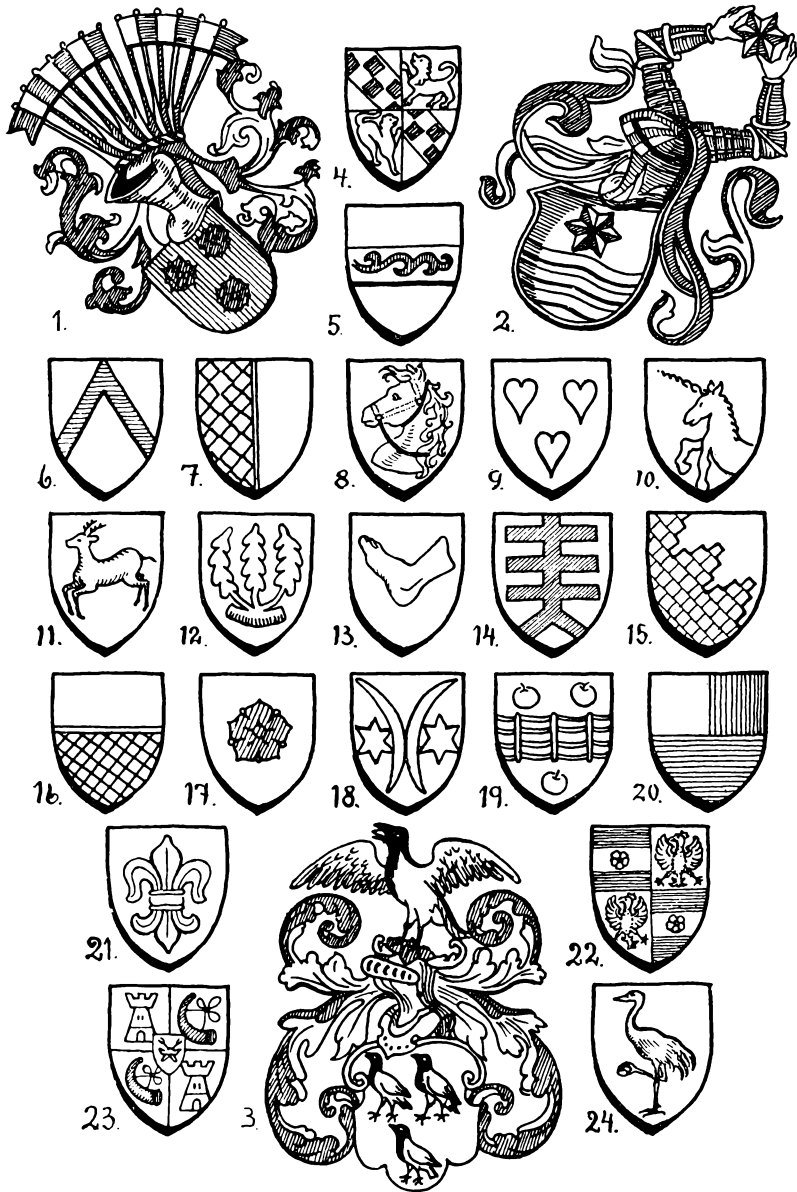
Tiden efter Reformationen var en lykkelig Tid for Landet. Landvæsenet blomstrede, og navnlig Studeopdræt var en rig Indtægtskilde for Adelen. Herregaardene blev Studegaarde med store Stalde. Denne Tid indtil 1660 har man kaldt Adelsvældens Tid eller Adelen's Storhedstid.

Lige fra det 14. Aarhundrede ejede en bestemt Adelslægt særlig meget Gods paa vore Kanter. Det var den Familie, der førte 3 Roser i sit Vaaben, og hvoraf nogle Grene kaldte sig Munk og andre Lange. Munk'erne ejede i næsten 200 Aar Krogsgaard og en Tid tillige Oksvang, Visselbjerg og Sneumgaard, mens Langerne ejede Lydumgaard til 1521, endvidere Nørholm, Urup og Kærgaard.

Flere Mænd i disse Slægter var Rigsraader. Den mægtigste var *Niels Lange* til Kærgaard. Biskop Iver Munk forleuede ham med Bøvling og Visselbjerg. Ved Reformationen gav Kongen ham Lov til at beholde Visselbjerg. Efterhaanden fik han saa mange Len, at han næsten regerede over hele Ribe Stift. Han blev da ogsaa Lensmand paa Riberhus 1559 og det paa følgende Betingelser:

Han skulde vedligeholde Slottet og Ladegaarden og lønne og bespise Slottets Folk. Derfor fik han 387 Mark, 286 Td. Rug og Mel, 352 Td. Byg og Malt, 132 Td. Havre, 294 Svin, 135 Faar og Lam, 106 Gæs, 168 Høns, 5½ Tusinde Hvilling, 10½ Snese store Torsk, 4½ Snese Røkker, 2 Td. Sild, 2 Td. saltet Fisk, 240 Æg, 5½ Td. Honning og desuden Smør. Endvidere beholdt han Slottets Avling og flere andre Indtægter. For de øvrige Indtægter af Lenet skulde han gøre Kongen Regnskab. Han skulde tjene Kongen med 12 jern-

Adelige Vaabenmærker. Det var blevet Skik, at hver Adelslægt havde sit bestemte Mærke eller Tegn i sit Skjold og Signet. Vi finder disse Vaabenmærker under deres Breve, men ogsaa paa deres Mindetafler og Stolestader i vore Kirker. – 1. Slægterne Lange og

klædte Ryttere i Riget paa egen Regning, men uden for Riget paa Kongens, og sammen med Ribe By skulde han underholde Kongen 2 Nætter (se S. 137 f.).

Lange blev Lensmand paa saa billige Betingelser, fordi han havde Udgifter som Rigsraad. Han var ogsaa Ridder og ejede flere Herregaarde. Streng og myndig og noget begærlig var han. Han var gift med Abel Skeel. I Ægteskabet var der ingen Børn, men han havde en uægte Søn, Kristen Lange, som han sørgede for fik en god Opdragelse og fik ansat i det kongelige Kancelli. 1572 blev Sønnen adlet med Ret til at føre een Rose i Skjoldet. Samme Aar oprettede han Brammingegaard. Niels Lange og Hustru begravedes i Hunderup Kirke, hvor der rejstes et pragtfuldt Monument over dem. Det er antagelig Niels Langes Fader, der flyttede Kærgaard fra Voldstedet ude i Engen 200 m til dens nuværende Plads, idet de ældste Kældere kan være fra hans Tid. Maaske har Niels Lange udvidet Gaarden. I en af Kælderne findes en Ovn, der har været brugt til Guldmageri, en Kunst netop flere i Langeslægten havde Interesse for.

En senere meget bekendt Lensmand paa Riberhus var *Albert Skeel*. Han var djærv. 1609 blev han Ritmester og 1616 Admiral. Som Ritmester fik han Hesten skudt under sig, da han huggede sig igennem svensk Fodfolk, der havde spærret ham og hans Ledsager inde. Og som Admiral vovede han at bebrejde Kristian IV, at denne brød sin Haandfæstning, og da Kongen derfor greb til sit Sværd, trak Al-

---

Munk, tre Roser. 2. Juel, en Stjerne over tre Bolgelinier. 3. Krag, tre Krager. 4. Rosenkrans, Skaktavl med Løve og Panter. 5. Munk, baandedt Skjold. 6. Kaas, et Kobbelt Sparer. 7. Rantzau, en Gang delt Skjold, lodret. 8. Vind, Hestehoved. 9. Sehested, tre Soblade eller Hjertes. 10. Skram, en halv Enhjorring. 11. Staverskov, Hjort. 12. Nordby, en Stub med tre Kviste. 13. Barfod, en bar Fod. 14. Fasti, en Stormstige. 15. Galskyt, skraadelt ved Murtinder. 16. Strangesen, en Gang tværdelt. 17. Lange (den yngre Slægt), en Rose (sammenlign Nr. 1). 18. Skade, to Maaner med Stjerner. 19. Abildgaard, Æbler om et Gærde. 20. Skeel, to Gange delt Vaaben. 21. Schack, Lilje. 22. Rosenørn, Roser og Ørne. 23. Gabel, Taarne og Horn. 24. Teilmann, en Trane, den vagtsomme Fugl, der staar med en Sten i Foden; slipper den i Søvn, taber den Stenen og vaagner.

bert Skeel ogsaa paa sit med de Ord: »Her er et, der er lige saa godt.« I Domkirken ses hans og hans Frues pragtfulde Mindesmærke.

En anden bekendt Slægt, der i lang Tid spillede en stor Rolle paa vor Egn, var *Juel'erne* med en Stjerne i Vaabnet. Hartvig Juel var Biskop i Ribe 1481—99. Estrup ejedes af hans Broders Enke, hvis Sønneson Thomas Juel ogsaa ejede Sønderskov i Folding. 1620 byggede han en ny Hovedbygning paa Sønderskov med tykke Mure og hvælvede Kældere, tre Stokværk højt og med to Taarne. Det fortælles, at Juel selv udførte Smedearbejdet, og at Kristian IV overraskede ham ved det, men slet ikke kunde se, at den sorte Smed var Adelsmanden. I den sydlige Del af Skoven indrettede han en Dyrehave. Forøvrigt gav de stolte Taarne Anledning til hans Død, idet han styrtede ned af Vindeltrappen og slog sig

Albert Skeel, Lensmand paa Ribberhus, død 1639.

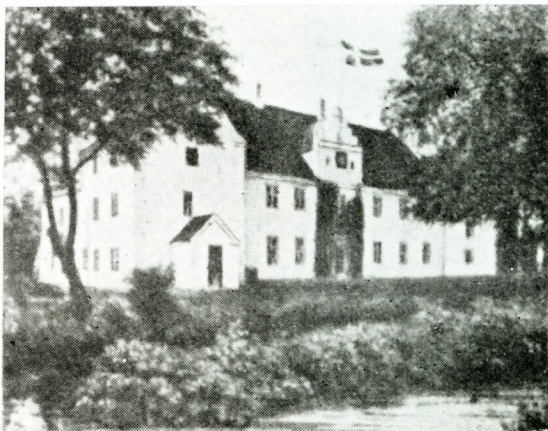
ihjel. Sønderskov ligger endnu meget smukt i Skoven og omgivet af de gamle Grave. Der er taget et Stokværk af Hovedfløjen, og Taarnene er fornyede 1765.

Thomas Juel havde en Søster, Mette, der allerede som Barn paa Estrup havde lært den unge Eggert Abildgaard til Skodborg at kende. De blev forelskede i hinanden; men hendes Familie var imod det. Da Jomfru Mette engang var ude paa en Rejse, blev hun bortført af Abildgaard, og de to giftede sig. Hendes Familie blev saa vred, at den klagede til Kongen, der stævnedes Bortføreren for Herredagen, hvor det lykkedes at forlige Parterne.

Hesselmed i Aal Sogn, Lindbjerg i Ølgod var hver i om-

kring 100 Aar i Juel'ernes Eje, og Slægten havde ogsaa andre Herregaarde i Amtet.

Reformationen blev i første Omgang en Styrkelse af Kongemagten, men ogsaa Adelsens Magt steg. I Kristian III's Haandfæstning fik Herremændene Hals- og Haandsret (Politimyndighed) over Bønderne, og efterhaanden gled en stor Del af baade nyt og gammelt Krongods over paa Ade-

Sønderskov.

lens Hænder; saaledes gik det med Hennegaard, Oksvang og Visselbjerg og en Del Bøndergods.

Frederik II begyndte at samle Kronens Gods sammen om nogle af de kongelige Slotte, her i Egnen Koldinghus. Han byttede Gaarde, baade Herregaarde og Bøndergaarde, med Adelsmænd saa længe, at han ejede alt Bøndergods i mange Sogne. Derved kunde Godset udnyttes bedre, og han kunde uhindret drive sin kære Jagt. Bl. a. tilbyttede han sig Knudsbøl, Noes, Vranderup og Vamdrupgaard, der tidligere var adelige Herregaarde. Vamdrupgaard benyttede Kongen som Jagthus, og opholdt sig undertiden der med hele Hoffet. Det var Gaardens Glanstid.

Naar Adelsmændene byttede med Kongen eller hinanden, sørgede de ligeledes for at faa Bøndergodset samlet om deres Hovedgaarde. Da Bønderne saaledes kun boede

kort fra Gaarden, kunde de efterhaanden udnytted til Høveri, Herregaarden kunde udvides og passes bedre. — Men Bonden maatte bære de forøgede Byrder. Ofte blev Gaarde eller hele Landsbyer revet ned, og Jorden lagt under Hovedgaarden. Saaledes »aad« Frøstrupgaard den gamle Frøstrup By. Eller nye Herregaarde opstod af nedlagte Bøndergaarde. Klavs Skeel oprettede saaledes Endrupholm 1580 af Landsbyen Endrup, som han da fik i Mageskifte af Kongen. Paa samme Maade oprettede Niels Pedersen Glambæk Øllufgaard af en tilbyttet Landsby. Med Bramminge, Sneumgaard, Haltrup og Agerkrog ved Tistrup forholdt det sig tilsvarende. Sidstnævnte Gaard oprettedes dog allerede 1537 af Niels Krag, hvis Sønesøn af samme Navn ombyggede Gaarden 1607—10. Han var øverste Sekretær i Kancelliet, men sagde nu Høftjenesten Farvel. Betegnende nok skrev han under sit Vaabenmærke: »Hoffet er som Ilden.« Hvordan er det da med Ilden? Det faar vi at vide af en Indskrift, hans Søn satte i en af sine Gaarde: »Staa hverken for nær ved eller for langt fra.« Sønnen, der fødtes paa Agerkrog, var Otte Krag, Adelens Fører ved Enevældens Indførelse. Det var ham, der i de bevægede Dage traf Hans Nansen paa Slotsbroen og pegede paa Blaataarn, idet han sagde: »Kender I dette?« Og fik til Svar, mens Nansen pegede paa Frue Kirke med Stormklokkerne: »Ja, men ved I, hvad der hænger?«

Som et Eksempel paa, hvordan Livet kunde forme sig for en Adelsmand i de Tider, vil vi nævne *Frederik Munk* til Oksvang i Skast Sogn. Han var Søn af Jørgen Munk til Oksvang og Visselbjerg. Moderen var Dorthé Galt, Datter af den mægtige Rigsraad, Peder Galt. Faderen døde tidligt, hvorefter Moderen 1577 satte Frederik og hans Broder Hans i Latinskole i Ribe, hvor de boede hos Rektor Peder Hegelund, en bekendt Skuespildigter. Efter at have læst der i 5 Aar, drog de to unge Adelsmænd ledsaget af en Høvmester paa en Udenlandsrejse for at studere videre og lære fremmede Lande og Forhold at kende, bl. a. opholdt de sig ved det da berømte Universitet i Strasburg. 1586 erklæredes de to Brødre for myndige, og deres Værge skulde

overdrage dem deres Arv, men havde Lov til selv at beholde 3000 DL. for sin Uejlighed. Da viste »Adelskongen«, Frederik II, sig særlig naadig mod de unge, idet han fik Summen sat ned til 900 DL., »da vi gerne ser eder til det bedste forsørgede.« Hans fik nu Visselbjerg og Frederik fik Oksvang. 1592 giftede han sig med en Datter af Lensmanden Albert Friis. Frederik viste sig virksom og driftig, saaledes købte han Krogsgaard og Rugballegaard, og han anlagde Sneumgaard. Han var rig og anset, og havde mange offentlige Tillidshverv og var Medlem af en Mængde Kommissioner og Skifteforretninger, og han var yndet af den unge Konge Kristian IV. Baade han og Broderen var med til Kongens Bryllup.

Men Ulykken ramte ham paa hans gamle Dage. Han var gaaet i Kaution for en Svigerinde, for hvem det var gaaet meget tilbage. Han havde kautioneret for 40000 Mark, men denne store Sum kunde han ikke udrede, og Kreditorerne gjorde Udlæg i Sneumgaard og Rugballegaard. Noget senere maatte han ogsaa af med Krogsgaard. Oksvang beholdt han til sin Død og ligeledes en Gaard, han maatte overtage efter Svigerinden. Han var nu en fattig Mand og stadig plaget af Næringsssorger og døde 1634. Han havde 7 Sønner og 7 Døtre.

Som vi senere skal se, kan hans Liv tjene som et Billede paa den vestjyske Adels Skæbne ved Overgangen fra Adelsvælden til Enevælden, idet det dog ikke var en uheldig Kautionsforpligtelse, men de forfærdelige Svenskekrige sammen med Enevælden, der bevirkede det ulykkelige Omslag.

Frederik Munk lever forøvrigt endnu i Sagnet. Vest for Aastrup løber »Frederik Munks Vej« hen til »Frederik Munks Lejr« eller »Skanser.« Og det fortælles, at her forsvarede han sig sammen med Egnens Folk mod Fjenden. Imidlertid er Voldene om »Lejren« ikke opkastet af Menneskehaand. De er dannede ved Sandflugt. Men naturligvis kan det godt tænkes, at man har søgt Beskyttelse der i Krigstid.

Ventzel Rothkirck, der var en indvandret Tysker, om-

byggede Krogsgaard til en prægtig Renæssanceborg med 4 sammenbyggede Fløje og 2 Taarne. Han var Kristian IVs Staldmester og var med denne i Slaget ved Lutter am Barenberg og reddede dennes Liv paa Flugten, da Kongens Hest styrtede i en Grøft og Livkarlens blev skudt. Han stod siden højt i Kongens Gunst og var baade en tapper og en dygtig Mand.

Paa Donslund i Vorbasse Sogn boede der i Kristian IVs Tid en Enke, Karen Strange, som Kristoffer Rosenkrans søgte at bedrage, idet han havde skrevet falske Gældsbeviser og paa Slavs Herredsting, havde faaet Donslund tildomt. Sagnet fortæller, at Kristian IV opdagede Bedrageriet ved at se Papirernes Vandmærke, som skulde være yngre end den falske Dato. Det er dog næppe rigtigt, da Papirer med samme Vandmærke er brugt i langt ældre Breve. Derimod er det sandt, at Kongen var meget ivrig efter at faa Sagen opklaret, og fra Herredagen i Skanderborg førte han Rosenkrans med sig som Fange. Han blev halshugget.

Kristoffer Hvas paa Hennegaard anlagde Søvig i Ovtrup Sogn 1639. Han deltog i Wallensteinkrigen med et Kompagni til Hest. Under den næste Krig oprettede han paany sit Kompagni. Han blev saaret og maa have udmærket sig, da Kongen skænkede ham en Ring. Han havde selv udlagt over 1000 Rd. af sine egne Penge til Kompagniet, men fik kun $\frac{1}{4}$ tilbagebetalt af Regeringen. Alligevel stillede han atter 1657 og blev da Oberst, men maatte trække sig tilbage til Vendsyssel. Under en Rejse til København døde han 1658. Hans Enke var flygtet til Fyn og deres Gods udplyndret. Uegennyttigt havde han ofret mere, end han evnede, for Fædrelandet. Enken fik dog atter lidt tilbagebetalt.

– Hvas var en tapper og streng Officer, men som de fleste andre Herremænd godsgridsk og nøjeregnende.

Trediveaarskrig og Svenskekrige

En hel Katastrofe for Egnen blev Krigene i det 17. Aarhundrede.

Først led Jylland frygteligt under *Kristian IVs Deltagelse*

i *Trediveaarskrigen*. Den berygtede Wallenstein lod sine Tropper besætte det meste af Jylland, og i to Aar maatte man underholde hans Hær. Ved Mikkelsdag 1627 rykkede Fjenderne ind i Varde og anlagde en Skanse paa Arnbjerg. Herfra kunde de beherske Byen med deres Kanoner, desuden befæstede de Vardehus' Voldsted, og de rejste Træhest og Galge. Soldaterne blev indkvarteret i Byen. I 1629 kom en Oberstløjtnant og nogle andre høje Officerer og krævede, at Borgerne skulde aflægge Ed til den tyske Kejser; »men Borgeriet vilde ikke sværge Kejseren.« I Stedet for »fodrede« man dem saa godt, man kunde, med Vin og Mjød, og Oberstløjtnanten tog naadigst imod et Guldhalsbaand og andre Foræringer, og saa slap Borgerne for Eden. Forøvrigt maatte Byen stadig give Gaver for at dæmpe Vildskaben. Undertiden gav man dog bort i Anstændighedens Navn, som da Byraadet bevilgede en Korporal et Par Bukser, »for han gik omtrent nøgen!«

Med Datidens Hære fulgte et Ros af Koner, Allemandspiger og Børn, der var lige saa raa og rovgridske som Soldaterne. Beboerne blev pryglet og sparket, smidt ud af Sengen om Natten eller sat i Raadhuskælderen (Fængslet), Kister og Gemmer brudt op, Heste og Vogne taget osv. Ikke underligt, at Byens Kæmner skrev i Regnskabet den 7. Maj 1629, da de kejserlige forlod Byen: »Gud ske Loff for en Naadig forløsning!«

Den første Post i Regnskabet derefter er et Beløb til en Gabestok ved Kirken. Beboernes Moral har nok ogsaa taget Skade.

I Ribe holdt Fjenden bedre Orden. Paa Torvet havde de rejst en Galge, og ikke sjældent klyngedes en Soldat op i den. Alligevel blev meget ødelagt, især Huse, hvis Beboere var rejst bort, og store Brandskatter maatte man betale. Folk i Nærheden af Landevejene gik det ogsaa haardt ud over, saaledes Præsterne i Vejen, Malt og Brørup, og rundt omkring i Sognene fandtes der Flokke af forarmede Folk. I Asbo stod den halve By øde, i Bække tre Gaarde, og i Skødegaard var Loft, Døre og andre Ting knust. Adelen og mange andre flygtede til Øerne. Det fortælles, at Erik Juels

Børn paa Hundsbæk blev saa bange, at to af Pigerne tog hinanden i Haanden og sprang i Brønden, hvor de omkom, men en Amme reddede de to mindste. I nogle Uger skjulte hun dem i Skoven, og først da Fjenderne var borte, og Erik Juel og Fruen var kommen tilbage og troede, at alle Børn var døde, kom Ammen med de to smaa. Juel skulde da have bygget Keldbjerg til den trofaste Amme. Men maaske er denne Historie dog kun et Sagn.

I den næste Krig, *Kristian IV's sidste Krig*, gik det endnu værre. Den 12. December 1643 rykkede Torstensons Soldater uden Krigserklæring over Holstens Grænse. I Varde løsnede Borgerne Broen over Aaen og holdt daglige Øvelser og støbte Kugler. En Søndag i Januar viste de første Fjender sig; de flygtede for Borgerne, som forfulgte dem til Hest. Men samme Dag blev Byen paalagt en Brandskat at betale i Guld eller Sølv. Til Gengæld lovede Svenskerne, at Byen skulde slippe for Indkvartering, og der blev sendt en Beskyttelsestrop derop fra Ribe. Alligevel rykkede Oberst Horns Regiment kort efter ind i Byen, 9 stærke Kompagnier samt Staben og »en utrolig Tros og Medfølge, saa de saa ganske fyldte denne liden By, at ikke mange Stuer var, som ej stod fulde af Heste.« I 22 Uger laa de her, og alle røvede og plyndrede eller opsnusede og opgravede hængte Ting.

I Juli hed det sig, at den kejserlige General Gallas skulde komme og hjælpe Danmark. Torstenson trak da de fleste Soldater mod Grænsen, og i den Tid var det, Danskerne tilbageerobrede Riberhus. Men i September kom Fjenden igen. — Gang paa Gang fik Varde Indkvartering, og hver Gang plyndredes der. Borgmesteren opgør Tabet til 45000 Rdl., vel omtrent en Million i vore Penge. Og Varde havde dengang ca. 1000 Indbyggere. En frygtelig Udplyndring! Efter Fredsslutningen var det atter galt med Moralen. 30–40 utugtige Kvinder maatte for Retten i et enkelt Aar.

Ogsaa i Ribe havde man brudt Broerne af og holdt Vagt Dag og Nat, og enkelte Fjender opsnappedes. Men da man fik at vide, at de danske Tropper havde rømmet Jylland, overgav man sig og skulde betale en Brandskat paa 6000

Rdl. Senere maatte Byen ud med endnu 3000 og yde »Gaver«, og der truedes og plyndredes, omend knapt saa voldsomt som i Varde. Ogsaa Danskernes Tropper plyndrede. I Farup udplyndrede de en Gaard fuldstændig for Indbo og Avl og nedbrød til sidst Huset og brugte Tømmeret til Brænde. For øvrigt var nogle Ribeborgere udprægede »Værnemagere«, rene Forrædere, der handlede med Fjenden og købte røvet Gods, saaledes købte en Købmand til Spotpris 55 Stude, som var røvet paa Norholm. Adskillige Herregaarde plyndredes, og Bramminge Hovedgaard lagdes øde.

I Juni 1645 vedtog Skast Herredsmænd paa Tinge, at de vilde forsvare sig mod omstrefjende, plyndrende Soldater. Fra Nykirke, Grimstrup og Nebel Sogne skulde der sættes et Vagthold ved Endrup Mølle; fra Hjortkær, Aarre og Næsbjerg ved Gistbro; fra Faaborg, Starup og Øse ved Agerbæk og Faaborg Mølle og fra de andre Sogne ved Sneumbro, Spøttrup og Sneum Kirke. Der skulde være ti kraftige Karle hvert Sted med saa mange Bøsser som muligt. De skulde afløses hver Middag. Et Sagn fortæller, at en Flok Soldater havde plyndret Lunde Kirke. Ved Hjortkær Bro skød Bønderne fra deres Baghold de seks, og i den enes Sadelpose fandt de den røvede Kalk og Disk, som blev givet tilbage til Kirken.

Niels Thomsen i Grimstrup dræbte en Svensker i Ravnsø Mose, men fik senere Samvittighedsnag herover, og paa sit Dødsleje skænkede han Nytaarsdag 1660 200 Daler til Kirken. For Pengene købtes en ny Kalk; paa denne staar der: »Af 200 Joakimsdalere, som den døende Nil. Antonius af Grimstrup Menighed skænkede, er disse hellige Kar forfærdigede efter Svenskekrigen 1660, da Andreas J. Rostenius var Præst.« Grimstrup Sogn led i det hele taget meget. Rovst Møller blev udplyndret og ganske ruineret, saa han døde i Fattigdom.

En Dag kom en fjendtlig Rytter ind i Grydvad Mølle i Janderup Sogn og spurgte Niels Møller, om han havde noget godt Øl. Niels Møller sagde nej. Rytteren forlangte det da, som det var. Og derpaa forlangte han Møllerens Datter

og 300 Daler i Medgift. Mølleren sagde, at han ikke engang ejede 300 Skilling. Rytteren for da løs paa Mølleren, slog ham, trak sin Kaarde og truede med at kløve hans Hovede. Niels Møller lod sig ikke kyse, men stak Rytteren med sin Kniv og vred Kaarden fra ham. Rytteren flygtede nu ud i Gaarden, hvor Mølleren slog ham ihjel med en Vognkæp og korte Liget ud paa Vejen mellem Varde og Hyllerslev. — Det rygtedes, hvad der var sket. Svenskerne fik det opdaget og greb Mølleren. I Stedet for selv at henrette ham lod Overstløjtnant Israel Isakson Tinget kalde sammen, og mellem de svenske Sabler maatte Herredsfogden og Møllere-rens egne Landsmænd dømme Niels Møller som en Morder til at lægges paa Hjul og Stejle. — Han havde forsvaret sin Datters Ære.

Ogsaa ude paa Gaardene plyndrede Svenskerne. I Al-lerslev udplyndredes først en Gaard fuldstændigt. Gaard-manden har maaske sat sig til Modværge, i alt Fald slæbte de ham med sig. Af Mishandlingerne blev han saa medta- get, at han derefter maatte ligge til Sengs som en Krøbling. - - I Ølgod plyndrede to Soldater, og den ene var endda en dansk Mand, Kristen Smed eller »Kristen Rykind«, der fri- villigt var gaaet over til Fjenden. I Bøllund raabte de paa Bier (Øl) og Brændevin og truede med deres Vaaben, saa de hjemmenværende maatte flygte og skjule sig, og »Ry- kind skikkede sig ilde og værre end Svenskens Rytter«. Da de gik bort, kom de til Bønder, som arbejdede i Marken. Rytteren gjorde Udfald mod den ene, men han dukkede sig behændigt under Sværdet og slog Rytteren til Jorden. Da forvandlede Kristen Rykind sig til Kristen Rykud og flygtede; men Bønderne indhentede ham og dræbte ogsaa ham. Da Forræderer skulde begraves, lyste hans Fader i Kvong Mord og Vold over Graven, og da Fjender var ude af Landet, stævnedes han Bøllundmændene for Landstinget anklaget for Mord. Dommen lød paa, at de var Rykinds Banemænd, men uskyldige, da Rykind kæmpede for Lan- dets Fjender.

Værst gik det i *Karl Gustav Krigene*. Rundt omkring hær- gede og brændte Fjenderne, og da vore »Venner«, Polak-

kerne og Brandenborgerne, kom for at hjælpe os, var de endnu værre.

Haardest ramt blev Landets østlige Del. Overalt saa man her afbrændte eller forladte og udplyndrede Gaarde og Huse, mens Folk omkom af Lidelser, Sult, Savn og Sygdomme, som især bredte sig efter Polakkernes Ankomst. Folk flygtede fra Hus og Hjem og skjulte sig i Skove, Heder og Moser. I Verst Sogn var der foruden Præsten kun een Gaardmand tilbage, og i Bække Sogn var kun 7½ Gaard beboet, »ellers findes fornævnte tvende Sogne ganske øde«. Af Eggert Abildgaards*) Jordebog over Estrup og Skodborghus' Bøndergods kan vi ogsaa se, hvor forfærdeligt det stod til: Estrup By, der havde 6 Gaarde og 2 Bol (Husmandssteder) var øde paa een Gaard nær, Søgaard var øde, i Askov havde Abildgaard en Gaard, Halvparten var afbrændt, og den anden Part var forladt, han havde endvidere en helt afbrændt, en halvt afbrændt og en halvt øde, i Maltbæk 6 Gaarde, hvoraf de to var øde og de to halvt øde, 7 Bol og Gadehuse (jordløse Huse), hvoraf kun to var i Behold, i Egeris en Gaard brændt, i Eskelund 6 Gaarde, hvoraf kun ½ var i Drift, i Tuesbøl 5 Gaarde, de 4½ øde, samt 8 øde Bol, Brørupgaard og Bol begge øde, Hulkærgaard i Behold, Gravngaard øde, Surhave 2 øde Gaarde, Gerndrup 2 øde Gaarde, i Holsted 6 Gaarde, de 4 og 2 halve øde, samt 2 øde Bol, Gørklint 1 øde Gaard, Favrskov 1 øde Gaard og 2 øde Bol, i Lintrup 1 øde Gaard, Asserbøl halvt øde, Kidholm øde og i Klelund 3 øde Gaarde.

Et saa ødelagt Gods kunde Abildgaard ikke magte. Han maatte sælge, og nogle Aar efter bad han Kongen om Hjælp, da han intet havde at leve af og ellers var nødt til at gaa og tigge sammen med sin Hustru.

Om selve Herregaarden Estrup fortæller Sagnet, at en svensk Officer havde udset sig den. Han var vis paa, at Danmark gik under, og saa vilde han have Estrup. Derfor lod han sine Soldater opføre et stort Stendige vest for Gaarden.

Paa Visselbjerg Gods saa det næsten lige saa slemt ud:

*) Han er Sonneson af E. A., der nævnes S. 157.

I Toftnæs var 2½ Gaard øde, i Alslev 2 Gaarde øde, 1 brændt, 1 forarmet, kun 3 Bol var uskadte. I Forum var 1 Gaard brændt og 1 Gaard øde, i Langsom 1 Gaard brændt, i Torrup 1 Gaard øde, Lavrsmark brændt, og i Kravense var 1 Gaard forarmet.

I Lindknud Sogn var der kun enkelte Beboere tilbage, i Vittrup saaledes tre, og de drev ikke engang Jorden. Herregaarden Hundsbæk afbrændtes og laa derefter øde i 30 Aar, og Markerne groede til med Lyng. Ogsaa Sneumgaard og Sønderris (Guldager Sogn) lagdes i Aske. Folding Præstegaard afbrændtes 1657, Bækbølling 1659. Malt Kirke ruineredes, Vorbasse Præstegaard plyndredes 23 Gange. Præsten Jærne i Brørup levede i Velstand, til han maatte flygte for Svenskerne og sammen med mange andre lide meget ondt og omsider i Flugt og Elendighed ende sit Liv i Gorklint 1659.

I Grindsted Sogn skød Svenskerne to Bønder, og i nogle Uger maatte Folkene rømme deres Huse. Fjenden udskrev Penge, Korn og Proviant og tog Heste og Kreaturer. Da Svenskerne havde plaget Beboerne i 1 Aar og 10 Uger, kom Polakker og Brandenborgere, som var »meget haarde og ubarmhjertige Gæster«. Soldaterne havde opdaget, at Folk skjulte Kvæg og Ejendele i Heder og Moser. Derfor pinte de Folk, »at vi skulde vise dem det, som vi ikke havde«. Baade Grindsted og Grene Sogne blev praktisk talt tømt for Husdyr. I Grene tog de kejserlige og Brandenborgerne alene 1400 Faar og Geder.

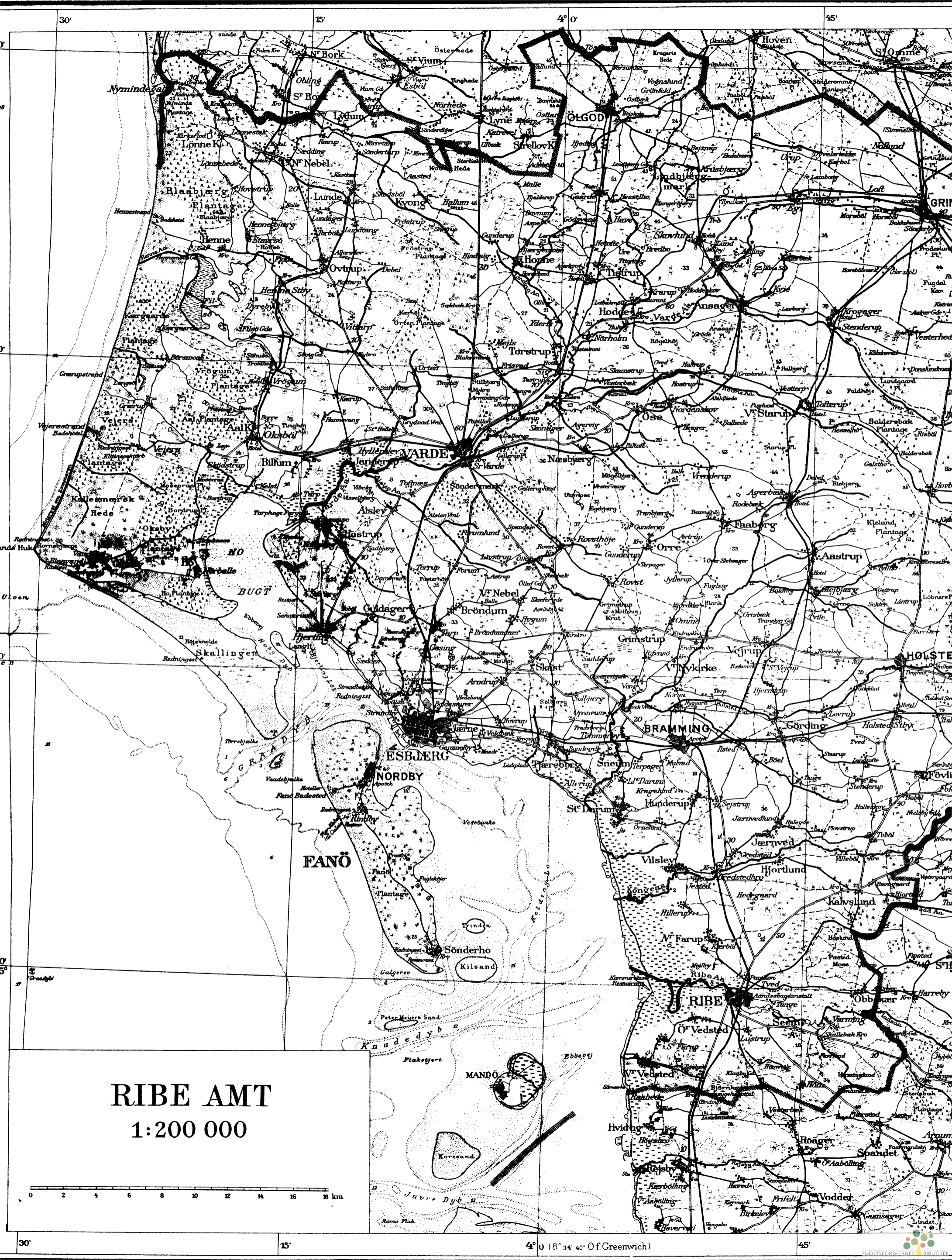
Folk fra Ansager Østersogn, fra Grindsted og Hejnsvig havde gravet sig ind i nogle Sandbanker ½ Mil vest for Hejnsvig. Stedet var omgivet af Moser og bløde Enge, saa kun stedkendte Folk kunde komme dertil. Hver Familie havde sit Hul, men alle havde fælles Indgang og fælles Ildsted med et Trækhul op gennem Banken. Bønderne var væbnede og skiftedes til at holde Vagt. En Førræder, Peder Spillemand fra Hejnsvig, førte 8 Ryttere over Mosen. De overrumplede Førræder, der dog fik Tid til at affyre sin Bøsse. Bønderne styrtede ud, og ved første Salve maatte 7 Ryttere bide i Græsset. Den 8. blev indhentet og dræbt,

ligeledes Peder Spillemand, der nedkuledes i en Sandbanke i Søgaard. — Paa Vorbasse og Slaug Marker var der ogsaa Skjulesteder, »Findhuller«. I Ansager Præstegaard sad der længe to Blykugler i en Bjælke og mindede om Svenskernes Fremfærd.

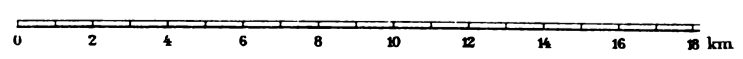
Præsten i Malt, Jakob Sejrup, skriver: »Jeg er i den forgangne besværlige Tid blevet frataget al min Formue, og Præstegaarden er bleven en Del afbrændt og Resten bortført til den store polske Lejr, som et halvt Aar stod paa Skudstrup Mark. Tilmed er mine Sognefolk uddøde, undtagen nogle faa, og Ejendommene brændt, saa mig ingen Levnedsmiddel i ringeste Maade er bleven efterladt.« -- Naar det gik saa galt i Amtets østlige Del, har Polakkerne fra Lejren i Skudstrup (tæt ved Skodborg) en stor Part af Skylden. Sagnet fortæller forøvrigt, at Vejen Bønder forsvarede sig under Ledelse af en Bonde, der hed Tygesen, og at de endog angreb Lejren. Men er de gaaet til Angreb, er det vist nok i en af de tidligere Krige.

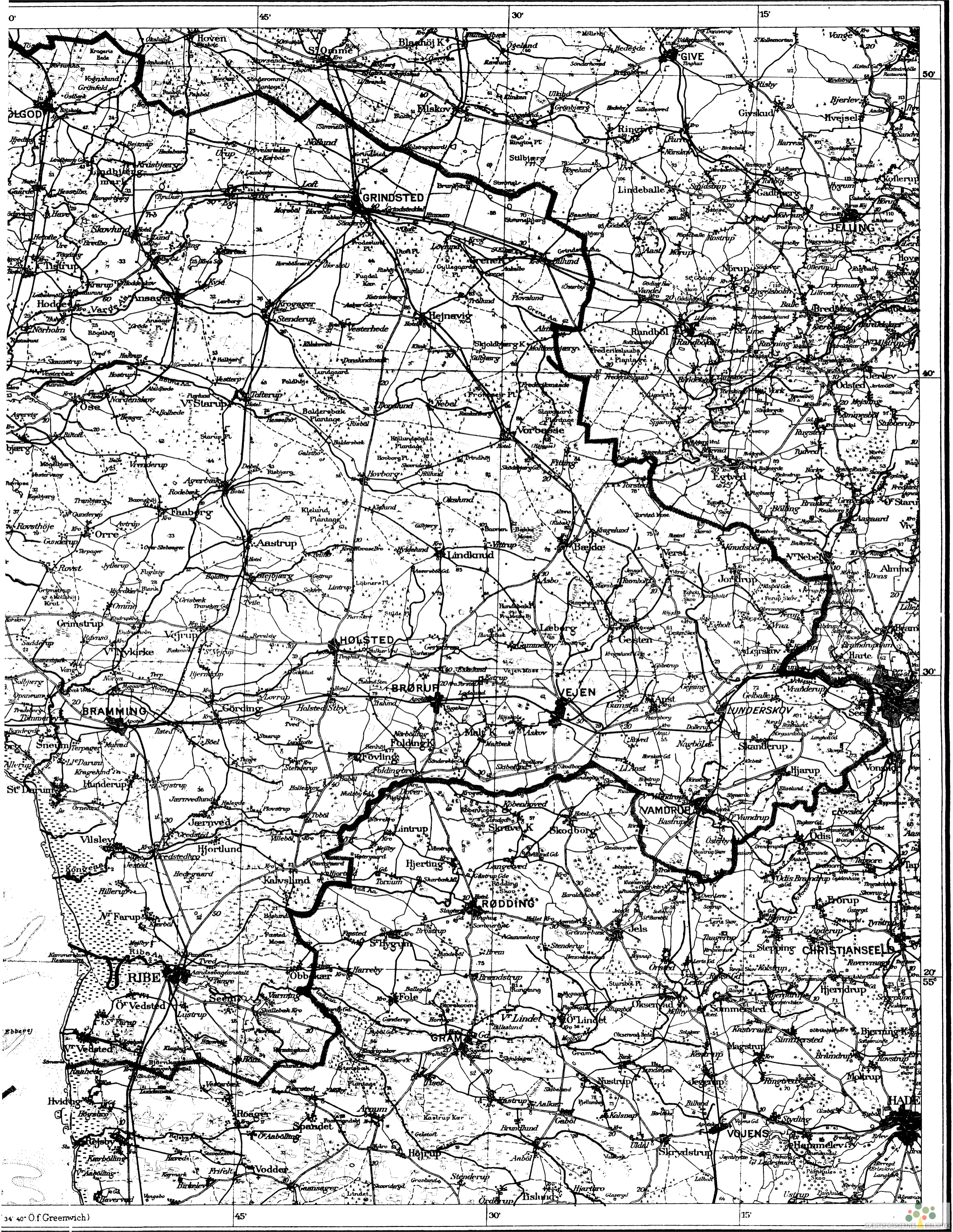
Til alle disse Ulykker kom Pesten, en smitsom Sygdom, aabenbart Plettyfus. Nogle faa Tal viser, hvor frygtelig Sygdommen var. I 1659 bortrev den i Øse-Næsbjerg 190 Mennesker, i Grimstrup 168 og i Aarre 94. Somme Steder uddøde hele Familier.

Ramtes Østeregnet end haardest af denne Krig, fordi Fjenden især samlede der, slap intet Sogn for den frygtelige Ulykke. Ja, det er godtgjort, at Svenskekrigen slog Varde et Saar, som det tog 150 Aar at faa lægt. Og Ribe berøvedes omtrent den sidste Rest af dens tidligere store Betydning. Ved Udplyndringen, men især ved overvælden-Brandskatter og Skattepaalæg forarmedes den. Brandenborgerne havde Hovedkvarter her og indrettede en Lejr uden for Byen. Ogsaa denne Gang var der Ribeborgere, som købte baade Fjenders og »Venner«s røvede Bytte. Endelig blev Byen ganske overfyldt af Flygtninge og hjemløse. De stuedes sammen i Porte og paa Trappetrin, i Vaabenhuse og Kirkens Omgange, og de blev et let Bytte for Pesten. I 1659 døde i Ribe over 900 Mennesker foruden nogle Tusinde Bønder, som var Flygtninge.

RIBE AMT
1:200 000

ENEVÆLDENS FØRSTE TID

Enevælden indføres.

Danmark var blevet saa udplyndret, ødelagt og forarmet, at der maatte gøres noget ekstra for at faa Landet paa Fode igen. Landet maatte *genopbygges*. Der blev da indkaldt ca. 100 adelige og 100 gejstlige og borgerlige -- men ingen Bønder -- til en Rigsdag i København i Efteraaret 1660.

Her gjorde Repræsentanterne fra Ribe Amt sig ogsaa bemærket. Adelen Fører var nemlig Otte Krag, som faa Aar før havde været Lensmand paa Riberhus. Under Forhandlingerne viste det sig, at han slet ikke forstod, at Landets sørgelige Stilling krævede store Ofre af alle. Da derfor de gejstlige, under Anførsel af Biskop Hans Svane, krævede Lighed for alle, og Borgerstanden sluttede sig hertil og forlangte, at Adelen skulde betale Skat og tage Del i Byrderne, spurgte Krag haanligt de »ufri« Stænder, hvad de bildte sig ind, om der ikke skulde være Forskel paa en Herremand og en Bonde!

Senere saa det en Tid ud til, at de tre Stænder dog kunde blive enige om at formindske Hæren og afsætte de høje fremmede Officerer og ansætte danske i Stedet for. Desuden vilde de to borgerlige Stænder have nogle af de alt for mange Embedsmænd ved Hoffet afsat, og de havde Planer, som gik langt videre, og som, hvis de var blevet virkeliggjort, havde medført Reformen, som det nu kom til at tage Aarhundreder at gennemføre.

De fremmede Generaler og Hofffolkene vilde selvfølgelig ikke have Hæren og Hoffet formindsket. De vilde tvært-

imod styrke deres egen Stilling og ofre den gamle danske Adels politiske Magt. Generalernes bedste Mand, Hans Schack, som var Lensmand i Ribe, vilde dog ikke arbejde for det. Han var Medlem af Rigsraadet og har ikke villet svinge det. Det blev da Hofembedsmændenes Fører, den listige, men dygtige *Christoffer Gabel*, som Kongen holdt meget af, der nu tog fat. Han er Budbringeren mellem Kongen paa den ene Side og Hans Svane og Borgmester Hans Nansen paa den anden Side og gaar i Samarbejde med de to sidstnævnte. Det er vistnok ham, der har skrevet et anonymt Forslag om at gøre Kongemagten arvelig. Dette Forslag drøftede Hans Svane i sit Hjem med en Snes andre Repræsentanter, og de enedes om at tilbyde Kongen Danmark som Arverige. Det blev ogsaa bestemt, hvilke andre Repræsentanter man skulde aabenbare denne Plan før det store Møde i Rigsdagen. Blandt disse faa var Ribeborgmesteren Karsten Tønnesen, men han maatte ikke faa det at vide inden til sidst. Man har nok ikke helt stølet paa ham. Man vidste ogsaa, at den Ribe Medicus, Doktor Pouch, der sammen med Adelsmanden Erik Krag var Repræsentant for Domkapitlet, holdt paa den gamle Adel. Det ser saaledes ud til, at der i Ribe var Modstand mod Enevælden.

Da Forslaget om Arveregeringen kom til Behandling i de »ufri« Stænder, mødte det Modstand fra flere af de borgerlige, men Hans Nansen holdt en kraftig Tale for Forslaget, og man bøjede sig. Ligeledes fik Hans Svanes Veltalenhed Gejstligheden til at vedtage det. Adelen og Rigsraadet blev bestyrtet og vilde have Udsættelse, men Stænderne vilde have et Svar, og da det blev Afslag, forte Hans Svane de »ufri« Repræsentanter til Slottet, hvor Frederik III bad om Betænkningstid, og den følgende Nat traf Kongen endelig sin Beslutning. Næste Morgen lukkedes Københavns Porte, Vagterne fordobledes, Borgerne fik Ordre til at holde sig rede og møde, naar Stormklokken lød, og det var den Gang, Otte Krag og Hans Nansen havde det bekendte Sammenstød paa Højbro (se Side 159). »Her gik Rædsel og Banghed an for somme«, skrev en af Delta-

gerne. Adelen bøjede sig. Forslaget blev gennemført, Haandfæstningen ophævet, og hele Forandringen af Regeringen overlod man til Kongen. Men de store Reformere, Borgerstanden havde tænkt paa, blev til intet. Hofpartiet, de fremmede Generaler og Kongen havde sejret og tog Magten.

Det følgende Aar sendte Regeringen et Dokument rundt i alle Egne af Landet. Her skulde man skrive under paa, at man overdrog Kongen *Arveret og absolut Regering*. Derfor kom Danmarks Genopbygning til at foregaa under et helt nyt Regeringssystem, Enevældens.

Amtmanden.

Regeringen skaffede sig nu Penge i sin tomme Kasse ved at paalægge nye store Skatter, ved at sælge af Krongodset, især til Folk, der havde Penge tilgode, og ved at omdanne Lenene til Amter og afløse Lensmændene med Amtmænd, der fik mindre i Løn end Lensmændene.

I Ribe Amt fortsatte Lensmanden som Amtmand. Som allerede nævnt var det Feltherren *Hans Schack*. Denne betydelige Mand er født i Sønderjylland 1609, Moderen var af dansk, Faderen af tysk Adel. Som ung var Hans Schack med i Kristian IV's Hær, da denne deltog i Tredivaarskrigen. Derefter var han i svensk, senere i tysk og fransk Krigstjeneste og gjorde sig bekendt som en dygtig, tapper og erfaren Officer. I 1648 giftede han sig med en holstensk Adelsdame og blev Amtmand i Saksen-Lauenborg, hvor han havde to Godser, men snart vendte han tilbage til Militærvæsenet og blev Kommandant i Hamborg. Da det herhjemme trak op til Krig med Sverrig, lejede den danske Regering ham som Overgeneral. Som Løn skulde han tillige være Lensmand og maatte selv beholde Indtægten af Riberhus og Møgeltønder Len. Under den sidste Karl Gustavkrig ordnede han det heltemodige Forsvar af København, deltog selv i et Udfald, men havde ellers nok at gøre inden for Voldene, og i Stormnatten fo'r han omkring til de mest truede Steder. Han var med til at befri Fyn; da hans Hær skulde lande ved Kerteminde, stak Baadene for

Feltherren Hans Schack, Københavns tapre Forsvarer. Stiflamlmand i Ribe. (Ribe Bys Historie).

dybt, men Schack sprang med blottet Kaarde ud i Vandet og opflammede Soldaterne til at følge sig.

Efter Enevældens Indførelse blev han Medlem af Statskollegiet og flere Kommissioner og var undertiden Forhandler med fremmede Magter og fik mange Æresbevisninger. Desuden blev han Greve og stor Godsejer i Danmark. Saaledes købte han sit tidligere Len Møgeltønder (omdannet til Schackenborg), hvor hans Slægt siden har resideret. Ogsaa Gisselfeld paa Sjælland ejede han.

Det mærkedes snart i Ribe, at denne mægtige Mand var

blevet Amtmand eller Stiftamtmand, et Navn, der blev gængs, fordi Amtmændene i Stiftsbyerne var med til at styre Kirkernes Sager i Stiftet. Enevælden vilde Centralstyre, vilde helst styre det hele fra Regeringskontorerne i København. Derfor maatte ogsaa Købstæderne afstaa en Del af deres Selvstændighed. Overalt indskrænkedes Friheden. Amtmanden maatte føre Kontrol med mere og mere, og da de Ribe Amtmænd stod Hoffet og den nye Hofadel saa nær, var de meget villige til at hjælpe Centralregeringen med Tilsynet af Byerne. Men paa den anden Side gjorde Hans Schack ogsaa Ribe By store Tjenester. Engang da den forarmede By ikke kunde betale Skatterne, fik Hans Schack Kongen til at afslaa 500 Rdl.

Da Riberhus var saa forfalden, at han ikke kunde bo der, købte han Johannitternes gamle Hus, Korsbrødregaarden, til Bolig. Han satte den smukt istand. Med de anselige Bygninger og den store Have var Ejendommen den dyreste i Byen paa den Tid. Hans Schack døde 1676 og begravedes med stor Pomp og Pragt i Trinitatis Kirke i København. Allerede forinden var han afløst som Stiftamtmand af sin Søn *Otto Didrik Schack*, der et Par Gange nød den Ære at have Kong Kristian V som Gæst paa Korsbrødregaard. Ogsaa senere var en af Schacks Slægt, Greve *Hans Schack* til Schackenborg, Stiftamtmand i Ribe.

Ellers er den mest bekendte Amtmand i denne Periode *Christian Carl Gabel* (1726—18), en Sønnesøn af den førnævnte Kristoffer Gabel. Han var i sin Ungdom en rask og modig Søhelt, en Medbejler til Tordenskjold. Da Gyldenløves Eskadre i den store nordiske Krig kom i Fægtning med Svenskerne ved den pommerske Kyst, hvor Danskerne erobrede 100 Transportskibe, var Gabel paa det forreste Skib i Flaaden. Sin største Sejr vandt han dog 1715 i Slaget ved Femern, hvor han efter 7 Timers Kamp tvang Svenskerne til at sætte deres Flaadeafdeling paa Grund, og der blev de fanget af Gabels navnkundige undergivne, nemlig Peder Wessel. Til Tak for Sejren blev Gabel forfremmet til Viceadmiral og udnævnt til Kammerherre. Han deltog ogsaa i en sejrrig Kamp ved Rygen. Senere blev han sat

Søhelten Christian Carl Gabel til Bramminge. Stiftamtmand i Ribe og Ejer af Bramminge. (Ribe Bys Historie).

paa den vigtige Post som Overkrigssekretær (omtrent det samme som Forsvarsminister nu). Her gjorde han et stort Arbejde for at forbedre og ophjælpe Flaaden. Han havde megen Indflydelse hos Frederik IV. Alle Militærsager afgjorde han og Kongen alene.

Dog styrtede Kongen ham fra denne vigtige Stilling. Man sagde, Gabel tog mod Bestikkelser, men den egentlige Grund er vist den, at Gabel havde et Standpunkt i Udenrigspolitikken, som paa den Tid blev opgivet.

Afskedigelsen mildnedes derved, at Kongen Aaret efter

udnævnte ham til Stiftamtmand i Ribe. Men det maatte føles som en Slags Landsforvisning for denne begavede Verdensmand og Søhelt at blive sendt fra Hoffet til Vestjylland. Men Gabel forsumpede ikke. Han blev tværtimod en dygtig Amtmand, der med Iver tog sig af Skole- og Kirkevæsenet, saa han blev afholdt. Senere udnævntes han da ogsaa til Gehejmerraad. Han handlede en Del med Jordegodser. 1732 giftede han sig til Bramminge Hovedgaard og opholdt sig der Resten af sit Liv. Han var en god Godsejer, der var rede til at hjælpe eller skaffe sine Husmænd Arbejde.

Gabel døde 1718 og blev begravet paa Bramminge Kirkegaard. Inde i Kirken findes et stort Gravmæle over ham og hans to Hustruer. Paa det staar der: »Han var gudfrygtig, retsindig, beleven, from, mandig, tro, efterlod sig et udødeligt Navn. Kirker, Skoler, Hospitalet, hele Stiftet raaber: Ak, ak, vor Gabel er borte.« Men Rosen er nok overdrevet lidt!

Da Folk, der havde Ærinde til Stiftamtmand Gabel, ikke maatte køre ind i Borggaarden, byggede han et Hus med Kørestald ude i Haven. Der kunde de opholde sig, til de fik Foretræde. En senere Ejer, Justitsraad Øllgaard, flyttede det ca. 1790 hen til Varde - Ribe Landevej og indrettede en Kro i Huset. Kroen er det nuværende Hotel Kikkenborg. Bramminge Stationsby er vokset op omkring den.

Forøvrigt har endnu et af Enevoldsmagtens Ofre der dog straffedes langt haardere end Gabel ogsaa henlevet sin sidste Tid paa Bramminge Hovedgaard. Manden er *Kaj Lykke*, der paa Frederik III's Tid var Danmarks rigeste Adelsmand og en ren Pyntedukke at se paa, han var da ogsaa saa omsværmet, at et gammelt Rim siger:

Kaj Lykke. (Fabricius Danmarkshistorie).

»Enhver Skønjomfru hun ønsker sig:
Gud give, Kaj Lykke han vil have mig!«

Og han vilde gerne have dem alle sammen, saa usædelig et Liv levede han! For at friste en af sine mange Kærester skrev han et kaadt Brev til hende og skrev heri, at selve Dronning Sophie Amalie ogsaa levede usædeligt. Senere blev denne Pige gift med Kaj Lykkes Ridefoged, men denne var en slet Person, hvorfor Lykke afskedigede ham. Ridefogden hævnede sig grusomt ved at lade Regeringen faa Brevet. Da Sofie Amalie hadede Kaj Lykke, og den nye Enevoldsmagt var lysten baade efter Gods og efter at knuse den gamle Adel, gik det galt for den letsindige Adelsmand. Han beskyldtes for Majestætsfornærmelse, flygtede til Udlandet, men dømtes til at miste Ære, Liv og Gods. Hans Vaaben blev sønderbrudt af Bøddelen, og — som ved Corfitz Ulfeldt — blev en Figur af Træ og Voks, forestillende den flygtede, halshugget, og hans umaadelige Formue tog Kronen.

Saa grusom og uforstaaende kunde Enevælden være.

Først efter Dronningens Død fik den omflakkende, hjemløse Kaj Lykke Lov til at vende tilbage til sin Hustru. Efter hendes Død gav hans Steddatter, der var Ejer af Bramminge Hovedgaard, men ikke selv boede der, ham Lov til at bo paa denne Gaard, da han ikke selv ejede det mindste. En Vinter, han havde været paa Besøg paa Endrupholm, væltede Vognen med ham, og han slog sig saa slemt, at han døde tre Dage derefter. Han blev begravet i Hovedgaardens gamle Gravkammer i Bramminge Kirke.

Mange Aar efter tog en Mand uden Tilladelse Hovedskallen fra hans Kiste og bortførte den til København. Den findes endnu, og ikke mindre end to Gange har Videnskabsmænd undersøgt og debatteret Kraniets Mærkværdigheder.

*Den gamle danske Adels Undergang paa vor Egn
og den ny Herremandsstand.*

Med Enevældens Indførelse mistede den gamle Adel en hel Del af sine Særrettigheder og sin politiske Magt. Den havde ikke længere Eneret paa at besætte Lenene, hvor-

*Bramminge Hovedgaard, opført 1786 af Terman Øllgaard.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

ved Adelen før havde tjent mange Penge, Adelsmændene var ikke mere skattefri, men skulde skatte af deres Herregaarde, og de havde ikke længere Eneret til adeligt Gods. Nu kunde borgerlige ogsaa blive Herremænd.

Alt dette ramte dem meget haardt, især da det indtraf samtidig med, at de havde faaet meget Jordegods ødelagt under Karl Gustav Krigene, og at Priserne faldt paa Landbrugets Produkter. Det var mere, end Adelen paa vor Egn og mange andre Steder kunde taale.

Allerede 1679 maatte Peder Nordby paa Grund af Fattigdom afstaa *Donslund* til en borgerlig Mand. Nogle Aar senere blev *Nørholm* udlagt i Betaling for Gæld og kom i borgerlige Hænder. Den af Krigene ruinerede Eggert Abildgaard (se S. 166) solgte *Estrup* og *Skodborghus* til adelige, som det stadig gik tilbage for, saa Klavs Sehested 1695 solgte *Estrup* til en Præstesøn, C. Claudi, som var Kvartermester ved Rytterregimentet; han solgte den kort efter til Ditlev Brockdorf, og adelige ejede Gaarden til 1704, da Landinspektør Clausen købte den. Dens Hovedbygning blev 1721 ombygget af Overførster H. Bachman, som ogsaa

Estrup. (Danske Slotte og Herregaarde).

ejede Sønderskov. I Estrups Ladegaard stod Træhesten, og under den ældre vestlige Fløj var der hvælvede Kældere med Jernlænker i Væggene, hvor genstridige Bønder kunde lægges i Bolt og Jern. Kolding Landevej gaar gennem Gaarden og skiller Borge- og Ladegaarden ad. I gamle Dage lukkedes Vejen med Porte, saa der om Natten maatte være Portnere.

Paa *Lindbjerggaard* i Ølgød boede Henrik Juel. Foruden Herregaarden ejede han mange Bøndergaarde og havde kun Godset pantsat for 1800 Rigsdaler. Alligevel kunde han ikke laane 200 Daler mere til sin Sønns Udenlandsrejse. Saa vanskeligt var det at skaffe Penge. En Snes Aar efter er hans Gæld vokset saa stærkt, at han klager sin Nød til Kongen og siger, at der ikke er 1 Td. Hartkorn af

hans Gaard, uden at den er pantsat. 1705 maatte han sælge Gaard og Gods til en borgerlig Proprietær. — Paa *Sønderis* havde Sofie Vognsdatter pantsat Gaarden til sin Forvalter Peder Pedersen; »for hun var et gammelt, meget skrobeligt og snart udlevet Menneske, saa hendes Velbyrdighed intet kan fortjene til sin Føde og Ophold«. — *Krogsgaard* blev 1733 overtaget af en borgerlig. — Paa *Visselbjerg* boede de fra Tyskland indvandrede Brockdorffere til 1758, da Gaarden solgtes til en Præstesøn. — Kristoffer Hvas' Enke til *Hennegaard* og *Søvig* (se S. 161) kunde ikke skaffe Penge, »om det laa paa hendes Liv«. Hun havde to Sønner, den ene døde i udenlandsk Krigstjeneste, den anden boede paa *Hennegaard*, men han havde ikke Raad til at købe den. Saaledes udspillede Hvas-Slægten sin Rolle paa vor Egn. Enken solgte *Søvig* til Forvalteren dér, som derpaa giftede sig med hendes Datter.

Paa *Nielsbygaard* i Føvling giftede den sidste Adelsdame sig ogsaa med en »ufri«, Mikkel Pedersen, men de kunde ikke svare de store Skatter, og han lod da *Nielsby* blive en Bondegaard. — Paa *Urup* gik det saa vidt, at det var Adelsmanden, Kr. Krabbe selv, der bad om at maatte blive regnet for en Bonde og derved slippe for at betale en Ekstraskat paa 30 Daler! Det blev straks bevilget 1689.

Erik Krag til *Endrupholm* havde været øverste Sekretær og været imod Enevælden. Men som klog Hofmand fandt han sig i det uundgaaelige og blev Geheimeraad, ja endog Ridder af Dannebrog, da denne Orden uddeltes første Gang 1671. Han havde købt flere Herregaarde. Her paa Eggen havde han saaledes *Bramminge*, *Varho*, *Kærgaard* og fra 1663 *Endrupholm*. Under Svenskekrigene havde han laant Kongen Penge og maatte nu finde sig i at faa sit Tilgodehavende udbetalt i ofte værdiløst Jordegods i Stedet for i klingende Mønt. Gaardene faldt og faldt i Pris, dels fordi de var saa medtagne af Krigen, dels fordi Kornet sank i Pris. Saaledes forarmedes denne fordum rige, dygtige og ansete Mand, ja hans Frue sattes endog i Gældsfaengsel. Krag døde nemlig 1672. Hans Enke *Vibeke Rosenkrans* solgte

*Erik Krag til Endrupholm.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

en Del af de vidtstrakte Godser for at faa nogle kontante Penge at betale Gæld med. Men Priserne var saa lave, at det kun hjalp lidt. Til sidst havde hun kun Kærgaard, Endrupholm og Varho tilbage. Hendes værste Kreditor var Vibeke Jensdatter, Købmand Laurids Friis' Enke i Ribe, som hun skyldte 3000 Daler med Renter. Samtidig stormede 18 andre Kreditorer løs paa hende samt 10, Erik Krag havde kautioneret for. Det lykkedes dog Vibeke Rosenkrans at faa truffet en Ordning med dem, undtagen med Vibeke Jensdatter, der vilde have Pant i Endrupholm, men da den i Forvejen var pantsat, kunde Fru Rosenkrans ikke give hende det.

*Vibeke Rosenkrans.
(Danske Stotte og Herregaarde).*

Den ubarmhjertige Kreditor satte hende saa i Gælds-fængsel i Ribe, hvor hun sad i over 9 Maaneder. Da skrev hun endelig følgende Brev til Fru Vibeke Jensdatter:

»Velfornemme og gudelskende Matrone Vibeke Jensdatter, salig Lavrids Friises!

Efter at jeg nu i over 3 Fjerdingsaar, mig til største Skade og Men, af hende her udi Ribe har været arresteret, for hvad jeg hende skyldig er, og da har jeg hverken kunnet komme i Guds Hus, dér hans hellige Ord at høre, ej heller dér har kunnet blive delagtig udi Kristi Legems og Blods Samfund, mig til Trøst og Husvalelse baade paa Sjælens og Legemets Vegne udi min bedrøvelige og slette Tilstand.

Hendes haarde Medfart -- om hun end Magten udi Hænde haver -- kunde vel have været noget lideligere (lettere), og hun hendes Betaling lige nok (lige sikker). Men jeg haver endnu ej udi min Mulighed hende at fornøje (betale), som jeg gerne havde ønsket, saa foraarsages jeg af hende efterskrevne trende Ønsker at begære: For det første, at hun vilde være af den Godhed, at hun i Stedet for i Ribe vil lade mig være i Arrest paa Kærgaard, hvor jeg holder min Husholdning. For det andet, at hun mig vilde tillade, mens jeg er udi Arrest, dér at søge Guds Hus og Menighed. For det tredje, saasom jeg udi Guds Navn mig haver bundet og foresat paa førstkommende Søndag at være delagtig udi Kristi Legeme og Blod, saa begæres allertjenstligst hun vilde konsentere (tillade), at jeg nu paa Lørdag maatte rejse herfra til Kærgaard, dér paa Søndag udi Kirken at gaa til Alters. Jeg vil formode, at hendes Dannelse og Samvittighed ikke tillader hende at nægte de trende Poster, hvorimod jeg paa Tro og Love vil forsikre at forblive udi Arrest paa Kærgaard og ej derfra at undfly, hemmelig eller aabenbare, ved Nat eller Dag, førend hun fornøjet (betalt) bliver. Efter min Skyldighed skal jeg anvende al Flid paa at betale hende det første mig muligt er eller være kan. Hendes gode Svar mig til Efterretning udbedes tjenstligt. Jeg igen forbliver stedse

hendes tjenstvillige salig Hr. Erik Krag's Enke

Vibeke Rosenkrans.

Datum, Ribe den 22. April 1686.«

Hun fik ikke noget godt Svar. Det lød:

»Til velbaarne Fru Vibeke Rosenkranses ovenskrevne trende Poster gives dette til Gensvar: Først naar jeg faar Betaling for mine forstrakte rede Penge, saa er Arresten ophævet. Angaaende, at Fruen begærer at arresteres paa sin egen Gaard, da er det ikke min Lejlighed sligt at samtykke, mens snarere skulde finde Aarsag til at begære en strengere Arrest. For det andet, belangende at søge Guds Hus og Menighed, da kan enhver kristen Sjæl, som den offentlige Forsamling er forbudt, finde Guds Hus i sit Sove-

*Endrupholms Hovedbygning, opført 1770 1805.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

kammer. For det tredie, angaaende Kristi Legems og Blods Samfund, da dependeres (afhænger) det aldeles ikke af noget Sted eller Person. Og kan velbyrdig Frue ligesaavel her som paa Kærgaard blive afløst af sine Synder. Endeligen saa kan jeg ikke samtykke velbyrdig Frue hendes Begæring, medmindre jeg ser rede Penge, da jeg skal findes ræsonnabel (rimelig). Imidlertid forbliver
den velbyrdige Frues tjenstvilligste

Wibeke, salig Lavrids Friises.«

Dette overlegne, spottende Svar til den tidligere Stormands Frue gjorde sin Virkning. Han beslutter sig til at sælge Endrupholm og en Del Bøndergods til sin Forpagter paa Gaarden, den bondefødte Niels Nielsen. Han havde længe ønsket at blive Herremand, og hensynsløs, som han

Kærgaard, set fra Syd. (Fra Ribe Amt).

var, er det vist ham, der har faaet Vibeke Jensdatter, som var i Familie til hans Kone, til at behandle Fru Rosenkrans saa haardt. Hun skulde gøres villig til at sælge ham Endrupholm. Nu var det sket.

Varho og Gørding Kongetiende solgte Fruen til Vibeke Jensdatter, selv beholdt hun Kærgaard.

Niels Nielsen havde begyndt som Ridefoged paa Kærgaard, havde været Forpagter paa Øllufgaard og forstaaet at skrabe nogle Penge sammen, som han nu udlaante til forgældede Adelsmænd, naturligvis mod høje Renter. Nu var han altsaa blevet Herremand, men var lige nærig og begærlig. Han fik ogsaa fat i det halve af *Hesselmed*. Denne Gaard var vist blevet ødelagt i Karl Gustavkrigene, da Ejeren Chr. Lange døde. Børnene overtog Gaarden i Fællesskab. Men næsten hver Tingdag blev der krævet Penge af dem; de havde ingen Penge og maatte afstaa den ene Bondegaard efter den anden og til sidst selve Hesselmed, hvorefter denne Gren af Langerne (med en Rose i Vaabnet) uddøde i Armod og Nød. -- Det var ogsaa Niels Nielsen, der havde faaet *Hennegaard*.

Øllufgaard holdt sig som Adelsgaard til 1712, da den

Kærgaard, set fra Vest. Kvistene i Taget er ny, ellers ser den ud, som da Fr. Gersdorf ombyggede den. Den er fornylig istandsat. Bemærk Hundehuset under Trappen. (Fra Ribe Amt).

ved Tvangsauktion blev solgt fra Admiral Kaas. Ellers er der kun ganske enkelte Gaarde, hvor den gamle Adel sad denne Periode ud. Der var *Bramminge*, *Sneumgaard* og *Kærgaard*. Paa Sneumgaard sad Slægten Schack som Herre til 1762, da Forvalter Saabye købte den. Paa Kærgaard var Gersdorferne, som stammede fra Tyskland, og et Medlem af den unge Adelslægt Rosenørn Tilhængere af Landboreformerne. Ja, 1695 ombyggede Fr. Gersdorf Kærgaard, men han var ogsaa Generalløjtnant.

I Enevældens første Tid fik vi altsaa en helt anden Gods-ejerstand. Vi fik Folk, der forstod at klare sig gennem den vanskelige Tid. De var dygtigere Landmænd end den gamle Adel, de var Folk, der ikke havde dens høje Dannelse, men var praktisk dygtige, og som var haardere og mere hensynsløse. Ofte havde de, mens de var Forpagtere eller Ridefogder, snydt deres Herskab og undertiden været rene Aagerkarle. »En ærlig Foged er saa sjælden en Fugl som Ravn, naar hun er hvid,« sagde man dengang. Bønderne vandt derfor ikke noget ved at komme under de nye Herre. Tværtimod, den gamle Adel havde trods alt haft mere Kultur, været mere human, mere hensynsfuld, mere ædel.

De nye Herrer tog i Reglen ikke saadanne Hensyn. De var nøjeregnende, ja gridske, og kunde bære sig ufint ad for at tjene Penge.

»Bondesøn, Bondeplager,« sagde man om Ridefogden. Nu kunde man sine Steder sige det samme om Herremanden. Dog var de ogsaa saa kloge Landmænd, at de indsaa, at det vilde svide til dem selv, hvis de var saa haarde ved Bønderne, at de gik fra Hus og Hjem.

Paa *Lydumgaard* havde man imidlertid faaet en Herremand, som Bønderne snart blev enige om var *for* slem. Det var *Jørgen Jensen Bramming*, en Præstesøn fra Bramminge. Tiltalende var han da heller ikke. Han havde tidligere været Forvalter paa Ryssensten, og der viste det sig senere, at han havde aflagt falsk Regnskab. *Lydumgaard* listede han sig til ved at gifte sig med en gammel, affældig Enke, *Karèn Vodde*, som sad med Gaarden. Men saa snart de var gift, behandlede han hende haardt; han gik selv med *Nøglen* til Spisekammer og Kælder, og han sultede hende. Tjenestefolkene pryglede han, Hovbønder og de andre Fæstere gik det ogsaa ud over. Nogle rømte, andre satte sig til Modværge. *Brammings Ophold* paa *Lydumgaard* blev i Virkeligheden en uafbrudt Kamp mellem ham og hans undergivne. Bønder og Karle kom med Trusler. Engang nægtede en Karl *Lydighed* og truede med Hævn, men han blev overmandet og lagt i Lænker paa *Lydumgaard*. Om Natten brød han ud og forsvandt med Jern og Laas.

Snart begyndte Bønderne at gøre Alvor af deres Trusler. Smeden *Chr. Timsen* i *Lydum* søgte saaledes sammen med fire andre at ombringe *Bramming* »paa morderisk Vis«. Det mislykkedes, og de blev alle dømt til *Bremerholms Jern* paa *Livstid*, men flygtede, *Chr. Timsen* dog ikke længere end til *Øse*, hvorfra han stadig søgte at faa *Bramming* skilt fra Livet. 1697 blev Smeden dømt til Døden, men *Øvrigheden* bar Sværdet forgæves! Flere Aar efter træffes han i *Vester Herred* i bedste *Velgaaende*.

Saa tog *Hans Jakobsen* i *Frisgaard* fat. Han samlede *Kugler* og *Krudt* og søgte at overtale flere til at skyde *Herremanden*. Til sidst paatog en af *Herremandens* *Karle* sig

det mod at faa 120 Rdl. Karlen skød ogsaa, men ramte ikke! Han dømtes til Stejle og Hjul, hvorefter han levede i mange Aar med sin Familie i Ribe!

Bramming lod sig ikke kyse. »Jeg frygter dem ikke,« sagde han, »jeg er lige saa beredt til at skyde som de!« Han red da heller ikke ud uden med Pistoler ved Sadelen, og hans Soveværelse lignede et Vaabenkammer og havde Skodder og Jernstænger for Vinduet.

Da det ikke vilde gaa for Hans Jakobsen med Krudt, forsøgte han med Gift. Det gik heller ikke!

Lydumgaard havde ogsaa Bøndergods i Janderup og Aal Sogne, og det blev en Bonde herfra, Jep Hansen i Janderup, der kom til at lede det sidste Overfald. Bønderne dannede en Sammensværgelse og traf koldblodig Aftale om, hvor meget enhver skulde betale i den Anledning. Blandt Lydumgaards Tjenestefolk fandtes en Karl, der hed Hans Olufsen. Ham lejede Jep Hansen til at skyde Herremanden.

Den 25. Oktober 1702 kom Jep Hansen til Lydumgaard med nogle Skattepenge. Om Aftenen drak han Øl og Brændevin med Bramming, der fik saa rigeligt, at han ikke var ædru, da han blev hjulpet i Seng.

Ud paa Natten lød der et Skud, men Folkene lod, som de ikke hørte det. Først næste Morgen fortalte Røgtereren, at Hans Olufsen var borte og med ham den bedste Hest samt Husbondens Sadel og Ridetøj. Man fik den syge Karen Vodde af Sengen og ind i Kammeret, hvor Bramming laa død paa sit Leje med et Skudskaar i venstre Side. Øvrigheden blev tilkaldt. Den konstaterede, at det ikke var Rovmord. Pengeskrinet stod urørt, og Guldknapperne i den dræbtes Skjorte sad endnu i Ærmerne for Hænderne. Retten forjagede sig ikke. Der blev ikke gjort noget alvorligt for at finde den bortrømte Hans Olufsen de første tre Uger. I den Tid kom han over alle Bjerge, skønt han ventede 3 Dage i Aal Sogn for at faa de sidste Penge.

Det var sikkert endt med, at kun han var blevet dømt, hvis ikke Regeringen havde hørt et Rygte om Mordet og nedsatte en Kommission til at opklare det. Her kom det op, at det i Virkeligheden var Bønderne, der stod bag ved

Mordet, og i 1705 dømte Kommissionen Hans Olufsen, Jep Hansen og et Par mere til Døden og tre andre til livsvarigt Arbejde paa Bremerholm, Resten fik Bøder. Højesteret synes imidlertid at have nedsat Straffen, undtagen for Hans Olufsen, antagelig ud fra den Betragtning, at naar Bønderne stod bag denne gruelige Gerning, var det, fordi de først var blevet forurettet af den utaaelige Herremand.

Vesttjynderne er ikke helt skikkelige, naar de moder Uret og Overvold i saa grove Former!

Der fortælles, at Præsten til sin Ligprædiken over Bramming brugte denne Tekst: »Han sneg sig herind som en Ræv, levede som en Ulv og døde som en Hund!« - Det er i alt Fald et Udtryk for Egnens Døm over Bondeplageren.

Ribe og Vardes Tilbagegang.

Baade Ribe og Varde var haardt medtaget af Svenskekrigene og Pesten, Oplandet forarmet, ja adskilligt afbrændt og øde. *De evindelige Skatter* udsugede den Smule Velstand, der var tilbage, og bidrog til at jage Borgerne bort. Mens Skatterne voksede, knurrede Borgerne, nogle nægtede. Skattenægterne fik da indkvarteret slemme Ryttere, som de skulde give baade Mad og Husly. Saaledes plaget med »Dragonader« blev de nødt til paa en eller anden Maade at skaffe Penge til at betale Skatten med.

1671 indførtes en særlig Skat, »*Konsumtionen*«. Det var en Skat paa Forbruget; den svaredes af Levnedsmidler og Drikkevarer, som førtes til Byen, af Korn og Kvæg og meget mere. For at sikre sig, at intet slap fri, blev Byerne omgivet med Stakitter og Hegn, og der førtes alle Vegne en nærgaaende Kontrol. Ved Portene rejstes Aksiseboderne, hvor Betjente optraadte som Posekiggere hos enhver, der skulde ind i Staden. Ja, saa nærgaaende var man, at endog den Ribe Præsident Math. Worms Privatforbrug blev kritisk gennemgaaet i København, fordi man syntes, han havde købt for lidt! *Konsumtionen* var gerne bortforpagtet. Forpagteren skulde betale en vis Sum, hvad han mere fik ind, var hans eget. Det var derfor i disse Folks egen Interesse at være skrappe.

Storst var Fattigdommen i *Varde*. Her havde allerede været Tilbagegang før Svenskekrigene. Nu var det rent elendigt. Meget betegnende hedder det 1661 om Varde Bys Guldsmed: »Bruger undertiden Haandværket; mens det Haandværk nu intet behøves.« — Nej, hvem havde Raad til at købe Guldsmykker?

1765 paastod *Ribe*, at Byen i faa Aar var blevet saa forringet. »at den næppe kan kendes at være den samme By«. Og Klagen er ikke helt ved Siden af. Skatteydernes Antal var i rivende Nedgang. 1672 var der 458 Personer, der svarede Skat. 60 Aar efter kun 278, men Skatterne tog hverken af i Tal eller Omfang. Og mens Beboernes Antal daledede til næsten det halve, sank Velstanden endnu voldsommere. Det kan vi se paa selve Grundlaget for Skatteansættelsen, den saakaldte »Skatteskillig«. Den var 1656 – før Svenskekrigene – 263 Mark, men 1701 kun 15 Mark!

Ribe var i Løbet af 50 Aar fra en af Landets bedste og driftigste Byer sunket ned til at være en Smaastad. Det var *en By i Forfald*. Huse forsvandt, uden at ny kom i Stedet, Gader og Stræder, der før havde været omgivet af Huse, blev til Veje, mens Tomterne forvandlede til Haver og Græsgange. Især var det galt i den sydlige og vestlige Del af Byen, hvor Hus efter Hus sank i Ruiner. Ikke underligt, at Magistraten klagede ynkeligt over, at flere gode Skatteborgere var døde, og at Smaaborgere i Hemmelighed rømte til begunstige Steder som Fredericia og Byer i Hertugdømmerne, saa Ribes Huse »snart i halve Gader stod ledige og forfaldt«. Hvad hjalp det, at det befaledes, at Borgerhuse ikke maatte nedbrydes uden Tilladelse, naar de forladte Huse sank sammen af sig selv, og det værdifuldeste af Byggematerialet førtes andetsteds hen? Ja, undertiden købte man et Hus for blot at faa dets tilhørende Enge, og saa var man lige glad, om Huset selv stod eller faldt.

Det var ikke blot Borgerhuse, der sank i Grus, men ogsaa stolte historiske Bygninger, baade af verdslig og gejstlig Art, saaledes St. Peders Sognekirke, Graabrødrenes gamle Kloster og Riberhus.

Varde By rantes af samme skæbne. Som allerede nævnt

begyndte Tilbagegangen tidligere her. Fra 1630erne, da Byen havde ca. 900 Indbyggere, var det gaaet jævnt tilbage, saa der lige før Svenskekrigene var 750 Indbyggere. Men efter Krigene sank Tallet brat ned til ca. 550, og her holdt det sig til omk. 1730, hvorefter det atter gaar langsomt opad. Ogsaa i Varde vrinlede det efterhaanden med øde Tomter og forladte og sammensunkne Huse, ja 1656 siges det, at over en Trediedel af Byens Ejendomme er »øde og ledige« — hvad der dengang dog vistnok var en Overdrivelse.

Fra gammel Tid bestod de to Byers *Øvrighed* af 2 Borgmestre og 8 Raadmænd. Døde en Raadmand, valgte de øvrige en anden. De valgte gerne en af deres egen Familie, og de hørte alle til de rigeste og mest ansete Mænd i Byen. I Ribe var der saaledes tre Raadmænd af »de Baggesønners Blod og Stamme«, heriblandt Byens rigeste Mand, Bagge Baggesen. I Varde ejede de to Borgmestre og to af Raadmændene — altsaa ialt fire Mand — over $\frac{1}{5}$ af hele Byen. — Det var et aristokratisk Styre.

Efter Enevældens Indførelse fik Kongen mere og mere at sige over Raadet. 1667 fik Ribe en fornem Præsident, i Virkeligheden kun et nyt Navn paa Byens Overborgmester. Den første Præsident var Mathias Worm, en Søn af den berømte Læge, Samler og Oldgransker Ole Worm. Med stor Dygtighed styrede han Ribe By i 33 Aar.

Handel og Søfart.

Handelen, der tidligere havde bragt saa megen Rigdom til Ribe og Varde, var gaaet stærkt tilbage eller helt i Staa. Det var længe siden, Ribe var Landets store Indførselsby. Fra gammel Tid var Korn og Stude Ribes vigtigste Udførselsvarer. Men Kornet kunde ikke mere saa let sælges i Udlandet, og det kneb at skaffe de mange Penge, der skulde til. Man havde ikke heller Skibe nok til at sejle Studene til Holland.

Handelen kom dog atter i Gang efter Krigene, men det var Handelsmænd fra andre Byer, der udførte de fleste Stude, og det var Skibe fra Holland, fra Hjerting eller fra

vore Vesterhavssøer, der sejlede med dem. Det er netop paa den Tid, der opstaar en driftig Skipperbefolkning paa Fanø.

Studehandelen var blevet usikker og meget risikabel. Der var Købmænd, som Aar efter Aar maatte sælge Kvæg i Holland med Tab. Og det drejede sig om saa mange Penge, at flere Ribeborgere gik fallit. »Æ Stued møvret mæ nier,« udtrykte en uheldig Handelsmand det i en langt senere Tid. Desuden maatte man kæmpe med Storm og Undergang paa Havet. I en Foraarsstorm 1710 omkom Ribes to største Købmænd paa en Tur til Holland. Sammen med dem gik en kostbar Ladning af deres eget og andres Gods tabt. Det bragte en hel Række af Byens Forretningsfolk i Pengevanskeligheder.

Snart blev et, snart et andet Skib snappet af Sørøvere — »Kaperer«, som de kaldte sig. I 1695 sejlede en Hjerting-Skipper hjemad fra Holland med sin Skude »Det hvide Lam«. Det var lykkeligt kommet af med Studene og var nu godt ladet med Købmandsvarer. Da blev det opbragt af en fransk Kaper, der førte det til Dunkerque. Det var Ribe Købmænd, der ejede baade Skib og Varer. Nu led de et forfærdeligt Tab. Kun et Par Maaneder efter førte Kaperen endnu et Skib, »Kong Salomon«, derved, atter gik det ud over en af de samme Købmænd, Peder Lauridsen Baggesen. Trods det, at han var en af Byens førende Mænd og bl. a. handlede med Korn paa Hamborg, med Tobak paa Holland og længst muligt vedblev at handle med Silkevarer, ramte saa mange Ulykker ham — et Parti Tobaksblade og et Parti Salt blev ødelagt, og Tyvepak stjal hans Kramvarer — saa han døde som en ruineret Mand.

Jo, *Handelen var usikker*. Og saa havde Regeringen endda givet store Handelselskaber i København Eneret paa Indførsel af en Række Varer, som Ribe tidligere havde indført og tjent godt paa. Andre Byer, især Hovedstaden, blev nu begunstiget af Regeringen. Kongeaagrænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne blev trukket i en Bue uden om Ribe og afskar Byen fra Oplandet mod Syd.

Det var truende Udsigter, men dog havde de Ribe Køb-

mænd ikke ganske tabt Modet. De havde endnu Privilegier paa at handle frit i hele Nørrejylland, og Riberne troppede stadig op, naar der var Marked! Men i selve Ribes og Varde Opland var der en stærkt tiltagende ulovlig Handel, baade Opkøb og Salg. »Forprang og Landprang«. Ved Kongeaen *smugledes* der stadig Varer, hvoraf en betydelig Del gik uden om de lovlige Købmænd. Kvæg og Heste, der udførtes, skulde fortoldes i Ribe. Der var streng Straf for Smugleri. Nogle Karle fra Hanherrederne blev grebet, da de var ved at smugle 3 Heste og noget Vadmel over Grænsen. De dømtes til at miste deres Hud (ved Piskning) og brændemærkes med Tyvemærke i Panden samt arbejde i Jern (i Lænker) paa Livstid. De fleste Smuglere undgik Tolderne. Der var et ustandseligt spændende Kispus mellem Tolderne og Befolkningen.

Ribe og Varde havde heller ikke længere Ry som *Havnestæder*. Havneforholdene var alt for umoderne og besværlige. Et af Ribes gamle Ladesteder, Hvidding Nak, blev forbudt, da mange handlende snød for Konsumtionen ved at hente Varerne der. Hver Aften lukkedes Byernes Porte og ligeledes Ribes Havn. Ud fra hver Bred af Aaen blev der skubbet en smal Løbebro. Paa den ene var der et Mastetræ, der laastes til den anden Bro. Saa kunde Skipperne ikke stikke af om Natten uden at betale Havnepenge.

Det var især *Fannikerne*, der nu for Alvor begyndte en større Sejlads med deres smaa Skuder. De var ikke alene dygtige til at sejle, men ogsaa til at handle og smugle. 1685 fik de Lov til at sejle med deres Fisk, hvorhen de vilde. Og det havde de aabenbart gjort længe.

Men de sejlede med mere end Fisk!

Fra Udlandet kom de med Salt, Tobak og Brændevin, som de skjulte ved at dække Tønderne til med »Skæl« (Muslingskaller), som de fyldte paa undervejs ved Skælbankerne i Vadehavet. Fra gammel Tid brændte man disse Muslingskaller til Skælkalk, der gav en ganske fortrinlig Mørtel. Vore gamle Middelalderkirker er muret i Skælkalk. Ved Varde har der lige til vore Dage staaet en saadan Kalkovn, hvor Skallerne brændtes. De Varer, Fanøboerne

Evert »Fru Marie«, bygget i Sonderho 1793, forlist 1807. Everterne var smaa, fladbundede Sejlskibe med høj Bagstavn. Særlig mange af Amtets Skibe var Everter. (Kromann: Fanos Hist.).

vilde *udsmugle*, blev gerne dækket med Tørv og Klyne. Al- ligevel kunde det ske, at en Tolder opdagede det. Saa be- stak den snedige Fannik ham. »Naar en Tolder faar et Pund Tobak paa det ene Øje og en Daler paa det andet, kan han intet se; men faar han to Pund Tobak paa det ene Øje og to Dalere paa det andet, kan han hverken høre eller se,« sagde Fanøboerne. Det var noget lignende, en Mand paa Fastlandet mente, da han sagde: »A haar somtier gien en swolten Hund æn Bid Brø!«

Det var næsten umuligt for den stakkels Tolder at kon- trollere alle de mange Smaafartøjer, der daglig krydsede frem og tilbage mellem Øerne og Fastlandet i det vanske- lige Farvand med de smalle Sejlrender og talrige Sand- banker og de mange hemmelige Ladepladser paa Kysterne og ved Aaløbene. Men her kunde den stedkendte Skipper om Natten losse og lade, eller han kunde omlade til større Skibe fra Hamborg eller Holland ude paa Havet.

Saaledes tog man Sejladsen fra Ribe.

Da saa den store nordiske Krig kom, standsede den sidste Rest af Ribes Søhandel, og i Tiden indtil 1750 opgav Købmændene helt denne Handel. Men Hjerting og Fanø førte Søhandelen videre.

Hjerting var oprindelig en gammel Landsby, der fra ældgammel Tid drev Fiskeri. Fiskerne sejlede især deres Fangster til Hamborg og Husum og hjemførte Kramvarer, ofte ved Smugleri. I Læ bag Halvøen Skallingen var her en temmelig god naturlig Havn, det eneste Sted paa Vestkysten, hvor Skibene kunde søge Vinterleje. »Varde Bys Ladeplads« kaldtes Hjerting ved Middelalderens Slutning, men snart blev Handelen saa stor og selvstændig, at Varde begyndte at frygte og søgte at holde den nede og forlangte, at Skipperne skulde bo i Varde. Det kunde Byen dog ikke tvinge igennem. Det gik tværtimod den modsatte Vej, for 1688 fik Hjerting, Ho og Oksby Privilegium paa deres Sejlads. 1680 blev Hjerting Toldsted for Studeudførselen, og noget senere flyttedes Varde Toldsted til Hjerting, hvor det var til 1846. 1720 blev der oprettet et Trankogeri, og i ca. 40 Aar sendte man et eller to Skibe paa Sælhundefangst i Nordishavet.

Sejladsen betød mægtig Fremgang baade for Hjerting og *Fanø*. Fanøs Folketal steg da ogsaa meget stærkt. En særlig Fremgang for hele Øen, dens Økonomi og Selvstændighed indtræder fra 1711. Dette Aar købte Beboerne nemlig Øen i Selveje af Kronen. Da forvandlede Smaaskibsfarten sig til rigtig Skibsfart med større Skibe og lange Rejser.

SOLDATERVÆSEN OG STAVNSBAAND

Ryttergodset.

I 1670 bestemte Regeringen, at der af Kronens Gods skulde udlægges visse Gaarde til Ryttergaarde. Mændene paa disse Gaarde blev til en ny Klasse Bønder, *Rytterbønder*. Flere Gaarde kunde være sammen om at stille en Rytter; det kom an paa, hvor store Gaardene var. Tilsammen skulde Lægdet, som det kaldtes, have 8 Td. Hartkorn. En Tid kunde det være Bonden selv, der stillede som Rytter, men snart blev det lejede Folk, der saa skulde underholdes af Rytterbønderne. Til Gengæld var de fri for Skatter og andre Afgifter. 1680 udlagdes endnu mere Krongods, saa det i Ribe Amt omfattede $\frac{1}{4}$ af al Landbrugsejendom. I den vestligste Del af Amtet og det meste af Ringkøbing Amt var det underlagt 1. jyske Rytterregiment. Anst Herred kom til at høre under Koldinghus Rytterdistrikt.

Godset var under Tilsyn af en Regimentskriver. Egentlig var det dog »Sessionen«, et Møde af de højere Officerer og Amtmanden, som raadede.

De *Ryttere*, som lejedes, var ofte noget værre Rak, og de kunde ikke forliges med Bønderne. I *Vranderup* gik det saa haardt til, at en Bonde, Rasmus Kruse, og hans Kone sammen med en Mand fra Seest kom i saa voldsomt Slagsmaal med Rytteren -- en Polak, -- at de slog ham ihjel. Alligevel blev Bønderne frikendt for Mord, saa de har nok handlet i Nødværge. I *Gelballe* gik det omvendt; her slog Rytteren en Mand ihjel.

Man kunde let komme galt afsted med disse Ryttere. En Rytter, Klemmen Hund, kyste nogle Heste, som en Gaard-

mandssøn, Hans Pedersen i *Glibstrup*, kom trækkende med. Snart kom de i Slagsmaal, og rykkende hinanden i Haaret rullede de ned ad en Skraaning. Da kom Hans' Moder til og fik dem skilt ad. Dermed skulde man tro, at

*Soldat fra jyske Regiment.
(Thaulov: Den danske Soldat).*

det var forbi. Men det var langt fra. Rytteren meldte Sagen, og Oberst Ditlev Brockdorff paa Vran-derupgaard greb ind. Om Eftermiddagen kom der to Ryttere og arresterede Hans Pedersen, da han skulde ud at høste. Rytterne trak af med ham til Store Anst, hvor han blev forhørt, til sidst slæbte de ham om i »Stokhuset« eller »Gevaldigerens Hus«*) i Anst. Gevaldigeren var ikke hjemme; hans Kone lagde saa Jern paa Hans Pedersen fra Haand til Fod, men Laasene kunde hun ikke slutte. Hun bandt dem da sammen med Snore, til Manden kom hjem og laasede. Folk i Byen stimlede sammen og saa den lænkede Fange, som sad der i 11 Dage, indtil han med en Rytter med skarpladt Gevær blev ført til Tinget. Her blev han mod Kaution sat paa fri Fod. Efter lang Proces slap han ganske fri for Straf!

Det var ikke sært, Folk saa med Skræk paa Stokhuset og brugte det til at kyse uartige Børn med: »Hvis ikke I er ordentlige, kommer I i Stokhuset!«

*) Stokhuset var Fængselet, og Gevaldigeren var Fangefoged og Skarpretter' ved Regimentet.

Rytterne var ikke alene raa, men ofte et værre Tyvepak. I *Hjelmdrup* stjal de en Sølvkande, 3 Sølvbægere, 1 Sølvskje og et Par Knive af Elfenben. -- En Rytter fortalte Bøddelen i Kolding, at Peder Bertelsen i *Lunderskov* havde flaaet en selvdød Ko. Det var dengang noget afskyeligt; det var Rakkerens Bestilling, noget ordentlige Folk maatte holde sig fra for ikke at blive »uærlige« og udstødt af Godtfolks Lag, saadan som Bøddelen og hans Medhjælper, Rakkeren, var det. Paa Grandestævnet i Lunderskov mødte Bøddelen og klagede over, at Peder Bertelsen gik ham i Næringen, ja han lagde sin Haand paa hans Skulder og sagde: »Du est en Rakker!« — Peder Bertelsen maatte nu rense sig. Det var heller ikke vanskeligt. Der var Vidner nok til, at Koen var ihjelstukket som andet Slagtekvæg. Og Bøddelen dømtes til at give Peder Bertelsen en Undskyldning og betale Sagens Omkostninger. -- Det hele stammede fra Rytterens ondsksfulde Sladder!

Rundt omkring var der fattige Bønder, der *forsømt deres Gaarde*. De kunde da sættes fra dem, fordi de ikke havde overholdt Fæstebrevet. Men Regimentet lod dem ofte straffe for det. Mikkel Jensen i *Verst* havde forsømt sin Gaard og dømtes til 6 Ugers Strafarbejde paa Fæstningen. Han skyndte sig at opsigte Gaarden, som ingen vilde fæste, men Mikkel maatte alligevel paa Tvangsarbejde i Fredericia.

I *Kolle i N. Nebel Sogn* havde en Bonde ganske forsømt sin Gaard. En ny Fæster blev antagen, og Sessionen bestemte, at den forrige Fæster »straxen paagribses, her til indfores og udi Amtsfængselet til Vand og Brød sættes, indtil han udi Bolt og Jern kan til Bremerholm forskikket vorde, andre saadanne liderlige, døvne Kumpaner, der deres Gaarde saa modvillig lader forfalde, til Afsky«. -- Bremerholm var et Skibsværft, hvor Straffefanger maatte arbejde i Jernlænker.

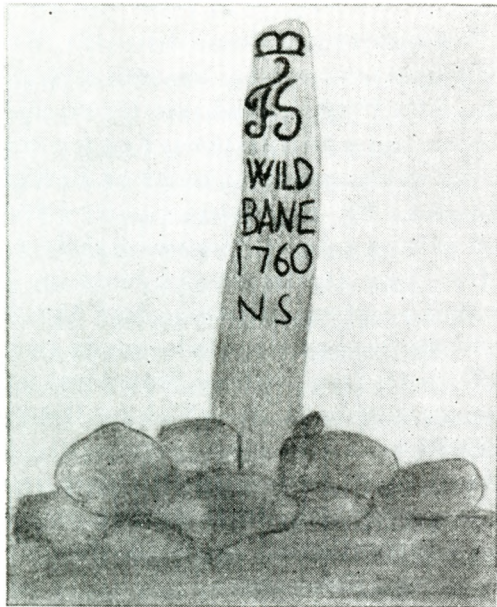
Undertiden misbrugte Regimentsskriveren sin Magt over for en Bonde, han var blevet vred paa. I *Gunderup, Aarre Sogn*, lod Skriveren en Mand, Knud Jepsen, dømme fra Gaarden, aabenbart med Urette. Knud Jepsen var saa vred derover, at han udtog Sparrer og Lægter og andet af

Gaarden. Desuden klagede han til Kongen og paastod, at Skrивereren forfulgte ham af Had. Skrивereren vilde have ham arresteret og gjort til Soldat, for at han ikke »efter Djævelens Indskydelse skulde forulykke Gaarden ved Ildebrand«. Skønt han saaledes »malede Fanden paa Væggen«, fandt Sessionen alligevel, at Skrивereren havde gjort Bonden Uret, og der ikke skulde gøres Knud Jepsen noget.

Tiderne omkring 1700 var *streng*e for Landbruget, og de blev værre endnu til henimod 1740. Daarlige Priser, Misvækst og Sygdom blandt Kvæget tyngede haardt. Regiments Kasse maatte stadig hjælpe Bønderne, saa med en ny Hest, saa med en Ko eller med Korn. Man var ellers bange for, at Gaardene skulde blive øde. Da der dog stadig var Bønder, som ikke kunde betale Afgifterne, bestemte Regeringen, at *Ryttergodset i Vestjylland, som var det ringeste, skulde sælges*. Det skete 1719. Kun meget faa Bønder købte deres Gaarde i Selveje. Næsten alt Godset blev købt af Egnens Herremænd. Blandt de største Opkøbere var Stephen Ehrenfeld, Endrupholm, og Viceadmiral Ulrik Kaas, Øllufgaard. Kaas var en meget dygtig Søofficer, men det kneb ham at faa de mange Gaarde betalt, saa han maatte laane Penge af Tordenskjold.

Ryttergodset havde omfattet næsten alt Kronens Jordegods, baade det forbrudte Selvejergods fra Grevens Fejde og Bispegodset fra Reformationen saa vel som det, Kronen havde haft fra ældgammel Tid, dog med Undtagelse af det, der hørte under Riberhus. Nu kom det næsten alt sammen under Egnens Herregaarde. Det bevirkede, at disse Gaarde kunde udvide deres Hovedgaardsjord og indføre en stærkere Drift; for nu var der Høvbønder nok til at gøre Arbejdet.

Koldinghus Rytterdistrikts Bøndergods blev først solgt 1765 ved store Auktioner, der indbragte Kronen 10 Tønder Guld! — Ved denne Tid solgte Regeringen alt Ryttergods i hele Danmark. Paa Koldingegnen var der særlig meget. Her havde Frederik II 1578—79 ved Mageskifter samlet alt Gods i 5 Herreder og heriblandt Anst Herred. Derved fik han en herlig Vildtbane, hvor ingen anden havde Jagtret, og desuden blev der derved samlet et mægtigt Jordtillig-

En af de høje Sten, der afmærkede den kongelige Vildtbane. Denne staar tæt ved Drostrup, er blevet ramt af Lynet og atter sat sammen. Den bærer Fr. V's Navnetræk og Aarstallet 1760.

gende om et af Rigets Hovedslotte, Koldinghus. Vildtbanens Nordgrænse var Vejle Fjord, hvorfra den strakte sig mod Vest til mellem Grene og Grindsted, hvorfra Grænsen gik tværs over Slavs Herred til nordvest for Hovborg, derefter gik den langs Malt Herreds Nord- og Østside til Kongeaen. Kort efter 1760 ophævedes Vildtbanen.

I *Anst Herred* var der fra ældgammel Tid en hel Del *Selvejere*. Oprøret under Skipper Klement havde ikke bredt sig saa langt mod Øst, saa her var Selvejerne ikke blevet dømt fra deres Gaarde. Alligevel havde Regeringen ogsaa udlagt disse Gaarde som Ryttergods. Borger og Bonde havde i gamle Dage ikke den fulde Ejendomsret til en Bondegaard. De havde ikke »*Herligheden*«, d. v. s. en hel Del Rettigheder som Gæsteri- og Jagtret m. m. Derfor regnes en Selvejerbondegaard for at være Kronens, hvis da ikke en Herremand har Herligheden.

Frederik II saa ikke venligt til disse Bønder og prøvede paa at tage Selvejerrettighederne fra dem. Saaledes klagede Bønderne over at være sat for højt i Skat, men Kongen vilde ikke lette Byrden, med mindre de vilde overlade Kongen Selvejet. Det vilde de ikke. Kongen maatte da til sidst indrømme, at de havde Friheder og Rettigheder frem for andre Bønder. Da Selvejerne nu blev Rytterbønder, blev det snart galt igen. En af Regimentsskriverne var særlig haard efter dem. Og baade Sessionen og Regeringen vilde overse deres Ret og behandle dem lige med Fæstebønderne, selv om de beviste, at de havde baade købt og betalt deres Gaarde. Dog vedblev Selvejerne at staa sejt paa deres Ret, og endelig fik de 1733 deres Rettigheder godkendt, og deres Byrder blev gjort mindre. Ved Ryttergods-salget maatte de atter frem med Skøderne og Beviserne, og de fik da Lov til at købe deres Gaarde (egentlig Herligheden) forud for Auktionen, og de fik dem da ogsaa betydeligt billigere end de andre.

Denne Gang saa man gerne, at Bønderne »selv blev højstbydende«, altsaa købte Gaardene. Det gjorde de da ogsaa mange Steder. I vort Amt købte følgende Byer sig selv: Ø. og V. Gesten, Revsing, Ravnholt, Verst, Jordrup, Knudsbøl, Egholt, Vranderup, Hjarup, Gelballe, Bønstrup, Glibstrup, Lejrskov, Vraa, Ure og Ferup. Billigst var Gaardene i Verst, der købtes for 73 Rdl. pr. Td. Hartkorn, mens de i en Del af Bønstrup dreves op til 221 Rdl.

Ogsaa fremmede købte, saaledes Inspektøren paa Schackenborg, der købte Ø. og V. Vamdrup, Skanderup By, 3 Gaarde i Haadrup og 3 i Søggaard. En Del af dette kom derefter under Østerbygaard. Flere Spekulanter havde købt Jord for at udsuge Bønderne. Vi kan nævne Borgmester Richter i Fredericia, som Bønderne i Gamst maatte sukke under.

Det kneb for de nye Selvejere at skaffe Pengene, men de fleste klarede det, og det blev til Gavn for hele Egnen, at den næsten helt var befolket af Bønder, der virkelig ejede deres Gaarde med baade Herligheder og Rettigheder.

Landmilits - Stavnsbaand.

Den første Milits blev oprettet af Kristian IV 1614. Den omfattede kun 4000 Mand Fodfolk. Det var *Selvejrbønderne*, der nu »skulde springe Soldat«. Var Bonden for gammel eller svagelig, maatte han sende sin Søn eller en dygtig Karl. Til Gengæld blev han fri for Landgilde og andre Afgifter. Militssoldaterne skulde øves ved en Landsbykirke, hvor deres Vaaben skulde gemmes i et Skab, desuden skulde de deltage i aarlige Mønstringer. I Riberhus Len blev der udskrevet 68 af Lenets 71 Selvejere. Det var en tung Byrde, der her lagdes paa dem. Allerede 1621 hverken kunde eller vilde de bære den længere; de nægtede rent ud eller foregav at være syge eller rejste bort. Da Kongen var meget bange for at faa »øde Gaarde«, tilgav han Bønderne. Samme Aar indførtes da det Princip, der med mange Ændringer var gældende det meste af Tiden til 1788, nemlig at et Antal Gaarde, der udgjorde et Lægd, skulde stille en Soldat.

Forøvrigt kneb det flere Steder i vort Amt at skaffe Soldater nok, da mange Hedebønder kun holdt en Tjenestedreng.

Fra 1679 til 1701 var der ingen Fodfolksmilits. Men 1701 oprettedes den paany, denne Gang under Navn af *Landmilitsen*. Ved forskellige Landsbykirker skulde Afdelingerne samles og Soldaterne øves to Timer hver Søndag Eftermiddag, desuden skulde de paa nogle Dages Mønstringer et Par Gange om Aaret; hele den øvrige Tid kunde de blive hjemme som Tjenestekarle – hvis der da ikke var Krig. Navnene paa alle unge Mænd skulde skrives paa en Liste, der kaldtes Lægdsrullen.

Paa Grund af den raa Behandling, Officererne gav Soldaterne, var der adskillige unge, der sneg sig bort, og her i Amtet vedblev de som tidligere med at søge til Øerne eller Hertugdømmerne. Der kunde de tjene mere end hjemme. Derfor kneb det ogsaa med at skaffe Folk nok til Militsen. Tjenestetiden var 6 Aar, og man tænkte paa uden videre at beholde de jyske Militssoldater noget længere, men tur-

de det ikke, da Jyderne »er et deres Frihed meget agtende Folk«.

Allerede efter faa Aars Forløb søgte *Proprietærerne* ved Hjælp af Militsoordningen at binde de unge Mænd til Fodestavnen. Der var Proprietærer, som med Magt hentede Karle fra andre Sogne, hvis de var født paa Proprietærens Gods. En Krigskommissær skrev om dette: »Allernaadigste Konge, de gør denne frie Provinsens Folk saa godt som vorndede.«

Alligevel kom den Dag, da disse Proprietæters Fremgangsmaade blev lovlig, nemlig fra 1733, da *Stavnsbaandet* indførtes sammen med Landmilitsen, der havde været ophævet en kort Tid. Regeringen fik Hæren forøget, Godsjerne sikredes Arbejdskraft - og Bønderne maatte betale begge Dele. Det var Regeringens Hjælp til de kriserante og klagende Godsejere i den Tids svære Landbrugskrise, og ved at koble Stavnsbaand og Militz sammen fik Regeringen den mægtigste Samfundsklasses Hjælp til at gennemføre Hærordningen. Mere enevældig var Regeringen ikke, end den havde Brug for Hjælpen.

Vi maa dog ikke tro, at det altid kom til at betyde, at Karlene bandtes til Fødesøget. Ved en Udskrivning paa Ribecggen 1762 opholdt langt over Halvdelen sig 1 - 10 Mil fra Hjemmet. De unge rejste stadig til Arbejdspladserne i Hertugdømmerne, men de skulde have et Pas af deres Husbond, naar de skulde rejse, og den tog han Betaling for. Saaledes »huggede« Godsejeren i Ly af Loven sin Part af de unges surt erhvervede Fortjeneste i det fremmede. Og ved at true med at lade Karlen springe Soldat kunde han faa ham til at overtage forsømte Gaarde o. lign.

Der var ogsaa en Bestemmelse om, at Herremanden kunde straffe Karle ved at overgive dem til de »geworbne« (hvervede) Regimenter, hvor de vilde faa det meget værre end i Militzen.

1778 kom der to bevæbnede Ryttere til *Brørup*. De skulde hente en Bondekarl, som en lille Proprietær Ove Haagaard paa *Gravengaard* havde »overladt« Rytteriet i Randers. Rytterne opsøgte Karlen, tog ham med Magt og bandt

ham, hvorefter de trak af med ham. De var dog ikke kommet mere end en halv Mil bort, før de indhentedes af 7 Mænd, hvoraf de tre red paa en Hest. De tre skyndte sig til Eskelund, som Vejen gik igennem, og kom herfra tilbage med en Snes Mænd. De bad nu Rytterne om med det gode at slippe Karlen løs. Det vilde Soldaterne ikke. En af Mændene gik da hen og skar Karlen løs, og Flokken raabte, at han skulde forsvinde. Rytterne vilde sætte efter ham, men blev standset og fik nogle Prygl. Imidlertid var det blevet mørkt, og da Rytterne nu skulde igennem Eskelund, blev de overfaldet af Landsbyens Befolkning. Mændene havde Knipler, og Kvinderne skreg, at de skulde slaa Rytterne ihjel. »Det er Spitsbuber!«*) raabte de. Før Rytterne naaede at trække deres Sabler, fik den ene en Arm slaaet over og den anden et Hul i Hovedet. Men med Sablerne drev de dog Bønderne paa Flugt og kom selv ud paa Natten til Estrup, hvor Godsejer Lautrup tog sig af dem.

Den befriede Karl fik de ikke fat i. Bøndernes Sammenhold havde reddet ham. Han var nok sluppet over Kongeaen og ned i Hertugdømmerne, der for mange flygtende stod som det forjættede Land.

I det hele taget flygtede mange stavnsbundne. Proprietærene i Vester Herred klagede til Regeringen over, at »det unge Mandkon er kommen i den onde Vane at udløbe til det holstenske og videre derfra til Holland, hvor de fleste bliver og ikke vender tilbage«. Maaske har netop de vestjyske Proprietærer nogen Skyld i, at Regeringen stadig strammede Stavnsbaandet.

Fra *Janderup* fortæller man en hel Roman om Flugten til Holland. Ladefogden paa Hennegaard vilde med Vold og Magt vinde en ung Pige. Hendes Kæreste overfaldt da Fogden og gennempryggede ham, hvorefter han flygtede med et af Egnens smaa Skibe og kom til Holland. Da hans to Brodre nu var udsat for Fogdens og Herskabets Hævn, flygtede de ogsaa, men druknede. Den første Broder lærte at slibe Spejle og blev en velhavende Mand, og det lykke-

*) Spitsbube, et tysk Skældsord: en listig Bedrager, en Skurk.

des ham at faa sin Kæreste derned. En talrig vestjysk Slægt regner den gamle Spejlmager blandt sine Medlemmer, og der findes endnu Spejle paa Egnen, som han skal have forfærdiget.

I vort Amt maatte Herremændene ikke sjældent søge efter undvegne stavnsbundne. Der blev lyst efter dem baade fra Prædikestolen og paa Herredstinget, men lige lidt hjalp det i Reglen, selv om man som Herremanden Niels Hansen paa Frøstrup lovede en Ducør for Oplysninger. Allerede 1733 efterlyste Lunderup 3 og Nørholm 4 bortrømte.

Bonden kunde dog ogsaa købe sig helt fri. Det gjorde en ung Karl paa *Hesselmed Gods*. Han gav Chr. Hansen Rygaard 100 Daler for et Frihedspas. Da Karlen havde betalt Pengene, hørte han Herremanden sige: »Der solgte jeg minsandten en god Stud!« -- Ogsaa den Haan skulde han have med! Men Karlen overtog en Ejendom i Kjelst, som endnu er i hans Efterslægts Eje, og det gamle Pas værnes med Rette, som var det Slægtens Adelsbrev. Det ses S. 205.

1763 ophævedes Militzen, i Stedet for skulde Karlene nu være almindelige Soldater. — 1788 er det mindeværdige Aar, »da ved et mildt og myndigt Ord Menneskerettens Banner blev hejst over Danmarks Jord«, og det nedværdigende Stavnsbaand ophævedes. Godsejerne skulde ikke mere stille Soldater. De skulde udskrives blandt Bønderne efter Folketallet.

Frihedspas for Henrik Nielsen, Troldholm, senere Kjelst: Nærværende Henrik Nielsen af Troldholm i Aael Sogn, Hesselmed Gods, bliver herved meddeelt Friheds Pas fra ovennævnte Fødestaafn og Gods, Saa han fra Dato maae flotte, fahre og Reise, samt Boe, Bygge og opholde sig -- item [ligeledes] være, blive og forblive; hvor og paa hvilken stæd, han selv lyster og tienligt eragter, uden min og mit Godsets Efterkommende Eieres prævention Til- og Paatale i alle maader, i henseende til Fødestaafns Ret - og altsaa vil have ham paa bedste maade til Alle forekommende reconmmenderet. Til Bekræftelse under min Haand og Signette. Hesselmed 30. December 1782.

C. Hansen.

No. 570

No. 4

Tire og Tyve Skilling.

Udleveret
1782
Hans Majestæt

Herrn Herman Henrich Nielsen
af Guldholm i Saal Bogen
Hesked med gode, aligevel herved
undværent for sig selv fra uvanne
Liden, Stærke og Gode, saa han
for sats mere flødt, fæst
og skibe, samt Børn, Bødder og
og seld sig - ikkun Børn, bliv og
forblive; for og saa forliden
for, som sels Lyk, hof og
hunder og an sig, uden sin
med gode og forliden Liden
prekation til og for talen i
alle maade, i for sin hie
Liden stærke og - og al den
vil han som saa for maade
ik alle som den maade
mender.

— Die Læstøffe i Børn
min gaend og sig
Hestene 30de Decemb. 1782

Herman

Udleveret Henrich Nielsen comiterede for
i Saal Bogen Liden for sin sig sig sig
Vogn, for min sig, uden sig sig sig
Saal Bogen - Jaend den 27de Januar: 1783.

EN RELIGIØS BEVÆGELSE

Pietismen.

Siden Reformationen havde man været meget optaget af den kristne Lære. Man spekulerede meget paa, hvad man skulde tro, og hvad der var Vranglære. Denne Periode kaldes derfor *Rettroenhedens Tid*.

Da kom der sydfra en ny kirkelig Retning, *Pietismen*, som hævdede: »Nej, det er af dine Gerninger, af et gudfrygtigt Liv, man skal kende din Tro.«

Pietisterne sagde derfor: Du skal omvende dig eller som de kaldte det --- »genfødes«. De mente, at andre Mennesker var ligeglade eller selvretfærdige. De levede i »Syndesøvn«. De skulde derfor vækkes gennem en »*Bodskamp*«, hvor de blev klar over deres Synd og fyldtes med Angst og Fortvivlelse. Det skulde være, som om de fik den Tanke, at nu skulde de dø, og hvad kom saa: evigt Liv eller Fortabelse?

I en saadan Stund forstaar vi, at vi ikke kan frelse os selv; vi maa indrømme vor Synd og ydmyge os og bede Gud om Naade, som Brorson siger det: »Ak, søger de ydmyge Steder, i Støvet for Frelseren græder.« Saa bliver vi ikke straffet for de Synder, vi skal staa til Regnskab for. Jesus har lidt for vor Synd; han er Offerlammet, hvis Blod har betalt vor Gæld. Derfor maa vi fordybe os i hans Lidelser og Pine og elske ham derfor.

Pietisten hævder, at hvis man oplever dette, er man omvendt, og derefter skal vi saa leve efter Guds Vilje i Jesu Fodspor; vi skal kæmpe for at *helliggøres* og længes efter

at komme hjem til Gud i Himmelen, til »det ny Jerusalem«. Alt, hvad der kan drage os bort fra Jesus, blinde vore Øjne og hindre vor Helliggørelse, er Synd. Derfor fordømte Pietisterne ikke blot de grove Synder som Mord og Hor, Tyveri og Løgn, men ogsaa de mere eller mindre uskyldige Fornøjelser som »ride Sommer i By«, Julelege, Dans, Teater og Kortspil.

1712 fik Ribe Stift sin første pietistiske Biskop, men han var her kun et Aar, saa han kom ikke til at betyde noget. Men med Pastor *E. Beyerholm*, der 1731 blev Præst ved Hospitalskirken i Ribe, slog *Bevægelsen Rod i vort Amt*. Han vilde ikke blot vække Folk af Syndesøvn, men forlangte en bestemt Bødskamp. Han vakte stort Røre i Byen og fik adskillige Tilhængere ogsaa blandt Lærerne paa Latinskolen. Deres Forkyndelse var mørk og fanatisk, de angreb alle verdslige Forlystelser. Biskoppen, M. Anchersen, en lærd Mand og Kender af østerlandsk Litteratur og Sprog, advarede stilfærdigt den pietistiske Kreds, og da det ikke hjalp, og der blev Uro i Byen, holdt han en Tordentale mod Pietisterne, der med deres mørke Syn kunde støde Folk bort fra Troen, især talte han mod Bødskampen. Vi er alle kristne Mennesker fra Daabens Stund, sagde han. Man kan udtrykke hans Tanker med et Par Salmelinier fra Grundtvig: »Guds-Husets Dør er i vor Daab;« dér møder vi »Herlighedens Haab og Paradisets Sange.«

Næste Søndag svarede Beyerholm Biskoppen i en Prædiken og talte om »falske Lærere«, der gav Folk Lov til »sømmelig Lystighed«, og han raabte Ve over dem, der havde brudt deres Daabspagt. – Biskoppen blev meget vred og stævnedes den dristige Præst for sig sammen med Byens øvrige Gejstlighed. Men Beyerholm fortsatte sit Angreb og sagde, at Biskoppen førte Folk ad »den brede Vej« den, der fører til Fortabelse. Det udartede til sidst til Skænderi, hvorunder Anchersen udbrød: »Se, hvor man skal lade sig tiltale af saadan et Kreatur!« – Senere tilbød Præsten dog at vise Ærbødighed og Lydighed mod sin foresatte, men han vilde ikke bede om Forladelse, saa Striden gik videre.

Imidlertid var det pietistiske Hof i København blevet opmærksom paa Beyerholm, og Kongen gav ham et langt større Embede.

Latinskolelærerne paavirkede adskillige Disciple, saa de kom ind i stærke Sjælekampe, der dog for nogle ikke var ægte, men hykleriske. Disse unge Mennesker begyndte at prædike saavel i Ribe som i Landsbykirkerne. Men da deres Prædikener var baade umodne og usande, forbød Biskoppen det. Forøvrigt belønnede Regeringen baade Disciplene og Lærerne ved hurtigt at udnævne dem til store Embeder.

En af Lærerne, *Peder Thun*, blev 1742 Præst i Hjortlund. Han var streng og myndig, men der kom ikke nogen Vækkelse. Han havde flere Sammenstød med Bønderne, som ikke kunde lide hans ukærlige Forkyndelse. Engang bebrejdede han med haarde Ord nogle Altergæster, at de lagde for faa Penge i Kirkebøssen, ja, han sagde som Simon Peder til Simon Troldmand: »Eders Penge blive eder til Forbandelse!« Da svarede Jep Eliassen fra Gredstedbro, at man nok kunde hjælpe trængende paa anden Maade, men maa-ske ønskede Hr. Thun, at de skulde lægge Penge i Bøssen, for at han selv kunde roses! Præsten blev vred og anklagede Bonden for Biskop H. A. Brorson. Jep Eliassen forsvarede sig med, at Sammenstødet ikke var sket under Guds-tjenesten, men først da den var forbi, og han mente, det var helt forkert at sige, at de, der lige havde været til Alters, blev fordømt ved deres Penge; man skulde ikke give væk for at æres af Mennesker; det gavnede heller ikke, om man skænkede alt bort, hvis man ikke havde Kærlighed! – Det lykkedes vist Brorson at faa de to forligt. Thun forandrede sig dog ikke, især var han vred over, at Folk stadig blev ved med deres Julelege.

I V. Vedsted var Jens Høhne Præst. Her oplevede han en Vækkelse, der kom til at præge Resten af hans Liv. Han holdt *gudelige Forsamlinger* i sin Præstegaard, hvor man læste i Bibelen, bad og sang Salmer. Han fik en lille Kreds af Tilhængere i Sognet, men var sygelig og meget tungsindig.

*H. A. Brorson
og Ribe som Digterby.*

Samtidig med disse haarde og dømmesyge Mænd levede en anden Pietist i Ribe, nemlig den store Salmedigter *Hans Adolf Brorson*, men han havde et mere mildt og kærligt Sind, hvad der vel kom af, at hans Forhold til Gud var mere ægte og inderligt.

Han tilhørte en gammel sønderjysk Bonde- og Præsteslægt og er født i Randerup Præstegaard i Nærheden af Tønder 1694 og havde to begavede Brødre, der ogsaa blev betydelige Mænd i den danske Kirke, hvorfor de tre kaldtes »det rare Kløverblad fra Randerup«. »Rar« betød dengang »sjælden«.

Brorson gik paa Latinskole i Ribe og læste derefter til Præst i København. Men flere Aar gik, uden han fik Eksamen. Han havde ikke rigtig Lyst til Teologien, men fordybede sig i Filosofi, Historie, Sprog, Astronomi og Fysik. Men alt det overanstrengte ham og bragte ham ud af Sindslikevægt, saa han endog bar sig mindre pænt ad for at faa en Plads paa Borchs Kollegium, og Pladsen blev taget fra ham, fordi han ikke havde disputeret, hvad der var en Forpligtelse.

Syg paa Sjæl og Legeme rejste han da hjem uden Eksamen. Han kom nu i fredelige Omgivelser hos sin Familie; i længere Tid opholdt han sig hos sin Morbroder, der var Amtsforvalter i Løgumkloster, og han kom atter paa ret Køl. Han blev grebet af Pietismen, som fra Tyskland var naaet til Sønderjylland. 1721 tog han sin Eksamen og blev sin Plejefaders Efterfølger som Præst i Fødesognet Randerup. Brorson giftede sig med sin Kusine, Amtsforvalterens Datter, som han havde været Lærer for i Løgumkloster. Han levede et lykkeligt Familieliv. 1729 blev han Præst i Tønder og begyndte nu at skrive den Række af fromme og inderlige Digte, der endnu den Dag i Dag hører til den dansk-norske Kirkes skønneste, dybeste og mest afholdte Salmer.

Brorson holdt meget af Sang og Musik, ogsaa stærkt iøre-

faldende Melodier. De Viser, Folk sang til disse Melodier, var ofte grimme eller letfærdige, den unge Præst fandt da paa at lave Ord til Melodierne, saa de blev kristne Sange.

I Tønder prædikede han paa Dansk, men hans Menighed sang tyske Salmer. Det kunde Brorson ikke lide, og han vilde gerne have det forandret. Han kom da i Tanker om sine egne danske Salmer, og desuden oversatte han en Del

H. A. Brorson. (L. J. Koch: Brorson).

tyske. Til Jul 1732 udsendte han et lille Hæfte, der hed: »*Nogle Julesalmer, Gud til Ære og kristne Sjæle, især min elskelige Menighed, til Opmuntring; til den forestaaende glædelige Julefest enfoldig og i Hast sammenskrevne af H. A. B.*« Her findes »I denne søde Juletid«, »Mit Hjerte altid vanker«, »Her komme din arme smaa« (ændret til »Her kommer, Jesus, dine smaa«), »Den yndigste Rose« o. fl. a. Saadan var der aldrig før sunget om Julen, og nu synes vi slet ikke, vi kan holde Jul uden dem.

Senere udsendte Brorson flere Hæfter. Hans Salmer blev snart sunget alle Vegne. Ja, det fortælles i Brorsons Slægt, at Christian VI, der var saa levende interesseret i de kirkelige Forhold, og som tillige trods al Byggelyst og Pragt inderst inde var en ydmyg Mand, blev saa grebet af Verset: »Gik alle Konger frem paa Rad osv.«, at han lod Brorson kalde og spurgte, om det var ham, der havde digtet Salmen: »Op al den Ting, som Gud har gjort«, og da Brorson sagde ja, lovede Kongen ham, at han skulde blive Biskop i Ribe. Beviseligt er det i hvert Fald, at det er Kongen selv, der er Skyld i hans hurtige Forfremmelse. 1737 blev han Stiftsprovst i Ribe og 1741 Biskop over Ribe Stift. 1739 samlede han Salmerne fra alle sine Smaahæfter i en særlig Salmebog: »*Troens rare Klenodie*«. Den indeholder

257 Salmer af Brorson, i et senere Oplag føjedes 15 nye Salmer til.

Ellers udgav Brorson ikke flere Salmer i sin Ribetid. Han var travlt optaget med Arbejdet i det store Stift. Han kunde være streng, naar han mødte Forsømmelse eller Ugudelighed, men var oftest mild og glædede sig, naar han kunde forlige stridende, fandt Børnene vel undervist og mærkede virkelig Kristenliv i Menighederne. — Naar han prædikede i Domkirken, kom der saa mange Folk fra nær og fjern, at de maatte lægge sig paa Gulvet for at faa Plads.

Selv led han meget af Sygdom, og da han kaldedes til Biskop, døde hans første Hustru, han maatte følge 10 af sine 16 Børn til Graven, og i sit Hus havde han en sindssyg Son indespærret. Dog brød disse Ulykker ikke hans Tro paa Gud, gjorde den blot inderligere. Allerede i sine yngre Aar skrev han:

»Lad Verden mig alting betage,
lad Tornene rive og nage,
lad Hjertet kun daane og briste,
min Rose jeg aldrig vil miste.«

Nu svarede han til sin Digtning med sit Liv.

Alligevel digtede han i Ribe, og det »fornemmelig til hans egen og nærmeste paarørendes indbyrdes gudelige Opmuntring under hans ofte store Sinds- og Legemslidelser.« skrev hans Son, der efter Digterens Død udgav Digtene under Tittlen: »*Svanesang*«.

Efter de store Sorger, der havde ramt Brorson, forstaaer vi nok, at hans Ribe Digte ofte kom til at handle om Udfrielsen af hans Jordeliv.

»Naar mit Øje
træt af Moje,
vaadt og mørkt af Taareregn,
ser med Længsel
af sit Fængsel
op mod blide Salems Egn:
O, hvor svinder da min Ve
bare ved derop at se!«

Eller vi læser den vidunderlige Salme, som i særlig Grad var Sønderjydernes under deres Udlændighed, og

som mange har trøstet sig med under Besættelsen, men som er fremkaldt af Brorsons egen Længsel og Sjæls Utaalmodighed under Kampen mellem Øjeblikkets Lidelser og hans Tro paa en snarlig Udfrielse.

Salmen er formet som en Samtale mellem Frelseren og Mennesket. Frelseren formaner Mennesket til at være stille og holde ud:

»Her vil ties, her vil bies,
her vil bies, o svage Sind!
Vist skal du hente, kun ved at vente,
kun ved at vente, vor Sommer ind.«

Mennesket vaander sig under de trange Tider:

»Trange Tider langsomt skrider,
langsomt skrider, det har den Art.
Dagene længes, Vinteren strænges,
Vinteren strænges, og det er svart.«

Atter taler Frelseren til Mennesket og kalder ham Turteldue, et Navn fra Salomos Højsang:

»Turteldue, kom at skue,
kom at skue! Bag Gærdet hist
der skal du finde Forsommers Minde,*)
Forsommers Minde alt grøn paa Kvist.«

Mennesket ser det og udbryder:

»Eja, søde Førstegrøde,
Førstegrøde af bliden Vaar!
Lad det nu fryse, lad mig nu gyse,
lad mig nu gyse, det snart forgaar.«

Da peger Frelseren paa den Gaade, at under Sneen forberedes Blomsternes Skønhed, og opfordrer til ogsaa at vise andre Haabets Olieblad:

»Due, kunde du begrunde,
du begrunde, hvad der nu sker!
Kulden den svækkes, Blomsterne dækkes,
Blomsterne dækkes, jo mer det sner.

*) Forsommers Minde = det, der minder om Foraaret.

-- Kom, min Due, lad dig skue,
lad dig skue med Olieblad!
Se, nu er Stunden næsten oprunden,
næsten oprunden, som gør dig glad.«

- Til sidst slutter »Svanesang« med Salmen om »Den store hvide Flok«, de frelste i Himlen.

En skøn Søndag Morgen i Juni 1764 døde Brorson. Han blev begravet i Domkirken.

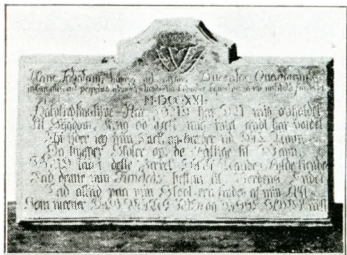
Sammen med Brorson maa nævnes endnu en Digter i Datidens Ribe, *Ambrosius Stub*, en rigt begavet Kunstner, vittig og munter, men noget fordrunken og forhutlet. Efter megen Omflakken kom han til Ribe og blev Skolelærer. »Omsider slap mit Liv som bjærget Vrag i Havn, og al min Rigdom blev et Skolemesternavn,« skrev han selv spottende og døde i den yderste Fattigdom. Han er aabenbart blevet paavirket af Brorson, saa han kunde skrive:

»Uforsagt, hvordan min Lykke
end i Verden blive maa,
det er dog et Mesterstykke,
som jeg daglig ponser paa.
Naar jeg kun i Naaden staar,
uforsagt, ihvor det gaar.«

Thi »Dit Forsyn, o Fader, det fører os hjem,
det styrer saa sikkert, hvor Søen er slem.«

Med Brorson og Stub ydede Ribe det højeste i den Tids Digtning. Men ogsaa lidt tidligere, i Holbergs Tid, var Ribe Danmarks Digterby frem for andre. Da var selve Byens Præsident Digter, baade *Math. Worm* (se S. 190) og Efterfølgeren, Sønnen *Casten Worm*, den sidste dog kun som Oversætter. Vi maa ogsaa nævne Biskoppen *Laurids Thura*, der skrev umaadelig bredt i Tidens overpyntede Stil, og Lektor *Peder Terpager*, der blev Ribe Bys lærde Historiker. Men betydeligst var Rektoren *Christian Falster*, der var født paa Lolland. Han var meget lærd, en dygtig Sprogmand og en af Tidens dygtigste Skolemænd. To Gange blev han opfordret til at blive Professor ved Universitetet,

men sagde hver Gang nej. Han vilde ikke med til »videnskabeligt Flerkoneri«, som han sagde, og hentydede dermed til, at en Professor dengang skiftede Fag, saa han maatte undervise i noget, der laa uden for hans Speciale. Desuden var Falster glad ved at være i Ribe, hvor han fik en ny Latinskole bygget (Bygningen ligger endnu lige over for Domkirken). I sin Digtning revser han ofte de samme Fejl som Holberg, men ikke med hans Geni. Pietisterne, »de Gerning-hellige«, kunde han ikke lide. Han mente, der var for megen Skinhellighed og Unatur. Paa sit Dødsleje sagde han til sin Hustru: »Nu rejser jeg, Grete.« Det var hans sidste Ord. Han døde 1752.

*Tavlen fra en Rytterskole.
(Nørlyng: Billedbog).*

Folkeskolen oprettes.

Pietisterne interesserede sig meget for Børnenes Undervisning. De vilde have, at alle skulde tilegne sig Guds Ord, ikke blot som en død Remse, men saaledes at de virkelig levede med i det.

1721 besluttede Frederik IV at oprette 240 Skoler paa Ryttergodset, men da det vestjyske Ryttergods var solgt et Par Aar i Førvejen, fik vort Amt kun *Rytterskoler* i dets østligste Del. Der byggedes Skoler i Seest, Skanderup, V. Vamdrup, Store Anst, Ø. Gesten, Verst og Vraa. Sidstnævnte Sted skrev Læreren Henrik Broholm en Bog om Skolerne, hvor han baade paa Dansk og Latin priser Danmark for disse Skoler. Skolerne var virkelig solide og smukke og forsynede med Stentavler. Den største sad ved Indgangsdøren. Øverst stod paa Latin, at Kongen havde bygget denne Skole og 240 andre. Derpaa kom følgende Vers:

»Halvtredsindstyve Aar, Gud, har du mig opholdet,
at Sygdom, Krig og Pest mig intet ondt har voldet;
thi yder jeg min Tak og breder ud dit Navn
og bygger Skoler op de fattige til Gavn.
Gud, lad i dette Værk din Naades Fylde kende,
lad denne min Fundats bestaa til Verdens Ende,

lad altid paa min Stol en findes af min Æt,
som mener dig, min Gud, og disse Skoler ret.«

Over andre Døre var der ogsaa Indskrifter, til Spisekamret saaledes:

»Lyster du Postej og Tærter,
udaf sligt vi intet har;
Landsbyretter, Kaal og Ærter
staar udi hvert andet Kar.«

Og til Sovekamret:

»Trygt og roligt kan vi sove,
Dagens Moje glemmes her.
Gud og Kongen maa vi love,
Nattero det bedste er.«

Skolebørnene fik naturligvis en Paamindelse. Over Skoledøren stod:

»Forsom ej Skolegang i dine Ungdomsdage,
tænk paa den Levetid, du har endnu tilbage;
hav ingen Ting saa kær, som Herrens sande Frygt,
tak dog den Konge, som har disse Skoler bygt.«

Ellers var der kun *meget faa Skoler* dengang. I Janderup havde Sognemændene 1695 bygget en Skole; men det var den eneste i Vester Herred. I Slavs og Øster Herred var der slet ingen, i Hjerting havde Beboerne selv opført en Skole, og i Tjæreborg byggede Ejeren af Krogsgaard en. Han hed Jørgen Bruun.

Vi skal dog ikke tro, at Børnene de andre Steder slet ingen Undervisning fik. Degnene skulde undervise lidt i Religion, og mange Steder underviste Forældrene selv Børnene om Vinteren, nogle lejede et ungt Menneske til at lære dem at læse og skrive, Degnen underviste gerne Børnene i Kirkebyen og de nærmeste Steder hjemme i sit eget Hus, f. Eks. i Darum, Vorbasse og Tistrup. Degnen skulde egentlig være Student, og det var de fleste vist ogsaa, og mange var dygtige, som C. Frølund i Brørup og Jens Baggesen (Digterens Bedstefader) i Føvling. Men i det fattige Vestjylland maatte man dog ofte nøjes med Smaaabønder eller Haandværkere, og saa kunde man naturligvis ogsaa finde

Sangtime paa Fano. (Kromann: Fano).

daarlige Degne som i Kvong, hvor »han lidet kan sjunge, mindre læse, regne og skrive«.

Værre var det, hvor der var »Løbedegne«, det var Elever fra Latinskolerne i Ribe og Varde, som skulde »lobe« ud og tjene lidt ved at forrette Degnetjenesten i en Omkreds af 2 Mil og derover fra Købstæderne. Der blev tit klaget over dem. Herremanden paa Nørholm, Iver Vind, tog saaledes Tistrup-Hoddesognernes Parti og klagede til Biskoppen over »en liden Pussel« fra Varde Skole, som skulde være deres Degn, men var uskikket dertil, han kunde ikke klare Kirkesangen og heller ikke lære de unge »deres Bornelærdom, som det sig bør«. Løbedegnene afskaffedes efterhaanden.

Ved en Lov af 23. Jan. 1739 oprettedes *den danske Folkeskole*. Degnene skulde nu undervise, og der skulde bygges Skoler, i de fjernest liggende Byer kunde der ansættes Lærere, som gik omkring i Gaardene og underviste og fik Foden og en ringe Løn. I de følgende Aar blev der rundt omkring i saa at sige alle vore Sogne affattet Skoleplaner.

Jysk Skolestue omkring 1850. (Norlyng: Billedbog).

»Fundatser«, og det blev næsten altid bestemt, at der kun skulde holdes Skole om Vinteren. Om Sommeren skulde Bornene arbejde.

Man fik ikke Loven gennemført paa en Gang. I Øse-Næsbjerg havde man 1745 endnu ingen Skole faaet bygget. Alligevel maa vi sige, at selv om Amtet var fattigt og Priesterne paa Landbrugsprodukter usle, gik man med mer eller mindre god Vilje i Gang med at ordne Skolevæsenet.

Konfirmationen, som Pietisterne fik indført 1736, blev ogsaa en Drivkraft for Skolevæsenet. De unge kunde nemlig ikke blive konfirmeret, inden de havde nogenlunde ordentlige Skolekunderskaber.

Kristian VI befalede sin danske Hofpræst, Erik Pontopidan, at skrive en Forklaring til Luthers Katekismus. Den skulde bruges baade af Skolebørn og Konfirmander. Mange Præster, der ikke var Pietister, indførte den ikke. Biskop Brorson pressede paa for at faa den indført. Præsten

i Verst-Bække, *Niels Tøxen*, vilde ikke bruge den og skrev til Biskoppen, at der var falske Lærdomme i Bogen, saaledes lærte den Kærlighed til os selv, og at det »genfødte« (omvendte) Menneske kan ved Aandens Hjælp opfylde Loven (og saaledes ikke behøver Guds Naade). Det sidste fandt han helt i Modstrid med Det ny Testamente, der siger, at et Menneske ikke bliver retfærdiggjort af Lovens Gerninger, men kun ved Tro paa Jesus Kristus. Brorson søgte at imødegaa ham og indberettede Sagen til Kirkekollegiet. Det skrev til Brorson, at naar Præsten passede sit Embede godt, var det bedst at lade Sagen falde. Imidlertid fik Pontoppidan det at vide, og han vilde ikke finde sig i den Afgørelse. Kollegiet opfordrede da Tøxen til at indføre Forklaringen. Tøxen takkede for det Hensyn, man tog til ham »fattige Mand«, men han kunde ikke handle mod Gud og den Ed, han havde aflagt paa at rette sig efter Luthers Bøger, »det gaa mig, som Gud vil«. Der nedsattes en Provsteret over Tøxen, men den mente ikke, den kunde tage Stilling til »Forklaringens« Lærdomme. Kongen bevilgede saa Tøxen et Aars Betænkningstid. Men han vilde ikke give sig, og 1747 blev han afsat, dog med Pension. Han gav sig derefter til at studere og forberede unge Mennesker til Universitetet.

Denne haarde og uretfærdige Behandling af en fortjent Præst, der jo havde en mere rigtig Opfattelse af Skriften end Pietisterne, var nok blevet mildere, om Brorson ene havde maattet afgøre den.

ENEVÆLDENS REFORMTID

Godsernes Storhedstid.

Allerede 1670 havde Regeringen bestemt, at visse Herremænd atter kunde blive fri for at betale Skat af deres Herregaarde. Men 1682 blev det saaledes, at det kun gjaldt, hvis Manden ejede 200 Td. Hartkorn Bøndergods i Nærheden af Gaarden. Og til Gengæld skulde Herremanden indestaa for, at Skatten blev betalt af dette Bøndergods. Adskillige mindre Herregaarde, f. Eks. Søvig og Frøstrup, blev paany »ufri« for en Tid. Da Proprietærerne købte Ryttergaardene, fik de Hartkorn nok, saa næsten alle Amtets Herregaarde blev »komplette«, d. v. s., de havde over 200 Td. Hartkorn Bøndergods. De slap altsaa for at betale Skat — hvis de da ikke skulde betale for deres Bønder!

De kunde sætte de mange Bønder til at forbedre og udvide Herregaardens Drift. De gjorde dem til Hovbønder. De, der boede længst borte, slap dog gerne fri for Hoveriet mod at betale mere i Landgilde. De kaldtes saa *Fribønder*.

I Kristian V's Tid begyndte Kongens Ven, Grev *Adam Gotlob Moltke*, efter holstensk Mønster at forbedre Driften paa sit Gods Bregentved. Det gav saa straalende Resultater, at mange andre Godsejere ogsaa indførte nye og stærkere Driftsmaader. Samtidig steg Priserne langsomt paa Korn, Kød og Flæsk, hvad der fik adskillige til at tage endnu haardere fat; for nu var der Penge at tjene!

Rundt om paa Herregaardene staldedes og fededes sortbrogede Stude. Bønderne maatte ikke selv fede dem, men solgte dem som Unghøvder til Herremanden, der tog den største Fortjeneste. Alle Herregaarde fedede Stude, men

*St. Nielsen Ehrenfeld.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

havde ikke lige mange. Søvig havde kun 70, men Bramminge 150 og Nørholm 200.

De Herremænd, der forbedrede og udvidede deres Jorder og lagde sig efter de nye Driftsmaader, blev rige, og i Aarene omkring 1750 og derefter byggede mange af vore Proprietærer sig nye, smukke og *langt større Herregaarde* end de gamle og utilstrækkelige. Det gælder saaledes Frostrup, Søvig, Lindbjerg, Bramminge Hovedgaard, Endrupholm, Nørholm og Lunderup. Hesselmed opbyggedes 1715 efter en Brand, der stammede fra, at Proprietær Rygaards Søner af Frygt for Faderen gemte deres Tobakspiber i Sengen, hvor de lændte Ild.

Nogle af de *dygtige Godsejere blev adlet*. Allerede 1719 var Niels Nielsens Son paa Endrupholm, Stefan Nielsen,

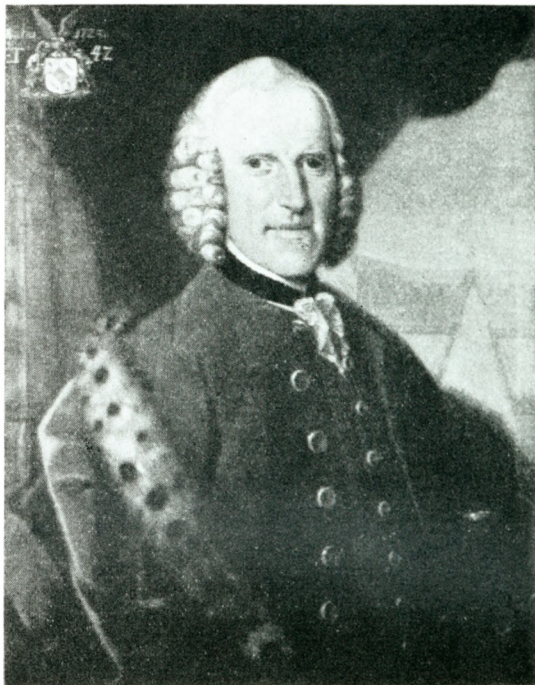
blevet adlet med Navnet *Ehrenfeld*, dog »uden anden Fortjeneste end sine Rigdomme«, er der blevet sagt. Han var i Familie med Forpagterfolkene paa Lundenæs, der var rige. De døde tidligt, og paa Forpagterens Dødsleje bestemtes det, at hans lille svagelige 14-aarige Datter Marie skulde giftes med Stefan Nielsen. Hun saa ikke ud til at kunne leve ret længe, men da Nielsen gerne vilde have hendes mange Penge, skyndte han sig at gifte sig med hende. Da blev hun dødelig syg af Børnekopper. I en Fart fik han opsat et Testamente, hvorefter den længstlevende skulde arve den anden, saa der kun skulde gives nogle faa Penge til dennes Arvinger. En af den syge Frues Slægtninge fik imidlertid at vide, hvordan Nielsen ved Testamentet vilde beholde saa godt som hele Slægtsarven. Han henvendte sig da til Kongen for at faa det forhindret, men kom for silde. Kongen havde netop samme Dag bekræftet Testamentet.

Dog blev Stefan Nielsen Ehrenfeld fanget i sin egen Snare! Fru Marie døde ikke dengang! Hun overlevede Manden og fik alle de Ejendomme, han havde samlet. Det var Endrupholm, Nørholm, Agerkrog og Lunderup. Ehrenfeld døde pludselig 1741 og blev begravet i Endrupholms Gravkammer under Koret i Nykirke. Paa Varde Museum findes flere af hans Møbler.

Den rige, barnløse Enke blev snart gift igen, nemlig med Amtmanden over Ringkøbing Amt, *Chr. Hansen Teilmann* paa Skrumsager. Han havde været gift før og havde flere Børn. En Datter var gift med Kancellisekretær H. K. Worm til Bramminge, der 1757 blev adlet med Navnet *Wormskiold*.

Desuden havde Amtmanden 3 Sønner, der efter hans Dod trak Lod om hans Gaarde, saaledes fik Tøger Reenberg Teilmann Endrupholm, Andreas Charles fik Nørholm, Lunderup og Agerkrog, og Morten fik Skrumsager. De tre begavede og fortjente Brødre blev adlet 1771 (se Vaabenet S. 155 56).

A. C. Teilmann havde først taget Præsteeksamen og studerede derefter Jura (Lovkyndighed), men maatte holde op, da hans Fader døde. 1750 flyttede Kandidaten saa ind paa Nørholm for at bo der til sin Død. Hurtigt udviklede

*A. C. Teilmann.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

han sig til at blive en af Landets dygtigste Godsejere og mest kendte Mænd. Han var et helt Landbrugsgeni, en Foregangsmand, der utrætteligt arbejdede og lavede Forsøg. Han afledede skadeligt Vand, rensede Aaløbene, jævnedede og opdyrkede Enge og Kær, opbrød Hede og Mose. Han var den første paa Egnen og en af de første i Landet, der merglede. Han fik ikke Ideen fra de enkelte Godsejere, der andetsteds langt tidligere havde gjort Forsøg dermed, men ved at læse i den svenske Blomsterkonge Linnés Skrifter. Han gjorde først smaa Forsøg, og da de faldt heldigt ud, gennemmerglede han hele Hovedgaardens Jord. Senere klagede Bønderne over, at der var saa stor en Avl at indbjerger paa Hovmarken. Han svarede stolt: »Jeg er den første, som her i Egnen har fundet og forsøgt det, der med Tiden vil blive Egnen til mange Tusinde Rigsdalers, ja

*Hovedbygningen paa Nørholm i Krinolinernes Tid.
(Danske Slotte og Herregaarde).*

Tonder Gulds Fordel!« Og det er sandt: uden Mergel havde de store Fremskridt i Vestjylland ikke kunnet lade sig gennemføre. Han plantede Træer og Tjørn, saæde Granfrø og fredede Skoven ved Nørholm. Resultatet viste sig snart i vældige Afgrøder. Enge, der før gav 145 Læs Hø, gav nu 600! Besætningen fordobledes, især holdt han mange Malkekoer til »Hollænderi« (Mejeridrift), et Aar købte han saaledes 150 Hollænderikøer. Bøndergodset forøgedes, saa han og Lindbjerggaard ejede næsten alle Bøndergaarde i hele Øster Herred. Desuden ejede han 38 Gaarde i Øse Sogn, 31 i Næsbjerg, 18 i Varde Landsogn m. m., ialt 618 Td. Hartkorn. Herregaarden Agerkrog var sunket ned til at blive en Fæstegaard under Nørholm, den gjorde han atter til Hovedgaard og lagde 200 Td. Hartkorn Bøndergods under den, saa den blev skattefri, ogsaa Lunderup gjorde han komplet.

Desuden satte han vældige Byggeforetagender i Gang. Han anlagde først et Teglværk og byggede saa løs. Paa Fæstegaardene blev det til 561 Fag Grundmur og 300 Fag Bindingsværk, »fornemmelig ved Landevejene, hvor jeg holdt for, det meget kom til Ziir for Landet.« Desuden byg-

gede han sig en ny stor Nørholm, smuk, solid og egenartet. Over Indgangen skrev han:

»Tag immer noget for til Eftermandens Nytte,
og lev som den, der skal herfra i Morgen flytte.«

Ogsaa paa Lunderup opførte han nye Bygninger og satte over Døren: »Sic vos non vobis.« Det er Begyndelsen til et latinsk Citat, der i sin Helhed lyder: »Saadan gør I Høning, I Bier, ikke for eder selv!« Hans Arbejde var saa solidt, at det ogsaa vilde gavne i Fremtiden. Det gælder endnu, at ethvert godt og ærligt Arbejde ogsaa er et Arbejde for Fremtidens Danmark.

De store Hoveriprocesser.

Den stærkere Drift og den meget større Avl blev en tung Byrde for Høvbønderne. Selv om de beundrede Teilmanns Dygtighed, var de misfornøjede.

Teilmann havde begyndt *at udskifte Engene*. Ved at bytte med Bønderne søgte han at samle de mange spredt liggende Engstykker i enkelte større. 1760 kom den første Lov om Udskiftning i Jylland. Den fik dog ikke Bønderne til at begynde; det var da ogsaa især Herremændene, Lovens Giver, Moltke, vilde hjælpe. Bønderne mente imidlertid, at de havde lidt Uret, da de byttede Enge med Teilmann, og de klagede, men det hjalp ikke. Naar Teilmann havde lagt en Plan, skulde den gennemføres! At føre Proces mod ham var vanskeligt for en Bonde. Han var en skarpsindig Jurist, slagfærdig og behændig, og havde Raad til at føre Processer i Aarevis, om det skulde være. Bønderne blev mere og mere vrede. Havde de haft Uheld, havde de i gamle Dage faaet Hjælp hos Godsejeren, men nu blev de i Reglen haanligt afvist. Det fandt de hjerteløst. Men Teilmann vilde opdrage dem til at klare sig selv. De skulde ikke være Tiggere!

En Mand i Hodde fortrød, at han havde lovet Teilmann at bytte Enge. Teilmann holdt sig til den første Aftale og byttede. Da Manden protesterede, tvang Teilmann ham til at overlade Fæstegaarden til en Søn.

Disse Stridigheder sammen med *det lunge Hoveri* fik Bøgeret til at flyde over. Da de Ansager Bønder samledes til Kirkestævne Bededag 1765, traadte de tidligere Lindbjerg Bønder sammen og nægtede at adlyde en Ordre fra Norholm om at grave Tørv; de havde allerede gjort langt mere Hoveri, end de plejede at gøre til Lindbjerg. Teilmann anlagde Sag imod dem, og efterhaanden opdagede de, at Fribrevet ikke beskyttede dem, og de maatte give efter, undtagen en Mand i Skovlund, hvis Fæstebrev var noget anderledes. Han vandt Sagen, men det tog 5 lange Aar.

1768 kom der en Lov om, at Hoveriet burde bestemmes, »saa Bonden lettes«. Da gjorde næsten alle Teilmanns Bønder sig klar til Kamp.

Faa Uger efter, Loven blev givet, klagede Lunderup og Norholms Hovbønder til det, vi nu vil kalde Landbrugsministeriet, mens 29 Fribønder i Ansager klager til Kongen. Hovbønderne paastaar, at de nu maa gøre dobbelt Hoveri, og der var flere andre Klagepunkter. Teilmann svarer, at de klager uden Grund. Han har forskaanet dem for mange Kørsler og lejet Folk til mange Arbejder, da han vilde »holde Bønderne i Stand«, og han har haft den Fornøjelse at se, at deres Tilstand var meget forbedret. Han prøver at bevise, at selv om der avles dobbelt, er Arbejdet ikke fordoblet. Han maa dog indrømme, at der er mere Arbejde end tidligere. Aaret efter afviste Kollegiet (Regeringen) Hovbøndernes Klage, og de formanedes til Rolighed og Lydighed. Teilmann fik en Mulkt, fordi han havde lagt noget Bondejord ind under Hovedgaarden. Ingen kunde nemlig eje Bondejord med samme fulde Ret, som de ejede Hovedgaardsjord. Efter dansk Lov skulde Bondejorden blive ved at være Bøndernes Jord, saa enhver Herremand var pligtig til at fæste den bort.

Men der blev ikke Ro. Striden blev tværtimod voldsommere. I de følgende Aar gaar der en Strøm af Klager til København, og Bønderne blev mere og mere slemme til at drille. »Bøndernes Genstridighed er blevet lige saa smitsom som Kvægsygen! Begge synes uheldbrede!« skrev Teil-

mann paa en af deres Klager. Et Par vilde flytte fra deres Gaarde, men kunde ikke komme bort uden Tab. Efter Loven skulde de svare til Mangler ved Bygningerne og til et bestemt Antal Kreaturer, og det sattes til en urimelig høj Pris.

1769 skulde der laves et *Reglement for Hovarbejdet*. Bønderne paastod, det ikke var lovligt, og nægtede at rette sig efter det. Høsten var inde, men Teilmann kunde ikke faa de Lunderup Bønder til at bjerge Kornet paa de opdyrkede Heedarealer, selv ikke mod Betaling. Han bad saa Amtmanden om Hjælp. Øster Herred hørte dengang under Ringkøbing Amt, von Albertin hed Amtmanden. Han havde tit hjulpet fortrykte Bønder. Han befaler Bønderne at gøre Hoveri »som forhen«. En Maaned senere maa Teilmann igen have Hjælp. Bønderne nægter at tærsk Kornet og vil ikke gøre mere Hoveri end for 14 Aar siden. Den gudsindede v. Albertin bliver helt forfærdet. Han sendte Herredsfogden ud at hilse Bønderne og sige: Det er jo et »opkommende Bondeoprør«; det gaar jer stakkels Bønder galt! I faar baade Mulkt og Straf paa Kroppen! I skulde lyde jeres Husbond, saadan som I er ham pligtig efter jeres Fæstebreve og efter Guds og Naturens Lov!

Men Bønderne lod sig ikke rukke! Heller ikke, da Teilmann for løs paa Bøndernes Fører og slog ham!

Han tilbød dem da *et nyt Reglement*. Ingen vilde antage det. De vilde have Betaling for Ekstraarbejde og 9 Hovbønder mere, ellers forrettede de ikke mere Hoveri end »af Arilds Tid« eller for 14 Aar siden. Amtmanden lod de vide, at de ikke lavede Oprør; de gjorde det sædvanlige Hoveri »som forhen« — hvad Amtmanden selv havde paalagt dem! — Teilmann vilde have det »som hidtil«. »Forhen« betyder mange Aar tilbage, paastod Bønderne.

Da kom Struensee til Magten. Han bestemte 1771, at der ikke skulde ydes mere Hoveri end højst 16 Arbejdsdage plus 8 Dage med Heste af hver Tønde Hartkorn. De Bønder, der boede længst borte, skulde slippe med mindre. Det betød en Nedsættelse af de almindelige Arbejdsdage. Striden hørte dog ikke op. Bønderne tolkede den ny Lov paa

deres Maade. De vilde f. Eks. nok saa Kornet, men ikke hente det i Gaarden og ikke lægge Sække til. Og Kollegiet gav dem Medhold heri. Ustandselig finder de paa noget at strides om: om Størrelsen af Kornlæs, af Møglæs, Arbejdsdagens Længde, Vejens Længde, Husmændenes Hoveri o. s. v.

Imidlertid styrtedes Struensee, og den konservative *Guldberg* kom til Styret. Og en ny Lov greb atter dybt ind i Hovbondens Forhold. Lattelserne ophævedes, og Hoveriet genindførtes i sin fulde Udstrækning efter »enhver Egns Skik og Brug«.

Nu tilbød Nørholms Hovbønder at forhandle med Teilmann. Og man enedes om et nyt, noget skærpet Reglement. Der var nu Ro i godt 10 Aar, til Bønderne fandt, at Teilmann krævede mere og mere Arbejde. Han havde nemlig fortsat med Hedeopdyrkning og Forbedringer. »Er det forbudt at udvide sin Bedrift, blev jeg en af de største Forbrydere i Landet«, erklærede han, men hævder tillige, at de fleste Fæstere er blevet dygtigere og mere velhavende i hans Tid. Og det var rigtigt! — Sagen gik tilsidst til Højesteret.

En anden stor Hoveristrid foregik paa *Sønderskov*, der havde 282 Tønder Hartkorn Bøndergods. Her havde *Bachmann* (se Side 177) staaet i et godt Forhold til Bønderne. De ydede det sædvanlige Hoveri, og forlangtes der mere, var de villige til det, da de saa fik Vederlag paa en eller anden Maade. Efter Bachmanns Død fik Svigersønnen Claudius Godset. Han var Amtsforsvalter i Slesvig, til han 1767 bosatte sig paa Sønderskov og tog ivrigt fat for at forbedre Driften. Han mente, han ejede Bøndernes Arbejds-kraft lige saa fuldt som Jorden, saa vi kan nok forstaa, Bønderne blev misfornøjede. 1768 tropper de op med en Klage over det strenge og ubarmhjertige Hoveri. De havde gravet Tørv og Klyne, slaaet en fremmed Eng og pløjet en fremmed Mark, repareret Bolshuse og Skovhuset Kokkenborg. »Vi arme, fattige Trælbønder har i dette Aar skovet 3 Gange saa meget Træ, som vi plejer«. De havde vasket og klippet Gaardens Faar, renholdt Borgegaarden, skønt

de havde to Mil dertil, og de havde i Sædetiden maattet gaa fra deres Rugsæd for at grave Grøfter. Det egentlige Hoveri med Gaardens Avl: Pløjning, Harvning, Møgkørsel, Sæd og Høst var urimelig ordnet. »Naar vi i Høsten skal gøre Hoveri, maa vi selv med Folk, Koner, Piger, Heste og Vogne holde Dag ud og Dag ind til Midnat«, ja de maatte undertiden blive der om Natten, saa de forvaagede og med »sultede og forhungrede Bæster« maatte begynde næste Morgen. Ogsaa Fribønderne klagede.

Claudius indrømmer, at der er mere Hoveri, og tilbyder en noget lempeligere Ordning. Den gaar Nørbølling og nogle Tirslund Mænd ind paa. De øvrige nægter og klager til Kongen over, at der er færre Hovbønder, og Hovmarken er endda gjort større ved opbrudt Hede. Klagen sendes tilbage til Claudius, for at han skal udtale sig om den, men Bønderne faar ikke Svaret at se. Kollegiet mener dog, at Bønderne har Grund til Klage, og befaler Claudius at befri dem for det Hoveri, der ikke har med Gaardens Avl at gøre, og han maa ikke forlange saa meget af Fribønderne. Men Claudius fortalte ikke Bønderne, hvad Svar han havde faaet. Han littede kun Hoveriet noget og sender Kollegiet en lang Skrivelse og søger at bevise, at det er umuligt at drive et Gods, naar han ikke maa gøre med Bondernes Arbejdskraft, som han vil. Han maa hjælpe dem og betale Skat for dem, skal han saa strides med dem om, hvor meget Arbejde de skal gøre? Kollegiet svarer, at han skal rette sig efter Loven og behandle Bønderne saadan, at de ikke har Grund til at klage. Bønderne forretter, hvad der forlanges, men noterer omhyggeligt, hvad de finder urigtigt, og klager atter til Kongen.

Claudius er blevet betænkelig og sælger Godset til *J. F. Wodskou*, en dygtig og tiltalende Mand; men Striden gaar videre. Han sætter Bønderne til at slaa Eng. Fribønderne blev hjemme. De andre spørger, om det er en Villighed, saa vil de slaa, skal det regnes for en Pligt, vil de ikke. Wodskou hævder, det er deres Pligt, og Bønderne gaar hjem. En Formiddag fik Tobøl Bønder Ordre til at høste Rug. De mente, det vilde blive for sent, inden de kunde

naa Sonderskov, og blev i Stedet for hjemme og høstede for sig selv, men stillede næste Dag. Engang de skulde overnatte paa Gaarden, kom de i Spektakel med Røgterne. Wodskou kom til og skældte naturligtvis ud, ja, gav en Kone og en Dreng et Rap med sin Ridepisk. Næste Dag lod Bønderne ham vide, at da han havde overfaldet dem, vilde deres Koner, Børn og Folk ikke møde til Hovarbejde, for de fik Sikkerhed for, at de ikke blev slaet. Og saadan gik det i en Uendelighed.

Wodskou er ked af det og vil gerne have Sagen ordnet. Han henvender sig til Regeringen og viser sin vanskelige Stilling: Begynder han en langvarig, kostbar Proces, bliver baade han og Bønderne ruinerede; han beder derfor Kongen ikke om at faa Hævn, men om en Afgørelse, saa han og Bønderne hver kender deres Pligt. Kollegiet svarer, at Bønderne skal gøre Hovveri, som de har gjort fra gammel Tid. Saaledes havde Bønderne sejret, og Fremskridtene er kommet til at gaa langsommere paa Sønderskov.

Nu kan vi nok forstaa, hvorfor der især var Strid om Hovveriet med de dygtigste Proprietærer, med dem, der var mest ivrige for Fremskridt.

Under Landsbylov og Fællesskab.

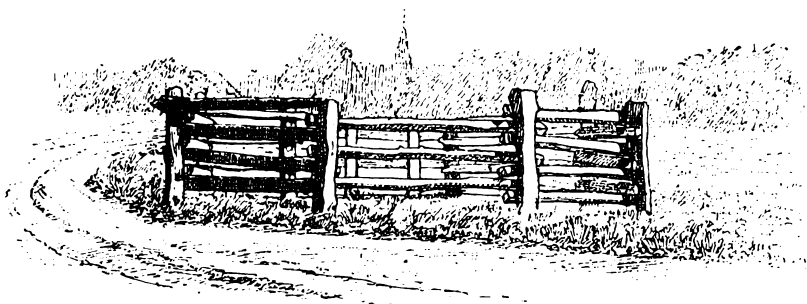
I gamle Dage levede Bønderne under Fællesskabet. Det vil ikke sige, at de ejede eller dyrkede Jorden i Fællesskab, men efter fælles Aftale og til samme Tid. Den udyrkede Jord: Hede, Kær og Mose var man dog fælles om. Og desuden var der adskilligt, man havde i Fællesskab, som Hyrden, Smeden, Tyren m. m.

Fra ældgammel Tid havde hver Landsby sin egen Lov; den kaldtes *Viden*. Den kunde forandres, eller der kunde laves en helt ny, naar Byens Mænd, Granderne, blev enige om det. Vi vil nu se lidt paa en Vide i Tanderup og Kirkeby i Farup Sogn ved Ribe. Den blev nedskrevet 1729. Der bestemtes først, at Bymændene ikke maatte »trælle og arbejde« paa Helligdagene, uden det var absolut nødvendigt. Straffen for Overtrædelse var en Mulkt paa 2–3 Mark. Hvert Aar ved Pedersdag (22. Feb.) skal indsættes to Ol-

dermænd, der skal paase, at Granderne retter sig efter Viden, og de skal indføre Mulkterne i en Bog. De fleste Steder skulde Regnskabet for at være gyldigt føres paa »*Talstokke*«, firkantede Stokke med Bymændenes Navne paa. Der blev indskaaret en Skure for hver Mands Forseelse. Var en Mand meget genstridig, kunde han faa saa mange Skurer, at han naaede »til Pinds Ende«.

Skulde der være Grandestævne, sendte Oldermænd Bud med »*Grandestokken*«, »som dertil gjort vorder«, og hvortil der var bundet en lille Seddel med Besked om Tid og Sted. Alle Bymænd maatte møde, ellers vankede der en Mulkt »paa 1 Skilling danske«. Hvad de vedtog med de fleste Stemmer, »skal af de andre følges, og udi ingenlunde Maader omstødes«. Man vedtog, hvornaar man skulde høste, pløje og saa m. m. Gik nogen for tidligt fra Stævnet, maatte han bøde 8 Skilling. Der maatte ikke være Drikkeri ved Grandestævnet, heller ikke for Mulktpengene. De skulde først betales, naar »Sommeren er til Ende«, og bruges til Byens Nytte, dog maatte der bruges deraf til et Gilde for alle Bymænd »med 1 til 2 Tønder godt Øl og saa meget Brændevin og Tobak, som Oldermændene med Lodsejerne for godt befinder«. For at frede Rugsæden, hvorpaa Faarene og Kvæget ofte græssede om Vinteren, skulde Indhegningerne om Rugtægterne være i Orden 14 Dage før Majdag. Var der nogle, som ikke istandsatte Hegnet, maatte de bøde 2 Skilling.

Ved Pedersdag skulde der antages en »*Markvogter*« til at holde fremmede Kreaturer borte, og ved Woldborgs Dag (Valborgs Dag, 1. Maj) skulde det aftales, naar Engene helt skulde fredes. Markmanden skulde »indtage« eller »tage i Hus« de Heste, Kvæg, Svin, Faar og Gæs, der gør Skade i Korn eller Eng, og Oldermændene skal skaffe ham et Sted at huse Dyrene. Sine Steder havde Byen en Fold til de optagne Kreaturer, f. Eks. i Darum. Der maatte betales en Skilling for hvert Kreatur, ellers fik man det ikke igen. Det var endnu værre selv at tage det med Magt. Tanderup-Kirkeby Vide bestemmer, at tager nogen Dyret fra Markmanden, af Huset eller Folden »imod hans Vilje, skal de

Byens Fold i Darum 1888. (Mejborg: Gamle danske Hjem).

have forbrudt til deres Herskab 1 Rdl. og til Granderne 1 Rdl«. I en anden By skulde de betale 1 Td. Øl til Granderne. I andre Egne af Amtet havde man ikke Markmænd, men tog selv Dyrene i Hus. Ustyrlige Dyr maatte ikke sendes med *Hyrden*, og naar Marken fredes, skal hver holde sine Dyr paa sit eget. Naar Kornet derimod var indbjerget, »opgav man Ævred«, og lod Dyrene græsse over det hele. Svinene, der gik ude baade Sommer og Vinter, skulde være krøgede (»Messingring i Næsen«). Ingen maatte grave Grøfter eller pløje Enge til Kornland uden Grandernes Til-ladelse.

Byen lejede et ungt Menneske — undertiden en gift Mand — til at være Hyrde. Den vigtigste Del af Lønnen var Kosten; den fik han ved »at gaa i Mading«, d. v. s. paa Om-gang hos Bymændene. En Husmand skulde maaske give ham Kosten en Dag, naar en Gaardmand skulde »made« ham en Uge, alt i Forhold til Ejendommenes Størrelse. Desuden fik han Uld og Korn o. a. i Løn, ja, i Brørup endog Hus og Have, Ko og nogle Faar. Tit var han en lystig Fyr, der bragte Bynyt fra Gaard til Gaard og var gode Venner med Pigerne.

»Byhyrden med hans højpullet Hat,
de femten Kærester, dem har han haft.«

Men i daarligt Vejr var det ingen Spøeg at være ude ved Dyrene.

»Det rejner, o det bleser,
det si'r saa swaat i Sky.
Gud naad' vi arme Hjørwrer,
vi haar saa laant te By!«

Bysmeden skulde klare Smedearbejdet. Bonden kom selv med Jern og Kul. Kullene havde han brændt af Torv. Ved Randen af vore Moser kan vi endnu flere Steder se Resterne af Tørvemilerne. Desuden havde man Brød, Öl og Brændevin med til Smeden. Saa arbejdede han, men Bonden maatte selv svinge Forhammeren og trække Bælgen. Smeden skulde helst holdes i godt Humør, saa gik Arbejdet bedst. Humøret skaffede man med rigelig Brændevin! Derfor var mange gamle Smede slemt fordrukne. To Bønder havde hver faaet Plovjern smedet; den enes var smukt, den andens groft og sjusket. Hvordan kan det nu være, der er saadan Forskel? »Jo«, sagde en erfaren Mand, »det ene Plovjern er nok hærdet i Brændevin, det andet ikke!«

Ofte var man ogsaa fælles om *Tyren*, ligesom Medlemmerne i Kvægavlsforeningen er det nu. Den, der skulde passe den, fik ofte Græsningen af et særligt Stykke Jord for det. Derfor findes der endnu flere Steder »en Tyreng«; i N. Nebel og andetsteds findes et Bolkær, og da Bol er et gammelt Navn for Tyren, er det nok ogsaa et Minde herom.

Fornøjelser var der ogsaa. Man havde sit Bydelav med Julegilder, Bryllupper, Begravelser og Barselgilder, og man havde Markederne. Naar Bonden kørte ad de daarlige Veje i den lave og smalle Vogn med en »Lundstikke«, (en svær Nagle) gennem Akslen i Stedet for Møtrik, saa knirkede Hjulene og pib ganske langsomt: »No ska' vi te' Ri-i-i-v!« Men hjemad gik det rask, og da sagde de: »No ska' vi hjem! No ska' vi hjem!«

Det gamle Bysamfund var som en Stat i Staten med egen Lov og Regering. Hjælpsomheden var stor, man hjalp hinanden i Slet og Høst og under Sygdom, og der var Raad til at køre eller pløje for Smaafolk en Søndag Morgen. Man boede ikke blot sammen, man delte hinandens Glæder og Sorger.

Gaarde og Huse i Landsbyen laa tæt sammen om en græsklædt Plads eller meget bred Vej, der kaldtes *Gaden*, »*v Gaaed*«. Alle Veje, der førte ind til den, kunne lukkes med Led, og iøvrigt indhegnedes Gaden af Bygninger, Havediger eller Jorddiger. Engang da en Mand i Ovtrup op-

satte et nyt Dige i Stedet for et forfaldent, rykkede han det et Par Alen ind paa Gaden, men derved stjal han af den fælles Gadejord, hvorfor ogsaa Granderne tvang ham til at flytte Diget tilbage. Ja, det kunde ske, at et Hus, der var bygget ubetydeligt ind paa Gadejorden, maatte have den for langt fremspringende Del brudt ned.

Om Morgenen gik Hyrden raabende over Gaden eller tudede i sit Horn, saa skyndte Folk sig at lukke Kreaturerne ud til ham; for »den, der ej vil tage Tuden vare, han maa efter fare!« Om Aftenen kom Hyrden atter drivende med hele Byens Kvægflok gennem et af Byleddene og ind paa Gaden, hvorefter hvert Dyr søgte sin Stald. Løbe bort kunde det ikke, da Gaden var ganske indhegnet, naar Leddene var lukkede.

Fra Gaden førte inddigede eller indgrøftede Veje mellem Bymændenes Tofter, Marker og Engløkker ud til Overdrevet, der kunde være Hede, Kær, Skov eller Eng. En saadan Vej kaldtes »*x Drøwt*« (*Driften*), et Navn, der er bevaret ved flere af vore gamle Landsbyer.

Noget af det mest mærkelige ved Fællesskabet var den Maade, hvorpaa *Jorden var fordelt og beliggende*. Ved hver Gaard laa dens Toft, som Bonden kunne drive, som han lystede. Den øvrige Agerjord laa spredt rundt omkring i mange smalle Strimler, Agre.

Paa Øerne var Byens mange Agre samlet i 3 Vange, der skiftevis besaaedes med Byg og Rug og tredie Aar hvilede, d. v. s., der avledes ikke Korn, men der groede Græs og Ukrudt, som det bedst kunde træffe sig. Denne Ordning kaldtes *Trevangsbrug*. Men den brugtes ikke hos os. Her i Amtet havde vi *Græsmarksbrug*, hvor Agerjorden var inddeelt i et forskelligt Antal Tægter, 7—10 var det almindelige. Men der kunde være flere. Janderup havde saaledes 28, Aarre 17, Kvong og Hallum hver 19, men ingen af Gaardene i disse Byer havde Agre i dem alle. Gaardene i Byens Østende havde flest i de østlige Tægter o. s. v. I Ho Sogn var der ingen Tægter. Jorden laa i smaa Tofter mellem Klitterne, dels i Fællesskab og dels for sig selv. Tægterne kunde atter være samlet i Marker.

Tægterne var ulige store, og det var Agrene ogsaa, ofte spidsede de til mod den ene Ende, hvad der gjorde Pløjningen besværlig. Aarre By havde 17 Tægter med 952 Agre, foruden 120 Agre i Tofterne. I 1683 var der i Byen 13 Gaarde og 14 Huse. Husene havde tilsammen 52 Agre, til hver Gaard blev der saa gennemsnitlig 69 Agre, men i andre Byer var Tallet anderledes, ofte mindre. Undertiden havde nogle Gaarde i en By Jord i en anden Bys Mark. Saaledes havde et Par Gaarde i Højrup og en i Stubdrup Jord i Ferup Mark.

Da en Gaard ikke kunde faa Markveje til alle disse Agre, maatte hver Tægt for sig pløjes, tilsaas og høstes samtidig.

Mens man under Trevangsbruget kun brugte Jorden to Aar i Træk, inden den hvilede, kunde man her tage Kornafgrøder 3–5 Aar, før den hvilede, men til Gengæld hvilede den saa ca. 4 Aar; det rettede sig altsammen efter Jordens Godhed og den Mængde Gødning, man kunde skaffe. Var det »ond« Jord (daarlig), kunde den hvile i 20 Aar og være ganske tilgroet med Lyng.

Det kunde forøvrigt ske, at en Bys Jorder blev »omrebet«, hvorved Gaardene kunde faa Jorden tildelt paa helt andre Steder. Ejede en Herremand selv en Landsby, kunde han gøre det uden videre, ellers var det en vanskelig Historie. Herremanden gjorde det da ofte for at faa Gaardene lige store, saa var det saa nemt at holde Regnskab med Hoveriet!

Foruden dette Markfællesskab havde man *Overdriftsfællesskab*, idet flere Byer og enlige Gaarde kunde være fælles om de vidtstrakte Heder og Moser.

Hvor Byernes dyrkede Marker stødte sammen, var der sat Skel, ofte ogsaa i Overdrevene, men der respekteredes de mangen Gang ikke. Der kunde sættes et nyt. Det kaldtes »at ride Markskel«, fordi man ofte var til Hest.

Udskiftningen.

Fællesskabet havde nok været praktisk engang. Paa den Maade kunde man bedst give hver Ejendom noget af den gode og noget af den daarlige Jord, noget af den lave og noget af den høje, noget tæt ved og noget langt borte, og

man kunde spare ved kun at have een Hyrde. Men nu blev man efterhaanden klar over, at det var uheldigt. Der spildtes alt for megen Tid paa Vejene ved at gaa eller køre til alle disse spredt liggende Agre, og den driftige Mand kunde sjældent gøre Fremskridt, da han maatte følges med de andre. Man vilde derfor have Jorderne udskiftet, saa hver kunde bruge sit, som han vilde. Hver Gaard skulde nu have sin Jord i een eller saa faa Lodder som muligt, og saa skulde andre ikke, hverken Mennesker eller Kvæg, have noget at gøre der.

Der maatte da sættes Skel. Derfor begyndte Udskiftningen ofte med, at Overdriftsfællesskabet ophævedes. 1759, altsaa før den første Lov om Udskiftning kom, se Side 221, arbejdede Pastor Friis i Hjarup sammen med Bymændene paa at udskifte Byens Marker af Fællesskabet. Det blev dog ikke til andet, end at de delte Overdrevet. Det samme gjorde Bønderne i Baal og Øster Debel 1766. De satte selv Skellet »efter billig Skønsomhed, hvad der kunde være ret og ingen til Fornærmelse«, Herskabet var til Stede, men ikke Landmaalere, og de foretog ingen egentlig Opmaaling. Men snart fik man faste Fremgangsmaader og uddannede Landmaalere, der maalte Arealernes Størrelse, og deres Godhed og Værdi bestemtes.

De første Udskiftninger af Markfællesskabet kom i 1762. De havde foregaaet i Sønderjylland langt tidligere, hos os begyndte det ogsaa i Amtets sydlige Dele. De første var nemlig Gaarden Noes i Anst Sogn og Vilslev og Jested helt ude ved Marsken. Gaardene i de to Byer opnaaede rigtig nok ikke at faa deres Agermark i eet Stykke, men 7 forskellige Steder, og der bevarede temmelig meget af Fællesdriften. I Nagbøl, Dollerup og Vamdrup havde man begyndt saa smaat, og i 1770erne blev store Dele af Anst Herred udskiftet. Provst Sølling i Grindsted var meget ivrig og fik Præstegaardens Jorder udskiftet af Byen, ogsaa Hejnsvig udskiftede han, men ganske vist paa en mærkelig Maade. Her boede nogle af Beboerne i kummerlige Jordhytter; de flyttede ud paa Marken og fik Hjælp af Staten til nye Bygninger. Det blev almindeligt, at Folk i daarlige Bygninger flyttede ud. Var der Folk i Byen, man ikke kun-

de lide, prøvede man maaske ogsaa at faa dem bort. I Øster Vandrup købte man »Lang Nis« og hans Kone »Uend Anne«, der kunde hekse, til at flytte ud. Det var ofte nødvendigt, at nogle flyttede ud, men derved opløstes de gamle Byer, eller det tyndede ud i den tætte Klynge, og Egnens Bebyggelse blev mere spredt. Stærkt udflyttede Byer var Eskelund, hvor den gamle Landsby næsten forsvandt, samt Grindsted og Grene. Det er en stor Fordel for en Gaardmand at bo midt i Marken. Den dygtige og interesserede Godsejer Lautrup til Estrup fik adskillige af sine Fæstere i Malt og Vejen til at flytte ud paa Heden, som snart opdyrkedes, og da Udflytterne ogsaa havde faaet tillagt en Del af den gamle Mark, blev der snart gode Gaarde.

Flere Steder var Præsterne meget interesserede, saaledes Præsten Knud Lang i Vilslev, der stod bag ved den tidlige Udskiftning i Vilslev og Darum, og som bevægede Fru Margrete Rosenørn til 1772 at lade Kærgaards Bønder blive fri for Høveri mod, at de svarede en større Fæsteafgift.

Ellers var de første Udskiftninger temmelig mangelfulde. De fleste foregik først efter 1781, da vor egentlige Udskiftningslov kom.

Trods al Paapasselighed kunde det ske, at en eller anden fik for meget, maaske ved at komme med falske Oplysninger. En saadan Mand blev ilde set. Ja, selv efter Døden fik han ikke Fred! Man sagde, han »gik igen« med raslende Landmaalerkæder langs Markskellet. Saaledes gik Løjtnant Sirich paa Baal og Per Strudvad i Skjedsbøl. En Aften kom to Mænd i Skjedsbøl forbi Skellet og saa da en Skikkelse komme gaende langs dette. De hilste paa ham, og den ene gav ham Haand, men Luffen paa Haanden blev sveden. Jo, der var hedt, hvor Per Strudvad kom fra!

Ingen skulde ustraffet tage af Bondens Jord!

Den sidste Udskiftning i vort Amt foregik 1932, da Halvøen Skallingen udskiftedes.

Andre Reforme.

Udskiftningen var den vigtigste økonomiske Reform og tilmed den, der greb mest ind i Bondens daglige Liv. Men

man arbejdede for andre Reformere, der for Bondens hele Menneskelighed var af endnu større Betydning. Det var Tankerne om »*Frihed og Ejendom*«. Guldberg mente ganske vist, at disse Tanker var umulige. Han troede, »at Bondens Aag ikke kunde afkastes, uden at Danmark maatte ryste og bæve i sine Grundvolde«. Og mange andre sagde: »Var Bonden ikke bunden, var han værre end Hunden«.

I Røret om de ny Tanker træffer vi vor gamle Bekendt A. C. Teilmann, Nørholm. Allerede 1767 krævede han *Stavnsbaandet ophævet*, idet han henviste til Forholdene i England, hvor man under Frihed havde bragt Opdyrknin-gen »til den kendte Fuldkommenhed«. Landbruget i Eng-land stod højt dengang. Derimod skulde Bønderne efter hans Mening ikke selv eje deres Gaarde. I England var de kun Forpagtere. *Hoveriet* skulde heller ikke afskaffes, men nok Misbrug og Mishandlinger. Selve *Hoveriet* kan ikke be-stemmes, skriver han senere, men maa omfatte alt forefal-dende Arbejde. Godsejeren har »den naturlige Ret« til at faa alt det, der staar i hans Skøde, altsaa ogsaa *Hoveriet*. Han foreslaar, at Bonden skal være fri for Stavnsbaand in-den for visse Distrikter, og Godsejeren fri for at levere Sol-dater. Man kan sige, at hans Tanker gik ud paa: fuld Frihed for Godsejeren til at udnytte sin Ejendom, ogsaa Bondejor-den (se Side 225), Frihed for Bonden til at raade over sin Person (Stavnsbaandsløsning); »den naturlige Ret« skulde gælde for den mægtige lige som for den svage.

Saaledes var han den første, der formede de Tanker, som senere i det væsentlige blev de fleste danske Godsejeres.

Da Landets øverste Jurist foreslog »billig« *Hoveri* og *anden Beskyttelse af Bonden*, svarede Teilmann forbitret, at borgerlig Frihed først og fremmest bestaar i, at man med Sikkerhed kan indrette sig efter Ejendomsretten. Teil-mann kunde slet ikke forstaa, at man kunde kræve Frihed for Bønder og samtidig lægge Baand paa Godsejere. Han var Landboreformernes »talentfuldeste og behændigste Modstander«, er der blevet sagt, og det skønt han var ret-sindig og paa sin Vis reformvenlig.

Hans Reformere vilde have ført til noget ganske andet,

end det Kronprinsens Regering ønskede. Teilmanns Reform-er vilde have ført til lignende Tilstande, som de udartede til i England: at Godsejerne ejede næsten al Jorden, og Bønderne sank ned til at blive Forpagtere.

Men det var ikke Teilmann og Godsejerpartiet, der sejrede. Det var Henrik Stampes, Bernstorffs, Reventlowernes og Colbjørnsens Ideer, der vandt. Og de førte til, at Bonden ikke blot fik Frihed, men ogsaa Ejendom og i nogen Grad Beskyttelse.

Som vi har set, købte Bønderne i Amtets østlige Del tidligt deres Gaarde, nemlig da Ryttergodset blev solgt 1765—70, og nogle var Selvejere fra gammel Tid. Men i den øvrige Del af Amtet blev de fleste ogsaa meget tidligt *Selvejere*. Der var nemlig i Vestjylland opstaaet en særlig Bevægelse, det saakaldte »Herregaardsslagteri«. Mens de høje Herrer strededes om om Principper og Love, havde Bønderne faaet Lyst til selv i Praksis at gennemføre »Frihed og Ejendom« og paa deres Maade løse alle de indviklede Spørgsmaal om Hoveri, Tiende og Fæste paa een Gang. 1760 købte Fæstebønderne under Grubbesholm i Ringkøbing Amt hele Godset, udstykkede Herregaarden, lagde det meste af dens Jorder under deres egne Gaarde og oprettede ny Bondergaarde og Husmandsbrug af Resten.

Dette Godsslagteri bredte sig, dog saaledes, at det i Ribe

Billedtekst til side 240 41.

Kort over Aarre By og en Del af dens Jorder 1746, da der var Venighed om Kirkevejen fra Gunderup. Syd for Kirken ses Byens Gade strække sig mod Syd omgivet af 2 Rækker Gaarde og Huse. Gadens nordligste Del er omgivet af Diger paa begge Sider. I disse er der Led. Det sydlige Led ved D hedder Vesterled. Mod Syd lukker et Vandløb for Gaden, og iøvrigt lukker Bygningerne og deres Haver, som ikke er afsat. Vest for Aarre By ses dens Tofter, en til hver Gaard, omgivet med et fælles Dige. 2 Tægter ved Kirken er tilsaaret med Rug, ligeledes Tægterne syd for II-II. Øst for disse ligger »Gronning og heede, uddrift og deslige med hinandet beblandet«. Ogsaa nord for II ses en lille Plet Heede; her ligger ellers en større Del af »Aarrebye-Marck«, som dog ikke var tilsaaret i disse Aar. Oppe i den Mark findes nogle tværgaaende Agre, »Stub (Stuf) Jord«, d. v. s. Jord, der delvis var uden for Fællesskabet. Ellers studser vi over de mange og upraktiske Veje.

Amt var Herremændene selv, der »slagtede«, idet de kunde tjene Penge derved. Og desuden foregik Opløsningen her i to Skridt. Det første Skridt var *Salget af Bøndergodset*, der gerne købtes paa Auktion af Bønderne selv — dog kunde ogsaa andre købe. Det første Gods i vort Amt, hvorfra Bøndergodset saaledes solgtes, var Frøstrup 1767; det blev ikke solgt alt sammen med det samme, hvorfor der atter var Auktion 1771. 1770 solgtes det fra Krogsgaard, Visselbjerg, Endrupholm, paa Endrupholm solgtes det sidste først 1805, Søvig 1783, Lindbjerg 1785, Kærgaard 1786, Sneumgaard og Estrup omkring 1790, saa i Aaret 1800 var der kun 1 Hoverigodser tilbage i hele Ribe Amt. Derfor er det kommet til at hedde sig, at der kun har været faa Herregaarde i Vestjylland; men vi har set, at det slet ikke passer.

Næsten overalt bestemte Herremanden, at Fæsterne i Forvejen kunde handle med ham om Prisen paa deres Gaarde, og selv om der blev tilbudt højere Priser paa Auktionen, skulde Bonden alligevel have Gaarden til den aftalte Pris. Især lægger vi Mærke til Ejerinden af Hesselmed, en Enke, Dortea Margrete Rosenberg, der bestemte, at Gaardene efter hendes Død skulde sælges meget billigt til Fæsterne; den største og bedste Gaard kom saaledes ikke til at koste mere end 500 Rdl. Det var i 1809.

Det næste Skridt i »Slagtningen« var, at selve *Hovedgaarden udstykkedes i Parceller* (Jordlodder), der saa solgtes ved Auktion. Samtidig blev der gerne solgt en Del af Hovedgaardens Bygninger, Materialerne kunde bruges, naar der skulde bygges nye Gaarde og Huse paa Lodderne. Saaledes adsplittedes Visselbjerg 1771 og senere de andre Herregaarde.

Den ejendommelige A. C. Teilmann sikrede sig dog, at hans Gods ikke saaledes opløstes. 1790 gjorde han Norholm, Lunderup og Agerkrog til *et Stamhus*, d. v. s., at hans Gods udelt skulde gaa i Arv til hans Slægt. Her afløstes Hoveriet først efter 1810. 1861 og de følgende Aar solgtes efterhaanden Bøndergodset. Rigsdagen havde nemlig vedtaget en Lov om Stamhuse, der alligevel gjorde det muligt at opløse dem.

Husmændene.

Da Bønderne var blevet Selvejere, kunde de udstykke deres Gaarde og sælge smaa Parceller fra dem, ogsaa af Herregaardenes Marker, og især paa Hederne kunde man for næsten ingen Penge faa et Stykke Jord. Saaledes fremkom der *en Mængde Husmænd* med lidt Jord. I Fællesskabets Tid havde der ganske vist været Smaaejendomme eller Huse med lidt Jord, men ikke ret mange. Desuden var der de saakaldte »*Gadehuse*«, der var bygget paa Byens fælles Gadejord. Ved Udskiftningen fik Husmændene gerne tillagt lidt Jord af Overdrevet eller Heden. Efter at Godsejerne havde solgt Bøndergodset, og indtil Herregaardene udstykkedes, kunne Husmændene faa Arbejde nok paa Herregaarden, da der jo ingen Hovbønder var mere. Men senere kneb det.

I Verst-Bække kom der en Del Smaaejendomme paa den længst bortliggende Jord. I Seest Sogn var der mange Husmænd, som boede til Leje i Huse, der ejedes af Gaardmændene; det var Fæstehusmænd. I Askov og Maltbæk var der mange Parcellister, som disse Nybyggere kaldtes. I Faaborg udstykkedes en hel Del, mens Nykirke, Grimstrup, Aarre og Aastrup ikke fik mange Udstyknings. I Øster og Vester Herred kom der en Mængde smaa Huse, mest udstykket var Ølgod Sogn, hvor Lindbjerg og andre Gaarde deltes i mange Parceller. De store Skatteydere var bange for, at de mange Husmænd vilde ende paa Fattigvæsenet og var imod Udstyknings. Ølgod Sogn, der havde været det rigeste i Herredet, fik efter Udstyknings næsten 3 Gange saa mange Beboere, men Sognet var blevet fattigere. Til sidst viste det sig dog, at Menneskene var den værdifuldeste Kapital!

Rundt omkring sad der dog mange Nybyggere paa den sorte Hede under usle Kaar. Strenge Tider den store Landbrugskrise bredte sig da over Landet.

KRIGEN MED ENGLAND OG TIDEN DEREFTER

Under Englandskrigen 1807-14.

1801 havde Regeringen bestemt, at alle Indsejlinger til Havne og Landingspladser skulde befæstes. *Fanøboerne* tilbød, at de frivilligt, ogsaa Kvinderne, vilde hjælpe til at forsvare deres Ø. De opførte Batterier baade ved Nordby og Sønderho, Regeringen sendte Kanoner og Geværer.

1807 blev Batterierne atter gjort i Stand, og Øen fik en Kommandant, Kaptajn Winckler. Den 28. Juni 1809 opdagede Vagten, at *en engelsk Fregat* ankrede op 2 Mil fra Øen. Den følgende Nat satte den 6 store Baade i Søen, bemandet med omtrent 150 Mand. Baadene sejlede mod Sønderho for at ødelægge Skibene og Byen. *Fanøboerne* havde bemandet Batterierne, hvor to af deres egne Skibskaptajner havde Kommandoerne. Den ene var den rige Peder Thomsen, der gik med Sølvknapper i Frakken. Han skar en af og lagde i Kanonen -- saa troede man, Kuglen ramte bedre --- og kommanderede: »Klar! A sejer i Guds og Kongens Navn, la jen go o mi Rejning! A betal æ Skaad!« Skudtet gik, og Kuglen slog ned i den første Baad, og hele Flotillen vendte om. Man mente, den kommanderende Officer dræbtes, og en anden fik Laaret knust. Baadene sejlede nu mod Mandø, som de naaede næste Morgen. Et Par Mand gik i Land, men hele Flokken sejlede straks efter ud til Fregatten.

Med rette følte Sønderhoningerne sig stolte! Senere prøvede Englænderne ikke paa at gaa i Land, saa Øen undgik det besatte Anholts Skæbne. Men fjendtlige Krigsskibe sværmede omkring i Farvandene. De vilde nemlig tage de mange *Fanøskibe* eller standse deres Sejlads, der var mere

*Prisonen i Reading, tegnet af 13 Aars Dreng fra Nordby.
Fange i 2½ Aar. (Kromann: Fano).*

nødvendig nu end nogen Sinde; for i denne Krig tog Englænderne ikke blot vor Krigsflaade, men ca. Halvdelen af hele den dansk-norske Handelsflaade.

Nordmændene sultede. I Januar 1808 befalede Regeringen Fanøskipperne at sejle *Rug og Havre til Norge*. Dels lagde Vinteren Ishindringer i Vejen, og dels var Skipperne bange for at sejle. Man kom langt hen i April, før der afgik 7 Skibe fra Hjerting. De 5 blev af Storm drevet tilbage igen. De to mødte ud for Holmsland et armeret Skib; de troede, det var en Kaper og sejlede Skibene ind paa Stranden, og paa det ene huggede man Hul i Bunden, for at Kaperen ikke skulde slæbe af med det. Det var ganske rigtigt en Kaper, men en norsk, altsaa en af vore egne! En Brig paa Vej med Korn strandede ved Klitmøller. Flere slap dog igennem, og efterhaanden maatte hele Fanøs Skibsflaade sejle Fødemidler til Norge. Mange blev opbragt af Fjenden, og Sømandene maatte sidde i strengt engelsk Fangenskab i »Prisonen«. Vistnok over 200 Fanøsø mænd var, kort eller længe, i engelsk Krigsfangenskab. Nogle døde derovre, andre fik Helbredet ødelagt, og nogle omkom under Flugt.

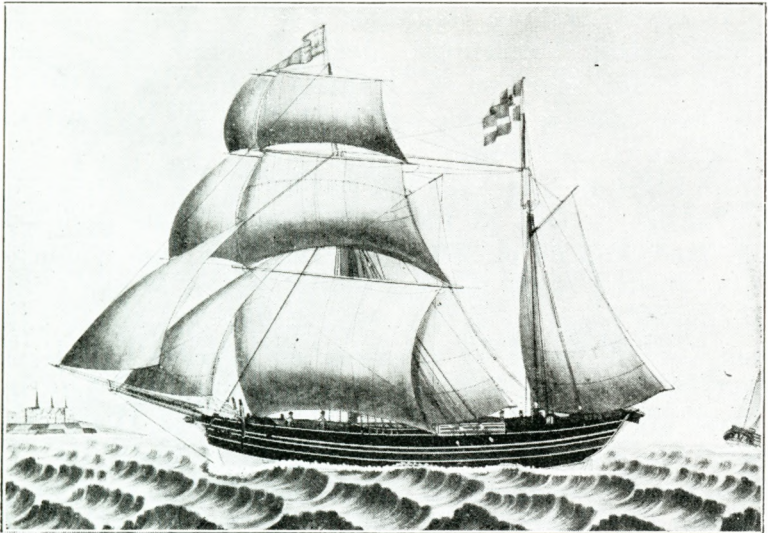
Over 70 *Fanøskibe* blev opbragt af Englænderne. Vi vil

blot se, hvordan det gik nogle enkelte Skibsførere. J. J. Callesen førte en Jagt »Neptun«, der blev opbragt af Englænderne 1810. Callesen blev givet fri og førte derefter Briggen »Talette«. 1811 skulde han sejle med Korn og Fødevarer til Christianssand, men to Dage efter Afrejsen blev han taget af en Kutterbrig og indbragt til London. Mandskabet blev anbragt paa et Fangeskib, mens Skipperen selv blev paa sit Skib. Han havde før handlet med et engelsk Handelshus. Det laante ham 200 £, saa han kunne købe sit Skib paa Auktionen. Hans engelske Venner fik desuden Mandskabet frigivet, og saa sejlede Callesen til Norge. Skipper Peder Clausen blev taget 4 Gange, og hver Gang tog Fjenden Skibet fra ham og lod ham sidde nogle Maaneder i Fangenskab. 1808 blev N. Thøgersens Skib snappet af Englænderne og indbragt til Gøteborg. Men han og Mandskabet overtalte en Fisker til for 65 Rdl. at hjælpe dem til Flugt. Og det lykkedes.

De sidste Krigsaar var Sverrig atter imod Napoleon. 30. Juli 1714 laa Skipper Hans Sørensen fra Mandø til Ankers uden for Sønderho. Da kom der en Slup og lagde sig i Nærheden. Hans Sørensen fattede Mistanke til Skuden og raable til den fremmede Kaptajn. Denne svarede ikke, men sejlede nærmere og skød efter ham. Hans Sørensen og den Mand, han havde med, flygtede i Jollen, men først borede de Huller i deres eget Skib og tog Rorpinden med. Kaperen satte en Mand om Bord. I Sønderho havde man set, hvad der var paa Færde. I en Fart bemandedes 3 Baade, der afskar Sluppen fra at komme ud i Vesterhavet. Den maatte da ty ind i Vadehavet, forfulgt af Fanobaadene og en Baad fra Mandø. Snart stiledede Everter og Baade fra Nordby ogsaa løs mod Kaperen, der blev overmandet og gjort til Bytte. Kaptajnen var en Svensker.

Fanøboerne har nok været stolte den Dag. Det var en lille Gengældelse for de mange Skibe, de havde mistet.

Der var dog næppe nogen, der oplevede saa mange Omskiftelser og Eventyr som *Skipper og Købmand Jens Thomsen fra Janderup*. Der var han født 1777, efter Konfirmationen kom han til Søs. 1810 fik han eget Skib. Med en Lad-

En Fanoskude. (Kromann: Fano).

ning Korn, Smør og Flæsk slap han lykkelig og vel til Altona og fik Ladningen solgt til store Priser. For Pengene købte han Salt, Sukker, Kaffe og Krydderier, Varer, der var sjældne og dyre i Danmark. Det lykkedes ham at komme saa nær hjem, at han fik Fanø i Sigte. Da opdagede han i Morgentaagen et Skib. Det førte norsk Flag, saa Thomsen troede, det var en Nordmand, der vilde ind til Fanø af Frygt for Englænderne. Men da Skibene kom nærmere hinanden, strøg det fremmede det norske Flag og hejste det engelske; de skjulte Kanonporte afdækkes, og en Række Kanoner peger mod Jens Thomsens Skude. Et Varselsskud, og saa er Skibet taget! Sammen med Jens Thomsen sejlede to andre danske Skibe. Da de opdagede Faren, sejlede de deres Skibe ind paa Fanøs Strand. Men Englænderne gik i Baadene og stak Ild paa dem begge.

Jens Thomsen blev som Fange bragt til Helgoland. Der lærte han en engelsk Præst at kende. Han overtalte ham til at skrive et Brev til Købmand Reek i Hamborg, hvem det lykkedes at faa Jens Thomsen udløst af Fangenskabet og sat i Land paa Holstens Kyst. Her stod han nu uden at

eje en eneste Skilling. Han tabte dog ikke Modet, men begyndte hastigt Vandringen hjemad. Skulde der absolut bruges Penge, skar han en Sølvknap af sin Vest og betalte med den. Endelig naaede han hjem til Kone og Børn saa fattig som en Kirkerotte.

Han begyndte atter med lidt Handel og tog snart fat paa den farlige Sejlads til Hamborg. Ejerne turde ikke selv tage med Skibene og sælge Varerne, men Jens Thomsen turde. Herved tjente han saa mange Penge, at han i 1812 selv kunde bygge sig et Skib. Han skulde nu sejle en Ladning Korn til Norge og nærmede sig allerede Christianssand, da en engelsk Krydser, der havde ligget paa Lur, tog Skibet, saa Thomsen atter blev engelsk Fange. Det fortælles, at han stjal sig fra Engelskmanden og ene Mand i en Baad roede over Skagerak til Jylland. Da han kom hjem, var han saa fattig, at han næsten ikke havde Klæder paa Kroppen.

Men i Løbet af et Aar, 1813, bragte han det saa vidt, at han kunde bygge sig et lille Skib. Han fik ogsaa købt en Ladning Rug og fik fat paa en Matros, og saa sejlede de to »indenom« mellem Vesterhavsøerne og Fastlandet. Her kunde Englænderne ikke komme. Vandet var for lavt. Det spændende kom først, da han skulde udenom Halvøen Ejdersted og ind paa Elben. Sammen med flere andre danske Skibe vovede han sig ud, men blev indhentet af en engelsk Fregat. Den satte Baade ud og kaprede alle Skibene. Jens Thomsens Skib entredes af en Løjtnant, en Prisemester og to Matroser. Da Løjtnanten havde set, at der ikke var Skyts ombord, befalede han Prisemesteren at blive paa Skuden og holde den inden for Fregattens Skudvidde, og til Jens Thomsen sagde han, at hvis han prøvede paa Kunster, skulde han faa de Pistoler at smage, som Prisemesteren havde mange af i Bæltet. Thomsen stillede sig an, som var han meget dum og enfoldig og sagde paa Engelsk, at det kunde da aldrig falde ham ind at gøre Modstand lige under Fregattens Kanoner. Løjtnanten og de to Matroser forlod saa Skibet, idet han sagde til Prisemesteren, at Thomsen var et godt Fæ. Straks efter kom en Tordenbyge med voldsom

Regn og indhyllede ganske Fregatten. Da fik »Fæet« travlt. Han indbød Mesteren paa et Glas Grog nede i Kahytten. Prisemesteren tog mod Indbydelsen og satte den danske Matros til at passe Roret. Jens Thomsen fik sagt til Matrosen: »Nu Kurs efter Büsum til«! Büsum er en By i Ditmarsken. I Kahytten smagte man paa de vaade Varer. Prisemesteren fik rigeligt, mens Jens Thomsen tog mere sparsomt til sig. Snakken gik lystigt, og da det blev for varmt, knappede Mesteren sin Uniform op og spændte til sidst Remmen med Pistolerne af. Thomsen fik ubemærket det hele skubbet ind i Køjen. Saa var Fyren vaabenløs!

Han var dog ikke mere omtaaget, end han huskede sin Pligt og gik op paa Dækket for at se efter Fregatten. Her saa han til sin uendelige Forbavselse Land foran sig og Fregatten langt borte. Da erklærede Skipperen ham for sin Fange. Men til Jens Thomsens Forfærdelse trækker den rasende Englænder nok en Pistol op af Lommen. Som et Lyn snapper Skipperen en Haandspage og hugger ham over Armen, saa Pistolen flyver udenbords! Derpaa griber han ham i Kraven og i Buksebagen og kaster ham i Dækket, mens han raaber: »Vil du give dig, din engelske Hund, eller vil du samme Vej som Pistolen?« — Englænderen overgav sig, blev bundet og smidt i Lasten.

Ude fra Havet kom det ene Varselsskud drønende efter det andet. Det var Fregatten, der kaldte paa Prisemesteren. Da det ikke hjalp, satte den to Baade med bevæbnede Matroser i Vandet. Nu gjaldt det for Jens Thomsen. Han satte alle Klude til og slap lykkeligt fra Forfølgerne ind til Büsum. Her afleverede han sin Fange til det danske Militær.

Samme Nat listede han atter ud med sit Skib, og da Solen stod op, var han paa Elben. Han solgte Ladningen for en høj Pris, men lagde Skibet op, da han ikke vilde risikere at sejle hjem.

Han drev stadig Sejlads og Handel, fik Part i flere Skibe og tjente mange Penge. Han flyttede til Varde, hvor han købte en stor Gaard ved Torvet, der hvor Lamps Købmandshandel og Magasin du Nord er. Her havde han Tobaksfabrik, Pakhus og Tømmerlager, senere købte han

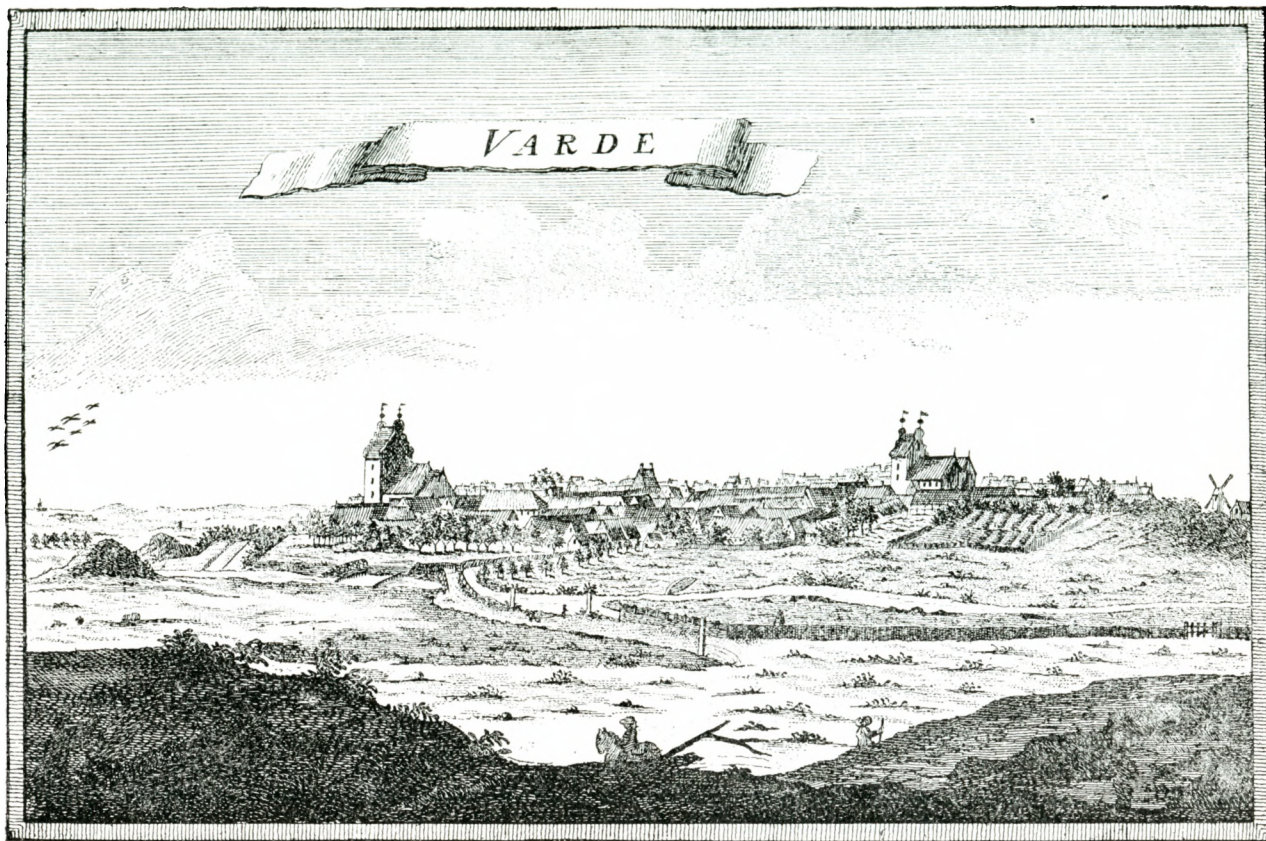
Den Kampmanske Gaard, Varde. Opført 1779 af H. W. Øllgaard i Louis 16.s Stil. Den store Købmand forbyggede sig, havde Uheld, gik fallit. Broderen Terman Øllgaard til Bramminge købte Gaarden. 1797 købte Hack Kampman, Sneumgaard, den. Efter J. Thomsens Dod ejedes den af Købmand Reck. (Varde Bys Historie).

sammen med Reck den Kampmannske Gaard (Telegrafstationen) og indrettede Brændevinsbrænderi. Han blev Byens rigeste Mand. Han var Strandingskommissær og blev engang kaldet til Oksby Strand, hvor et Skib var strandet. Da han hilste paa den reddede Styrmand, var det hans gamle Bekendt: Prisemesteren!

Imidlertid ramte Landbrugskrisen ogsaa denne driftige Mand. Han havde købt Tusinder af Tønder Korn, men Priserne sank saa voldsomt, at han led enorme Tab. Flere af hans Skibe gik under, og med det ene druknede en af hans Sønner. To Maaneder efter døde Jens Thomsen som en forarmet Mand. Men hans Efterslægt kom til at betyde meget for Varde By.

De store Brande i Varde.

Vore gamle Købstæder, hvis tæt sammenbyggede Huse næsten alle havde Straatag, var et let Bytte for Ilden. Der-

Varde ca. 1768. Til venstre Jacobi, til højre den nedbrudte Nicolaj Kirke. (Efter Pontoppidans danske Atlas).

for hed det ikke uden Grund i et Vers, Vægteren sang, naar han om Natten gik og holdt Vagt:

»Vær klog og snild,
vogt Lys og Ild!«

Trods al Paapassenhed galede den røde Hane slet ikke saa sjældent. *Ribe* havde sin store Brand 1580 (se Side 122), og *Varde* hjemsogetes meget slemt to Gange i nyere Tid.

En *tør Junidag 1779* havde en Degneenke, Madam Hoffmann, der boede i Brogade, holdt Stovvask og haft en Naboerske til et Par Kopper Te om Eftermiddagen. Antagelig har der ligget nogle Gløder og ulmet siden Vasken, og de maa nu have faaet Næring. Madam Hoffmann anede dog ingen Fare, før en Sadelmager kom løbende og raabte, at der var Ild i Huset. Forskrækket for Madammen op og stak i Hast lidt Sølv i Lommen og løb over til Naboen, men da hun straks derpaa vilde redde mere, stod Huset i fuld Brand og ligeledes Nabohusene til begge Sider.

Med voldsom Hast bredte Ilden sig. Næsten alle i den lille By havde noget Landbrug, saa mange af Mændene var i Marken eller i Mosen at skære Tørv. Da de ilede mod Byen, kunde en Del af dem ikke engang komme ind i den, for Broen over Aaen brændte. Man rev Huse ned, Sprøjterne kunde slet ikke forslaa. Ilden for frem i de knastore Huse med saa stor Voldsomhed, at den omsluttede den ene Sprøjte, der maatte efterlades i Flammerne. Men hvad der var endnu værre: Der indebrændte et Menneske, en Borgers Kone. Og flere Steder maatte Folk kæmpe for Livet.

Efter godt 3 Timers Forløb stilnede Branden af. Det meste af *Byens sydlige Del* laa da i Aske. 65 Gaarde og Huse, heriblandt Raadhuset i Kræmmergade, var Flammernes Bytte! Adskillige havde kun reddet det Tøj, hvori de gik og stod. -- De brandlidte blev fri for Skat et Aar, og en Indsamling gav dem nogle Tusinde Dalere, men det var kun en Brøkdæl af de brændte Værdier.

Den *14. Juni 1821* udbrød der igen Ild i Varde By, denne Gang begyndte Branden i Nørregade. Skønt Sprøjterne var

Sillesens Gæstgivergaard, Torvet, Varde, fra Empiretiden 1800 – 30. Empiren efterligner den romerske Kejsertids Kunst, Linierne bliver enkle og simple. Huset er vistnok bygget ca. 1800 af Byfoged Fogtmann. (Varde Bys Historie).

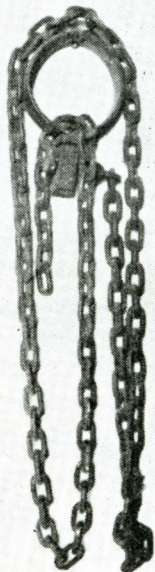
der i Løbet af et Kvarter, havde Ilden allerede faaet fat i 4 Huse. Her kunde den ikke standses. For en frisk Nordvestvind bredte den sig mod Nørreport og Vesterport og ned ad Nicolajkirkestræde, men standsede efter en Times Forløb ved en Gaard i Vestergade (da Hospitalsgade) og ved Apoteket.

Just da Branden syntes dæmpet, udbrød der Ild i et lille Hus i Grydergade i Ryggen paa Brandvæsenet. En Brandmand ilede derned og saa, at Indboet var slæbt ud som fra saa mange andre Huse. Han ilede op paa Loftet, hjulpet af Ejeren *Skomager Morten Jonassen*, for at slukke indefra, samtidig kastedes der Vand paa udefra. Man mente saa, Ilden var kvalt.

Paa Loftet fandt Brandmanden en Træsko med en stor Glød i. Branden var altsaa *paasat*. Morten kunde ikke forklare, hvordan Træskoen var kommet der. Men da han var

kendt som en ordentlig Mand, blev han ikke mistænkt, men sat til at holde Vagt over Huset.

Knap en halv Time efter slog Luerne atter ud af Taget.

Morten Jonassens Lænker i Varde Museum. (Fot. P. C. Paaske).

Da havde Morten forladt sin Post, fordi hans Kone var besvimmelset nede i Gaarden - sagde han da. Ilden fængede i Nabo-gaardene, og da blæsten tiltog, bredte Branden sig paany med øget Hast. En langt større og bedre Del af Byen sank nu sammen i det flammende Baal. Mange brandlidte kunde slet ikke faa Tag over Hovedet, men maatte søge Skjul i de Ruiner, der var tilbage af St. Nicolaj Kirke (se S. 77). Ialt brændte 66 Gaarde og Huse. Det var denne Gang *den nordlige Halvdel* af Byen. Ved de to Brande 1779 og 1821 brændte næsten hele Varde By. Det er

Grunden til, at Varde, bortset fra Kirken, ingen rigtig gamle Huse ejer.

Imidlertid gik Snakken om Træskoen med Gløderne paa Morten Jonassens Loft. Hvem turde dog vove sig op ad en Loftsstige i et Hus, hvor Folkene gik og flyttede ud?

Det kunde ikke være andre end Morten selv eller hans Kone. De blev arresterede. Han tilstod, at under Branden

var han kommet til at tænke paa sine mange Børn, og at han maaske kunde faa bedre Kaar, om Huset brændte, og han fik Forsikringssummen udbetalt. Han tog da Gløden fra Arnen og lagde i en Træsko, som han stak ind under Taget og stillede paa noget Halm, der laa paa Loftet. Han glædede sig, da Ilden var slukket, og paastod, at han ikke havde tændt den, da den blussede op anden Gang.

Morten blev saa anbragt i Raadhusets Kælder i Lænker, der nu kan ses paa Varde Museum.

I Byen blev man ganske forfærdet, da man hørte om hans Gerning. Selv Dommeren og Præsten roste ham som en god og retskaffen Mand. Og der var stor Medlidenhed med hans Familie og hans egen tunge Skæbne.

Han dømtes til Døden og til at betale den afbrændte Bydel. Den 9. Februar 1822 kørtes han ud til Retterstedet, der var paa en lille Høj kort fra Vejen, der fra Ringkøbing Landevej fører til Frisvad. Præsten talte smukt og gribende og sluttede med Ordene: »Fader, forlad ham; thi han vidste ikke, hvad han gjorde!« — Med Hovedet paa Blokken bad Morten Præsten endnu engang bede Fadervor sammen med sig.

Liget blev lagt i Kiste og gravet ned paa selve Retterstedet. Men om Natten, fortælles der, kom en Gruppe Mænd og gravede Kisten med den døde op og jordede ham i en Gang paa Kirkegaarden, hvorpaa de omhyggeligt udslettede Sporene af deres natlige Færd.

Disse Medborgere nærrede Medlidenhed og ikke Had til den ulykkelige.

Den store Landbrugskrise.

Under de langvarige Napoleonskrige var der stor Mangel paa Korn og Levnedsmidler. Disse Varer blev derfor meget dyre, tillige avlede Landmanden mere efter de store Reforme end før. Han tjente derfor mange Penge. Staten kunde derimod ikke faa sine Penge til at slaa til. Den havde laant mange og havde en stor Gæld, hvoraf der skulde svares Renter hvert Aar. Da Udgifterne stadig steg, trykkede Sta-

ten flere *Papirpenge*, ogsaa flere end den havde Guld og Sølv til at dække.

Derved sank Seddelpengene i Værdi, saa man skulde have mange flere, for at kunne købe noget. 1807 kostede 1 Td. Rug 6 Rdl., men 1813 131 eller 120 Kr. i vore Penge. 1 Td. Hvede kostede mere end en Underofficer fik i Løn et helt Aar, saa han kunde ikke spise Hvedebrød hver Dag! Mens Bønderne svømmede i Penge og havde »gode Tider«, var det elendigt for de fastlønnede. Selv Biskoppen i Ribe. Salmedigteren V. K. Hjort — han har f. Eks. skrevet »O, gode Gud, jeg takker dig« — kunde ikke faa det til at slaa til. Han var en glad Rationalist og en afholdt Mand. Men for at faa det til at gaa rundt, tog han af de offentlige Kasser, der var ham betroet som Biskop. Han kunde ikke betale Pengene tilbage og døde forøvrigt 1818, inden Sagen blev almindelig bekendt. Af hans Bo kunde der kun blive 39 % til Kreditorerne.

Bøndergaardene steg stærkt i Pris. En Gaard i Gorklint, Holsted Sogn, vurderedes 1710 i den fattige Periode til 215 Rdl., men da Fæsteren 1812 købte den i Selveje fra Endrupholm, kostede den 960, og det regnedes endda for at være billigt. Og den blev endnu dyrere i de følgende Aar.

Mange Bønder kunde ikke taale »de gode Tider«, de fik flotte Vaner og ødslede meget bort, og de unge, der havde overtaget de dyre Gaarde, fik megen Gæld.

1813 erklærede Staten sig Fallit, og vi fik et nyt Penge-system, de gamle Papirpenge skulde afleveres og ombyttes med nye Papirpenge, men kun til $\frac{1}{10}$ af deres paalydende Værdi. Heller ikke de nye Papirpenge holdt Værdien, de sank og sank, til der i 1818 blev oprettet en *Nationalbank*, der skulde arbejde for at faa Daleren i Pari, d. v. s., at man for 100 gamle Specie-Dalere i Sølv skulde give 200 af de nye Dalere i Sedler.

Det blev strengt. I 1814 havde Kursen været saa svimlende som 880, men 1818 gik den helt ned til 353. 1838 gik Daleren i Pari (200). Men det betød, at de Varer, Bonden solgte til Udlandet, fik han ikke nær saa meget for, naar de omregnes til danske Penge, som han havde faaet for. Sam-

tidig kom et mægtigt Prisfald. Napoleonskrigene var forbi. Soldaterne vendte hjem og dyrkede atter Jorden. Man behøvede ikke at købe Danskernes daarlige Produkter. Prisfaldet og Kursfaldet bevirkede tilsammen, at en Td. Rug, der i 1813 kostede 120 Kr., i 1818 kostede 15 og i 1821 4 Kr.

Det skabte en saadan *Fattigdom og Nød*, at mange Bønder maatte gaa fra Hus og Hjem, og Staten maatte overtage den ene Gaard efter den anden for Skatter, Bonden ikke kunde betale. Den Gaard i Gørklint, der nævntes foran, solgtes 1822 for kun 60 Rdl.! Røjgaard i Gesten solgtes 1825 for 2100 Rdl. Sælgeren havde selv givet 5000 for den. Rundt omkring i Amtet holdtes der Tvangsauktioner over udpantede Ejendele. Ja, andre Steder i Landet kunde man finde øde Gaarde og udyrkede Marker, maaske værst i Hjørring Amt. Interessant er det at se, at vort Amt, der jo slet ikke hørte til de rige, var et af de Amter, der klarede sig bedst gennem den store Landbrugskrisens fattige Tid, saa her kom slet ingen Gaarde til at staa øde. Her var man tidligt blevet klar over, at Arbejde og Sparsommelighed var de bedste Midler til Sikkerhed.

Det hjalp ogsaa noget, at Folk i Amtet saa vidt muligt lod være med at bruge danske Penge, men i Stedet for brugte *Mønt fra Hamborg*, en By, vi havde megen Handel med. Derved undgik man til Dels de store Svingninger i Pengenes Værdi.

Folk dengang havde en Arbejdsdag saa lang, at vi nu knap kan forestille os det. Om Sommeren arbejdede man ofte fra Sol stod op, til Sol gik ned, dog med en Middags-søvn, og man var utrolig nøjsom; intet maatte gaa til Spilde.

Alligevel blev der *flere og flere fattige*. 1803 var der oprettet et Fattigvæsen. Et Pastorat skulde udgøre en Helhed, og en Kommission med Præsten som Formand — den første Begyndelse til Sogneraadet — skulde sørge for de fattige. Den lod nogle »gaa i Omgang« (i Mading) eller udkrev Korn og lidt Penge, som uddeltes til de mest trængende. Men det kunde ikke forslaa.

Der opstod ligefrem »*Fattigkvarterer*« paa Landet, hele

Rækker af Lejehuse eller Fattighuse, usle og trange var de. Et Sted havde man gravet et Hul i Lergulvet, ellers kunde Manden ikke komme til at staa lige op under det lave Loft. Mange Steder forsvandt disse Fattighuse først omkring 1870, da det blev almindeligt med Fattiggaarde i Kommunerne, hvor de fattige samledes under Opsyn og saa vidt muligt sattes til Arbejde. Den første Fattiggaard i Ribe Amt oprettedes i Gamst allerede 1810 og var fælles for Anst og Gesten Sogne.

I Folding Sogn laa der et Fattigkvarter i *Nørbølling Krat*. Der var en Række Smaahytter med Lervægge og Lyngtag, med en Smule Kaalgaard og hist og her en Ager. Kun enkelte levede af deres Arbejde og Landbrug, men gav sig af med Tiggeri og Rapseri. Nogle løb tillige og solgte Revlingkoste, Blikkenslagervarer og Naale og Sytraad. Et Par var dygtige til Jagt og Fiskeri, men var misundelige paa hinanden. Den ene lovede en Dreng en Fireskilling for hvert Pindsvin, han kunde fange, da Dyret gav en lækker Steg. Straks sagde Konkurrenten: »A haar ogsaa Firskillinger, bitte Karl; kom du kun te mæ, om du finder jen!« Fjendskabet blev saa slemt, at engang den ene laa syg, gik den anden over og betalte en gammel Regning med tørre Klø! — Skænderi og Slagsmaal hørte næsten til Dagens Orden eller Uorden i Krattet.

De fleste havde Øgenavne som »æ Ged«, »æ Buk« og »æ Geddreng« (Kone, Mand og Søn), »Maaler Abelone«, »æ Syv-sejs«, »Rød-Peter« o. s. v. Folk undlod dog gerne at tiltale dem med disse Navne! Man vidste aldrig, hvilken Hævn de vilde tage. De kunde stjæle, maaske hekse eller lade den røde Hane gale! — Det var derfor dristigt gjort, da en Mand groveligt fornærmede »æ Syv-sejs« ved at spørge, om syv og seks ikke var tretten!

»Æ Ged« havde været smuk i sin Ungdom, og ogsaa som gammel søgte hun stadig at se godt ud. Det fortaltes, at hun var blevet viet paa Tatermaner ved at springe over en Kæp. — Den dygtigste Tiggerske langt og nær var dog »Pjalt-Kjesten Mari« fra Lervad i Føvling. Naar hun var paa Farten, var hun næsten uformelig af alle de Poser og Gem-

mer, hun vilde bruge til de mange Slags Gaver, hun tiggede sammen: Brød, Flæsk, Gryn, Æg, nogle Totter Uld og gammelt Tøj. Hun ejede en rivende Tungefærdighed, var sød og indsmigrende eller giftig og onskabsfuld, eftersom hun fandt det bedst. Tiggerne solgte ofte en Del af de sammen-tiggede Sager. Der købtes saa Brændevin, og naar de kom hjem, holdtes et dundrende Gilde med Flæskeæggekage og Spiritus i stride Strømme.

Det, de rapsede, var ofte mindre værdifulde Sager som Halm, Korn, Tørv, men kunde ogsaa omfatte baade Faar og Køer. Kun sjældent blev det meldt, og Herredsfoged Münster i Holsted mente, at man ikke skulde straffe Tyvene, for saa blev de værre. »Hvor meget var Faaret værd?« spurgte han en Mand, der meldte et Tyveri. — »4 Rigsdaler«. -- »Værsgod! her er Pengene, saa gør vi ikke videre ved den Sag!« --- Engang blev Herredsfogdens Pibe stjaalet; Tyven blev nappet. Münster skal da have sagt: »Lad Fyren løbe, nu har jeg jo faaet min Pibe!«

Fattigkoloniens sidste Rønner i Nørbølling Krat blev afbrændt af Øvrigheden, da en ondartet Hals-syge rasede der.

I *Ovtrup Sogn* havde man ligeledes sin Rad Fattighuse. De laa ved Allerslev- og Bækhusvejen og kaldtes »æ Kanisterhues«. Var der Bryllup eller Barsel et Sted, stillede Konerne næste Formiddag. I en lang Række troppede de op med en passende Afstand mellem hver. De vilde ogsaa smage Festmaden.

Fattigkommissionen kunde antage »et af de stærkeste Fattiglemmer« som Fattigfoged. Han skulde holde fremmede Tiggere borte og fik snart Navnet »Stodderkonge«. I Øse og Næsbjerg var hans Løn 2 Skilling af hver Ejendom, samt ialt 2½ Td. Rug og 2½ Td. Malt. I Jerne havde Stodderkongen en Stok paa et Par Alen, der foroven endte i et Jernkors, intet Under, at han var Tiggernes Skræk og Børnenes Bussemand! I Skanderup havde han en lang, krum Kæp, der var længere end ham selv, i Torstrup havde han endog en Sabel ved Siden. Torstrups sidste Stodderkonge døde 1887 paa Horne Fattiggaard, og Sabelen er nu paa Varde Museum.

Natmænd paa Vandring. (De danske Heder).

En særlig Slags fattige var *Rakkerne* eller *Natmandsfolkene*. De var Bøddelens Hjælpere ved Halshugning og Hængning, desuden skulde de udslæbe og flaa selvdøde Kreaturer. Et saadant Arbejde gjorde en Mand »uærlig«, mente man, saa ordentlige Folk vilde ikke have med ham at gøre, ikke engang drikke af samme Kop eller spise af samme Fad. Pastor Huulegaard i Brøndum vilde gøre godt mod Rakkerne der i Sognet og tog en af deres Døtre i sit Hus. Men det var umuligt for Præsten at faa de øvrige Tjenestefolk til at spise af samme Fad som hende, og det skønt Præstefruen spiste deraf. Natmændene blev paa den Maade en Kaste for sig, men de var ikke Tatere (Zigeunere), men fattige Landsmænd, som var gaaet i Bøddelens Tjeneste, og derved havde skilt sig ud fra »ærligt« Folk.

Til deres Bestillinger hørte tillige den, at de om Natten skulde tømme W. C.erne paa Herregaardene, hvorfor nogle Herremænd havde en vis Interesse for dem, saaledes byggede Proprietæren paa Søvig kort efter 1700 en Hytte paa *Søndertange Hede* i Ovtrup Sogn, Beboeren skulde saa være »Skorstensfejer og Natmand og forrette alt deslige

paa Søvig«. Familien viste sig snart baade frugtbar og kostbar! Forbrydere og Tyve blev de fleste. 1812 overfaldt Faderen og en af Sønnerne en Mand i Vostrup, lagde ham bagbunden paa Gulvet, hvæssede Kniven paa hans Sideben og mishandlede og bestjal ham. Men Politiet slog ned paa Forbryderne. Det kneb dog at skaffe Beviser. Betjentene havde forgæves undersøgt Rakkerhytten i Søndertange og var allerede kommet paa Vognen for at køre bort, da de tilfældigvis fik Øje paa en sort Potte ved Havediget. I Potten laa de stjaalne Penge. Mens Faderen og Sønnen kom i Fængsel, blev Børnene udliciterede til de lavestbydende. Et af disse Børn, »Tu Frederik«, havnede senere paa Lunde Fattiggaard. Han tjente lidt som »klog Mand« og kurerede bl. a. for Tandpine. Der var 9 Slags Tandpine, sagde han; de 8 kunde han kurere ved Strygning og Besværgelse og en Vædske paa Tandem. Bagefter opdagede Folk gerne, at det var den 9. Slags, de led af!

Ogsaa i *Forum* i Brøndum var der et Rakkerhus, ligeledes var der Rakkere i *Horne*, hvor de boede flere Steder. Til disse horte Store Abraham, der var en Kraftkarl og fordringsfuld, saa han var ikke kærkommen. Engang bad han i Tistrup om »en Flæskbøst te Jul«. Manden sagde nej, men Abraham blev ved: »E Jul kommer da eet mier end jen Gaang i æ Oer!« »Nej«, svarede Manden, »men det gør Abraham!« Han døde som Sognets sidste »Kæltring« 1856.

Vi kan forstaa, hvilken Byrde det var for Folk i den fattige Tid at fode og klæde de mange Tiggere og forarmede Mennesker.

TREAARSKRIGEN

»Slavekrigen«.

I Treaarskrigen kom der kun til at staa eet større Slag i Ribe Amt, nemlig Slaget ved Vranderup. Men Krigens Tryk, Spænding og Angst hvilede dog hele Tiden over Befolkningen sammen med Harmen mod Oprørerne.

Den Begejstring og Offervilje, der rørte sig overalt i Landet i den bevægede Tid, da Krigen udbrød, og Folkefriheden fødtes, har man kaldt »Aanden fra 48«.

Her i Jylland kom den til at give sig et halvkomisk Udslag i »Slavekrigen«. Straks Krigen brød ud, udspreddes det Rygte, at Oprørerne havde løsladt alle Fanger, »Slaverne«, i Rensborg og Glückstadt, for at de skulde gaa til Danmark og plyndre og slaa ihjel. Man troede, at Rygtet var sandt. Alle Vegne vilde man værge sig, og rundt omkring i Sogne sammenkaldte man alle Mænd, der var nogenlunde vaabenføre, for at de kunde indøves i Vaabenbrug og Eksercits. Vaaben var der næsten ingen af, kun hist og her en gammel Bøsse eller Sabel, man stillede da med Høtyve og Forke eller fik Smeden til at lave Piker eller Lanser. En Mand, der var Dreng dengang, har fortalt, hvordan det gik til i *Darum*.

»Jeg mindes den første Dag, de stillede til Eksercits paa Peder Smeds Agre; min Fader var bevæbnet med et gammelt Gevær, den ene af vore Karle med en Pistol, min Bedstefar havde faaet foræret af en polsk Løjtnant i 1813, og den anden Karl stillede med hans Sabel, som han bar som Befalingsmand for Landmilitzen i 1807; den var uden Skede. Alle Byens tre Smede fik travlt med at lave Spyd, der blev sat paa en tre Alen lang Stage. 6 Mand blev sat til at

gaa Vagt omkring Byen om Natten. Der var sat Vagt ved Kongeaen baade Dag og Nat, for at forhindre mistænkelige Personer i at komme over. Paa Breum Banke blev der ligesom i 1807 sat en Tjæretønde, som skulde tændes, naar der blev givet Signal fra lignende Højdepunkter andre Steder. En Dag havde et Par Mænd været til Møde i Foldingbro. Paa Hjemvejen hørte de Kirkeklokken i Hjortlund ringe. De troede, det var Signal til, at Fjenden kom. Saa de kom hjem i en forfærdelig Fart.«

Ogsaa i *Alslev* havde man Tjæretønden parat ude ved »æ Bavn«. Og Smed Poulsen i »Skrabaldergaden« havde saa travlt, at han ikke havde Tid til at slibe de nysmedede Lanser, men Folk stak i Rend med dem til Alslev Mølle, hvor store Slibesten snurrede! Alslevere og Hostruppere satte hinanden Stævne ved Alslev Mølle for i samlet Trop at drage mod Øst. Et Sted bagte Konen Pandekager hele Formiddagen i den Anledning. Pandekagerne gemte hun i Mandens gamle Hat. Saadan kunde han bedst have dem med paa sit »Krigstogt«! Kvinder og Børn græd, da Flokken drog af By. Sæt, de ikke saa dem levende mere — eller Slaverne kastede sig over Byen og de tilbageblevne ad en anden Vej!

Hvad sker? Et Par Timer efter opdager en Kone en stor Flok komme mod Alslev. Hun raabte Alarm, og der blev en Panik uden Lige!

Heldigvis saa de nu, at det var deres egne, der vendte tilbage. Smeden kastede Lansen paa Bordet og sig selv i Stolen, idet han raabte med dirrende Røst: »Kæltringværk det hele!«

I Møllen havde de faaet at vide, at hele Historien om Slaverne var bare Løgn og Opspind. Der var slet ingen Slaver løs!

Paa lignende Maade endte Slavekrigen i alle de øvrige Sogne.

Kampen ved Vranderup.

Snart blev det Alvor. Da Wrangel efter Slaget ved Dannevirke og Oversø rykkede over Grænsen til Kongeriget,

krævede han Leverancer af Levnedsmidler og senere en Brandskat.

Stiftamtmanden i Ribe, *Grev Sponneck*, vilde kun lade sit Amt levere nødvendige Levnedsmidler, men ikke Ris, Brændevin, Vin, Cigarer o. s. v. Wrangel sendte da 60 Husarer afsted til Ribe for at arrestere Grev Sponneck, idet Wrangel paastod, at Greven aabenlyst opfordrede Amtets Beboere til at sætte sig op mod de tyske Ordre.

I Ribe var der ikke dansk Militær, kun en Vagt af nogle Borgere, som let overrumpledtes, da Husarerne Natten til den 11. Maj sydfra trængte ind i den sovende, intetanende By. En tysk Ritmester arresterede selv Grev Sponneck, mens en Løjtnant arresterede Borgmesteren, Overaudietør Rømeling-Stricker, der rasende skældte ud over at være blevet overrumplet i sin Seng. Løjtnanten havde knust et Vindue og var faret opad Trappen i Hælene paa en forskrækket, halvnøgen Tjenestepige, der vilde vække Borgmesteren, og samtidig med hende var Løjtnanten faret ind i Soveværelset. Husarerne red omkring i Gaderne, og alle Folk, der viste sig, blev ført til Torvet og stillet med Ansigtet ind mod en Mur med Trusel om øjeblikkelig Skydning, hvis de rørte sig.

Borgmesteren blev atter løsladt, men Stiftamtmanden førtes som Fange til Kolding. Her optraadte han baade værdigt og bestemt, saa det virkelig lykkedes ham at faa Udskrivningen nedsat. Prinsen af Nør, som kendte ham, vilde gerne indlade sig med ham, men Sponneck vendte stolt Forrædderen Ryggen og værdigede ham ikke et Ord. Den 20. Maj blev Stiftamtmanden givet fri og vendte tilbage til Ribe. Kort efter maatte Wrangel ved Ruslands Mellekomst trække sig ud af Jylland uden at have faaet fat i Brandskatten.

1819 kom Fjenden igen. »Aah Gud!« udbrod en Kone, da hun fik Øje paa en fjendtlig Soldat.

»Gud! Ham skal du ikke kalde paa!« sagde Oproreren spottende, »han er rejst nordpaa!«

»Da var det godt«, sagde Konen og fattede sig, »saa er han hos vore Folk!«

Vore Soldater stormer over Broen, de selv har lavet. Den kan ikke bære Kanonerne. (V. Holst: Felttogene 1848-50).

En Del af *det store Slag om Kolding* den 23. April 1849 blev udkæmpet i Ribe Amt. Den 20. April havde Oprørsgeneralen Bonin besat Kolding. Danskerne vilde ikke forsvare den aabne By, men trak sig efter en kort Kamp ud af Byen. Da var det, at det danske Hovedkvarter under General Bülow traf den sørgelige Beslutning, at Byen skulde tages tilbage. Moltkes og Schleppegrells Brigader, som stod paa Fyn, skulde føres over til Snoghøj og gaa frem mod Kolding ad Hovedvejene fra Vejle og Fredericia. Samtidig skulde Olav Rye, der stod med sine Soldater nord for Byen, gøre sig parat til at rykke frem mod Kolding fra Vest.

Bülow regnede med, at det kun var en mindre Del af Fjendens Hær, som stod i Kolding, saa den hurtigt kunde kastes ud. Desværre gik det ikke hurtigt. Der gik tre Dage, inden de sidste var sejlet over fra Fyn. Bonin opdagede Danskernes Forberedelser og trak flere Soldater til.

Kl. 1 den 23. blev der purret ud i Ryes Kvarterer, man skulde frem til *Harte Kirke*. Da Fjenden, der stod i Ejstrup, saa de første Danske rykke frem, fik de straks Hjælp. 2 slesvigholstenske Jægerkompagnier rykkede frem fra Gelballe til *Vranderup* og var snart i Kamp med Ryes Jægere paa Koldingaens nordre Bred.

Rye selv var kommet til *Harte Kirke*, og derfra saa han

ud over Valpladsen, men troede egentlig ikke, Danskerne kunde tage Kolding. Tilmed spærrede *Gelballe Skov* Udsigten mod Syd, saa han ikke kunde blive klar over, hvor stærk Fjenden var paa den Kant, eller hvad han bestilte der. Han sendte nu Hjælp til Danskerne, der angreb i Ejstrup. Da der kom 4 Kanoner, skyndte Fjenden sig over Aaen og ind i *Gelballe Skov*.

Broen over Aaen var brudt af, men Fjenden havde glemt et Gangbræt, over det stormede Kaptajn Buhl rask frem med den ene Halvdel af sit Kompagni, mens den anden Halvdel lavede en Overgang af Ladeporte, og hvad man kunde faa fat i. Snart fulgte flere efter, og vore Folk arbejdede sig op ad Skraaningerne fra Aadalen og stormede Vranderup Hovgaard, her faldt den kække, norske frivillige Løjtnant Mammen. Straks stormede et slesvigholstensk Kompagni fra *Seest* løs paa Danskerne, men blev slaaget tilbage. — I Skovbrynet stod Tyskerne tæt.

Fra Bakken ved Harte Kirke havde Rye set Kampens Gang og sendte nu 1. Jægerkorps over Aaen. Major Wilster svang sin Sabel og sprængte afsted til Hest mellem sine Jægere. Skoven blev taget og Fjenden drevet tilbage til *Gelballe*. Rye befalede nu Wilster at rykke mod Øst og storme Overgangen over *Seest Mølleaa*.

Her kæmpedes haardt, men Fjenden maatte vige.

Da hørtes en voldsom Skydning fra *Gelballe Skov*, og Wilster standsede. Hverken Rye eller hans Underanførere havde kunnet se, at en stærk fjendtlig Afdeling var trængt frem, hele 8 friske Kompagnier kastede sig over vore faa spredte Folk i Skoven, der blev drevet ud, indtil de satte sig fast bag Hegnene og forsvarede sig. Paa en Gang styrtede Fjenden tilbage mod Skoven under Raabet: »Tilbage! Rytteriet kommer!« Men der kom intet Rytterier. Det var danske Jægere under Kaptajn Caroc, der i Rækker sprang frem over Hegnene med en saadan Orden og Fasthed, at Fjenden troede, det var Ryttere.

Det var Major Wilster, der sendte dem frem, da han hørte den stærke Skydning. Wilster var imidlertid naaet frem til *Seest*. Her faldt en Løjtnant, og en Major blev saa-

ret i Foden. I det hele taget fandt Wilster Stillingen saa farlig, at han beordrede sine Jægere tilbage. Kaptajn Bie og en svensk Løjtnant holdt dog længe Stillingen omkring Skovdruplund. Et Forsøg paa at drive Fjenden ud af Gelballe Skov mislykkedes, og Kampene drejede sig nu mest om Vranderup Hovgaard. Her faldt Kaptajn Bonnichsen. Kaptajn Bohse og Løjtnant Dorph blev saarede.

Rye indsaa, at der stadig rykkede friske Folk op bag Gelballe Skov, og at han ikke kunne naa ind i Kolding. Kl. 11 sendte han da en Melding herom afsted til Bülow. Dengang havde Danskerne lige taget Kolding, mens Oprørernes stærke Masser stod paa Bakkerne syd for Aaen og begyndte at skyde Byen i Brand. Bülow forstod, at vi ikke kunde blive ved at holde Byen, og da slet ikke, naar Rye ikke kunde komme frem. Han gav derfor Befaling til at afbryde Kampen og trække sig ud af Kolding. Allerede før Rye fik Ordre om at trække sig tilbage, havde han begyndt Tilbagetrækningen.

I Kampen omkring Vranderup mistede vi 12 Officerer, 6 Underofficerer og 170 menige, et stort Offer i en Kamp, der ikke bragte os Fordele. I Vranderup findes endnu en Krigergrav over en Mand fra Hornslet. Slaget har ofte Navn efter Ejstrup, men burde kaldes Kampen ved Vranderup; for det var især der, den foregik.

Tilstanden i Amtet.

Da vore Folk maatte trække nordpaa, begyndte Fjenden paany at udskrive Levnedsmidler. I Maj 1849 befalede Fjenden Stiftamtmand Sponneck, at han skulde komme til Kolding og sørge for Leverancer fra Vejle og Ribe Amter til Forplejningen af 10.000 tyske Soldater. Sponneck rejste til dette triste Arbejde, da det var bedre, han ordnede en retfærdig Udskrivning, end Fjenden skulde tage selv.

Ribe By fik Indkvartering og maatte udbetale 12.000 Dalere, da Byen ellers vilde blive plyndret. Ligesom forrige Gang vilde Sponneck nemlig kun medvirke ved Opkrævning af de absolut nødvendige Levnedsmidler. Derfor tog de selv, men han var ubøjelig! I Kolding var han ogsaa

jævnlig uenig med Fjenden, som naar han gav Bønderne, der kørte Leverancerne, Foder til deres Heste af Magasinerne. Disse Kuske kom ofte hjem med ødelagte Heste og Vogne, ja, undertiden uden, men selv med en god Forsyning Lus!

Da forlangte den tyske General en Del Heste leveret. Greven nægtede at hjælpe. To Dage efter saa han Amtmændene fra Vejle og Skanderborg blive ført som Fanger gennem Kolding. Han var da klar over, hvad der ventede ham selv. Straks kørte han med en Bondevogn ud af Byen og slap over til Fanø. — Ikke længe efter skete Udfaldet fra Fredericia, og Greven vendte tilbage til Ribe. —

Den 20. Juni holdt en Række Bønder i *Lydum Mølle* med deres Vogne, belæssede med Korn og Levnedsmidler. Slesvigholstenske Dragoner jog paa dem: de skulde skynde sig at køre til Kolding. Men Bønderne tøvede. De havde hørt, at vore egne Dragoner ikke var langt borte. Maaske kom de og jog Tyskerne væk. Til sidst sagde Lærer Amorsen, at de danske Forposter havde forbudt dem at køre. Da kom Fjenden paa Hestene og forsvandt. Et Kvarter efter susede 3 af Overvagtimester Kloppenborgs Dragoner ind i Møllegaarden, og kort efter kom Kloppenborg selv med 25 Dragoner. Han havde Ordre til at beskytte Ringkøbing Amt mod Udskrivninger, men nu gjorde han et lille Togt ind i Ribe Amt og lod Transporten fra Lydum drage hjem, og senere paa Dagen standsede de tæt ved Ovtrup en Transport fra Henne, tilmed fangede de den ledsagende tyske Soldat. Endnu en Fjende blev indbragt til Lydum inden Aften.

Samme Dag udskrev 4 fjendtlige Dragoner Leverancer fra *Kvong Sogn*. En Vagtmeister red ind i Præstegaarden. Pastor Wiborg trak i en Fart Præstekjolen paa, gik ud, slog Rytteren paa Laaret og sagde: »Vig bort, Satan! Vi har danske Tropper her!« Selv paastod han, at han opfordrede den fjendtlige Trop til at overgive sig. Den sprængte imidlertid bort over Marker og Enge og kyste derved 4 Tyskere, som var ved at ordne Transporten fra Lunde Sogn.

Faa Dage efter kom en Mængde Tyskere til Kvong og

omringede Præstegaarden, men Præsten var flygtet. De fangede da Degnen, Lærer Bennedsen. Da han ikke vilde sige, hvor Præsten var, pinte de ham. Da sprang Degnens Kone ind mellem Soldaterne, ja, det fortælles, at hun gav en af dem en Lussing, hvorpaa hun hjalp Degnen ind, og Tyskerne lod ham slippe.

Nogle af Egnens Folk havde været til Hest sammen med Kloppenborgs Folk, for at Fjenden skulde tro, at der var en større Styrke. Desuden dannede nogle paalidelige Mænd en Stafetkæde mellem Kloppenborg og *Varde*. Tyskerne opdagede det og straffede grusomt. En Mand fra *Tarp i Lunde Sogn* blev fanget, slæbt til Varde og pisket saa voldsomt, at han fik Brok Resten af sin Levetid.

Den tyske Indkvartering var man heller ikke glad for. I *Rottarp* stod Jes Jensen Lyne en Dag uden for sin Gaard og slog Sten. »Hvor mange kan I have?« raabte Tyskernes Fører. — »Aa, det ved A ett«, lød Svaret. -- »Du kan vel have en Del?« — »Aa, det ved A ett; æ Kuen er syk!« — »Er hun syg! Det er vel ikke smitsomt?« --- »Aa, der er da flier, der haar'et som hind«, sagde Jes. Saa vilde Soldaterne ikke være der.

Konen laa i Barselseng!

Paa Østkysten laa der en Tid danske Soldater i *Lejrskov*, de kom stadig til *Vamdrup* for at spejde. Det gjorde Tyskerne ogsaa. Mange hjalp Danskerne, navnlig Sognefogeden Søren Knudsen og Godsejer Wolfhagen paa Østerbygaard. Tyskerne fik Mistanke til Wolfhagen, og nogle Stykker trængte en tidlig Morgen ind i Gaarden, men kom hurtigt derfra, da en dansk Patrouille dukkede op i det samme.

Nogle Dage efter Udfaldet fra Fredericia kom der atter en dansk Patrouille til Vamdrup. Vamdrupperne advarede dem. Alligevel sendte Korporalen en Dragon videre frem. Da han nærmede sig Gaarden Store Staver, som ejedes af en Hjemmetysker, stak Fjenden Bøssen ud af Dagligstuevinduet og skød Dragonen gennem Brystet. Han blev begravet under stor Deltagelse paa Vamdrup Kirkegaard, og senere rejste Beboerne en Mindesten over ham.

Vore egne faldne.

Amtets egne unge Landmandssønner og Søfolk var med i Krigen. Det var først med Grundloven i 1819, vi fik den almindelige Værnepligt, saa ogsaa Folk fra Ribe og Varde kom med. Navnlig i 6. Infanteribataillon træffer vi vore Folk, »Ribe Bataillon« kaldtes den. Første Gang et Kom-

pagni af den var i Ilden, var i Kampene ved Nybøl, hvor Vestjyderne gjorde sig bekendt ved deres Tapperhed, og her faldt den første af vore Folk, Hans Jepsen fra *Egholt*.

Senere blev Bataillon en indlemmet i Olaf Ryes Brigade og var med i Kampene i og om Kolding af de faldne i *Vranderup* var de 21 fra Ribe Amt, – og paa Ryes berømte Tilbagetog til Helgenæs var de ogsaa med. Mens Rye indskibede sig med sin Hovedstyrke for at deltage i Udfaldet fra Fredericia, blev nogle faa tilbage. De angreb Fjenden ved Fuldbro Mølle, tæt ved Mosso.

Mindetavle fra Vorbasse Kirke over en af de faldne fra Sognet. (Historisk Samfund).

Her faldt en Dragon, Jens Simonsen fra *Livstrup i V. Nebel*. Han blev begravet paa Godvad Kirkegaard. Hans Kæreste satte en Sten paa hans Grav med et Vers, hun vist selv har forfattet. Her staar bl. a. disse Linier:

»Nu du Fredens Land har fundet,
Jeg har tabt og du har vundet«.

Vor Egns Folk fandtes ikke blot i 6. Bataillon, men i alle Vaabenarter. Ved Fredericia faldt 23, men flest dog i de store Kampe ved Isted; der faldt 30. Ved Frederiksstad faldt 7.

Flere af Vestkystens Fiskere var ombord paa Flaaden og med paa den ulykkelige Tur i Eckernførde Fjord. 4

Mand fra *Henne* og en fra *Mandø* faldt paa Fregatten »Gefion«, som Fjenden tog.

I flere af vore Kirker hænger der Mindetavler over de faldne.

Alt for mange døde af Sygdom, især under en voldsom Tyfusepidemi, der udbrød i Slutningen af Krigen. Ialt døde 12 her fra Amtet af Sygdom, altsaa flere end vi mistede i Slaget ved Isted.

Da Soldaterne vendte hjem, blev der alle Vegne afholdt store Fester til deres Ære.

KRIGEN 1864

1864.

Fredag den 5. Februar trak vor Hær sig tilbage fra Danevirke. I de følgende Dage bredte Rygtet sig om Tilbage-toget og vakte Sorg hos alle Danske. Den følgende Mandag — det var Fastelavnsmandag — kom *en Strøm af Flygtninge* over Sydgrænsen til vort Amt. Der kom hele Rækker af Vogne til Ribe. Det var dansksindede Embeds- og Bestillingsmænd fra Syd- og Mellemslesvig. Om Søndagen havde fjendske Agitatorer hidset Stemningen op imod dem. En Præst var blevet fordrevet midt om Natten. Her søgte man at skaffe dem Husly og at trøste dem. Artilleriet fra Danevirkestillingens vestlige Fløj trak over Ribe til Fredericia.

Iøvrigt blev Amtet efterhaanden besat af *Østrigerne*. De første, der kom til Ribe, var en mindre Flok, der skulde afbryde Telegraflinien. Gennem Telegrafanlægget nordpaa havde *Ribe* jævnlig givet vor Hær Besked om Fjendens Bevægelser.

Nu skulde det være Slut, og Østrigerne huggede Pælene om — Syd for Byen — og drog tilfredse bort igen! Og Ripenserne tog sig et billigt Grin! Man kunde stadig telegrafere Meldinger nordpaa!

Men nogen Tid efter kom de igen og fandt den rette Ledning.

Amtmand Nielsen og Borgmester Meinert var som Fanger ført til Rensborg, ligeledes Borgmester Bagger i Varde. Ved en Forhandling i Kolding med den tyske General Wrangel vilde de ikke gaa ind paa hans Krav. Nu arreste-

rede man Telegrafisten Fauerskov, der havde skjult et Reserveapparat, og Stedfortræderne for Amtmand og Borgmester samt Prokurator Bøggild.

Et Par Dage efter krævede Østrigerne af den nye Borgmester Nr. 3 og Byens øvrige Styrelse, at Byen skulde betale en Krigsskat paa 50000 Daler. Det erklærede man for umuligt, 10 Mand blev da arresterede og ført bort. Det samme skete i Varde, hvor 500 Østrigere den 1. Maj forlangte 25000 Daler, ogsaa her havde man ikke kunnet eller villet betale Pengene.

Allerede 5. Maj blev de givet fri. 9. Maj sluttedes Vaabenstilstand, saa ogsaa Embedsmændene blev sat i Frihed.

Toldassistent Godskesen blev taget to Gange. I Begyndelsen af Krigen var han ansat i Sønderho paa Fanø. Da han fik Øje paa Tyskerne, som pludselig dukkede op for at tømme Pengekassen, styrtede han ind i Kontoret og gemte Pengene i sin Overfrakke, som han kastede paa en Stol. Kassen var altsaa tom, men Tyskerne satte Vagt ved Toldboden. Det var koldt, og Godskesen tilbød Soldaterne at hente Brændevin i Byen; han tog Overfrakken paa og fik Pengene stukket ind til en Slægtning. Paa Posthuset opdagede den tyske Løjtnant imidlertid, at Pengene ikke var afsendt, og Godskesen blev sendt som Fange til Kolding. Senere tog Fjenden fejl af ham og en anden Fange og sendte ham sydpaa. Fejltagelsen blev opdaget, og Kommandanten i Flensborg gav ham da fri.

Familien flyttede nu til Varde. Her ordnede han hemmelige Brevforsendelser og gik en lang Tur med Nøglen til Fjendens Oplag af Levnedsmidler, saa de ikke kunde naa at faa al deres Habengut med sig den Dag, en Afdeling skulde rejse. Han blev atter arresteret en Tid.

Sidst i April rømmedes Fredericia, skønt den gamle Kommandant Lunding i Vinterens Løb havde gjort de største Anstrengelser for at faa den i Stand. Fjenden vilde derefter have *Forsvarsværkerne jævnet* og tvang Egnens Bønder til at arbejde med paa det for dem saa ydmygende Arbejde.

Ogsaa Bønderne i *Anst Herred* blev tvunget dertil. En

Dag først i Maj myldrede det pludselig med Østrigere, der omringede Landsbyerne og tvang Mænd og Karle til under Bevogtning at drage til Fredericia. Det lykkedes dog enkelte at smutte uden om, saaledes spillede Jocum Jensen i Anst Fjenden et Puds. Han fik i Tide at vide, at Fjenden kom for at tage baade Folk og Heste. I en Fart fik han sine Hestes Ben indgnedet med Vand og ombundet med Halm, saa de saa ud som syge. Selv lagde han sig i Sengen med et Tørklæde om Hovedet og Medicinflasker paa Bordet. »Krank,« var det eneste, han hviskede til Fjenderne, da de kom. De forsvandt og lod Manden ligge!

I Fredericia gjorde Bønderne det mindst mulige ved det ærekrænkende Arbejde.

Rytterfægtningen ved Vorbasse.

I Ribe Amt udkæmpedes kun eet Slag i denne Krig, nemlig Rytterfægtningen ved Vorbasse den 29. Februar 1864.

Efter Tilbagetoget fra Danevirke gik Størstedelen af vor Hær til Dybbøl-Als, mens en mindre Del gik mod Nord. En Eskadron af vore Dragoner laa paa Estrup med Feltvagter ved Skodborghus og Foldingbro, men kun et Par Dage, saa fik den Ordre til at trække sig tilbage til Bække.

Den 23. meldte Sognefoged, Gaardejer A. K. Hansen i Gesten, at 7 fjendtlige Dragoner var rykket frem til Vejen. Vore Dragoner søgte i de følgende Dage at afskære dem Tilbagetoget, men det lykkedes ikke. Og vore Folk indtog atter deres Poster, saa 7 Mand stod Vagt i *Krage-lund*, 7 Mand i *Bække* og Overvagtmester Jøns med 17 Mand ved *Skødegaard*. Sekondløjtnant *Sauerbrey* og 20 Mand laa paa *Skødebjerggaard*, mens den øverste, Ritmester *Moe*, og nogle Officerer samt 11 menige var indkvarteret i *Vorbasse*.

Den 28. vidste man, at Fjendens Forposter stod ved Lejrskov. Om Morgenen den 29. kom Sognefoged Hansen og meldte, at han ikke havde mærket noget til Fjenden.

Hjemme paa Gaarden i Gesten gik Hansens 13-aarige Søn *Hans Simon*. Faderen havde sagt, at han skulde sende Bud, hvis Tyskerne viste sig. Noget efter at Faderen var

Rytterfægtingen ved Vorbasse. (Maleri af Hansen-Reistrup).

draget af Sted, opdagede Drengen fjendtlige Husarer ved Gesten Kirke. Hans Simon var straks klar over, at et ridende Bud ikke kunde slippe fra Gaarden for Tyskerne. Han drøftede Sagen med Tjenestekarlen, Johannes Damgaard, og denne løb da til Fods til Bække, men blev opdaget, nogle Husarer satte efter ham, men red fast i Mosedyndet. Kl. 11 fik Ritmester Moe Meldingen om, at de tyske Husarer var brudt op og var naaet frem til Gesten. Samtidig fik han at vide, at Vagterne ved Kragelund og Bække blev angrebet og kastet tilbage. I Vorbasse lod han blæse til hurtig Udrykning, og Løjtnant Sauerbrey før hurtigst muligt ad Skødebjerggaard til.

Tyskernes Anfører, Oberstløjtnant von Rantzau, havde faaet at vide, at der laa en Eskadron Danske i Vorbasse, og sendte to Eskadroner Husarer imod dem; hver af disse Eskadroner havde samtidig angrebet i Kragelund og Bække og fangede hvert Sted en dansk Dragon. Derpaa rykkede de frem mod Skødegaard, hvorfra Overvagtimester Jøns med sine 17 Mand kastede sig imod dem. Men de kunde ikke klare sig mod den store Overmagt. Jøns selv og et Par Dragoner toges til Fange, Resten flygtede til Skødebjerggaard, hvor Sauerbreys Folk var kommet til Hest, nogle endog i Staldkittel og uden Sadel. Da de saa Fjendens Overmagt, flygtede de om bag Gaarden. Det var netop i dette Øjeblik, Sauerbrey kom farende fra Vorbasse. Da han var klar over, at det gjaldt om at standse Fjenden saa længe, at Ritmester Moe kunde faa sine Folk ordnet, greb han energisk ind, og det lykkedes ham at faa Hold paa sine Folk, hvorpaa han modigt kastede sig mod Fjenden, der netop rykkede frem mod Gaarden. Da de saa Danskerne, rykkede de tilbage. Sauerbrey standsede ogsaa, da han var bange for et Baghold.

Da greb Fjenden Offensiven og styrtede frem, mens Officererne raabte: »Vorwärts, Kerls!« Da kastede Sauerbrey sig frem med sine 40 Mand i strakt Karriere, og saa voldsom var Farten, at de væltede Fjendens forreste Del og snart var indviklet i vild Kamp, hvor Heste og Ryttere tumlede mellem hinanden. Samtidig kastede en Underofficer

Voss sig med 3 Mand ind i Ryggen paa Tyskerne, mens de raabte af alle Kræfter. Voss og hans Folk havde ligget indkvarteret paa en Gaard bag Fjenden, men havde roligt ladet ham rykke forbi. Husarerne blev nu grebet af en panisk Skræk, gjorde omkring og jog i vild Flugt tilbage mod Kragelund.

Et Lag Sne dækkede Grøfter og Huller, saa de ikke kunde ses. Derfor styrtede der af og til en Dragon. Overvagtimester Jøns stod som afvæbnet Fange ude paa Heden, da en Husar styrtede tæt ved ham. Jøns greb Hestens Tøjler og rev Sablen fra Husaren, sprang i Sadelen og styrtede ind i Kampen.

Efter Sejren opsamledes de saarede, og der indbragtes 31 Fanger, heriblandt en Officer og en Læge og desuden 22 Heste. Vi havde mistet 4 Mand, der var taget til Fange, og havde 7 saarede. De slemme Hugsaar blev forbundet paa Skødebjerggaard, og de syge kom senere paa Sygehuset i Grindsted, hvor der døde en tysk Husar og en dansk Korporal. De begravedes paa Grindsted Kirkegaard.

Løjtnant Sauerbrey fik Hædersnavnet »Helten fra Vorbasse«.

Dagen efter Slaget fangede Tyskerne Sognefoged Hansen og Tjenestekarlen og slæbte dem under utrolig Raahed til Flensborg. Trods alle Pinsler havde Hansen Mod nok til under et Forhør at sige til Officererne: »Det maa være en daarlig Nation, den prøjsiske, naar den ikke kan føre en fangen, civil Mand uden at mishandle ham saaledes, som jeg er blevet det.«

De sad arresteret i 20 Dage, indtil Stiftamtmand Nielsen fik dem fri ved Henvendelse til General Wrangel. Sognefogden var frygtelig medtaget af den grusomme Behandling.

Ved Vorbasse har Beboerne rejst en Mindesten om Kampen, den Kamp, der skaffede os en af de faa Sejre i den ulykkelige Krig.

EFTER 1864

Esbjerg.

Efter at vi havde tabt Sønderjylland og dermed Vejene til Hamborg, som var saa vigtige for dansk Handel, begyndte Regeringen straks at arbejde paa at aabne nye Veje for Handelen. Den kom da til at tænke paa en Havn ved Hjerting Bugt.

Som vi har set foran, drev Fano og Hjerting en ret betydelig Skibsfart. I 1720 oprettedes der i *Hjerting* et »Tranbrænderi«, hvor man udvandt Tran af Sæler og Hvaler, og 1720—58 sendtes hvert Aar et Par Skibe paa Sælfangst i Nordishavet. Desuden udførtes her Stude og Jydepotter. Af *Jydepotter* lavedes der store Mængder i Sognene paa Vardeegnen, navnlig i Torstrup. Ogsaa fra Varde udførtes »swaat Potter«.

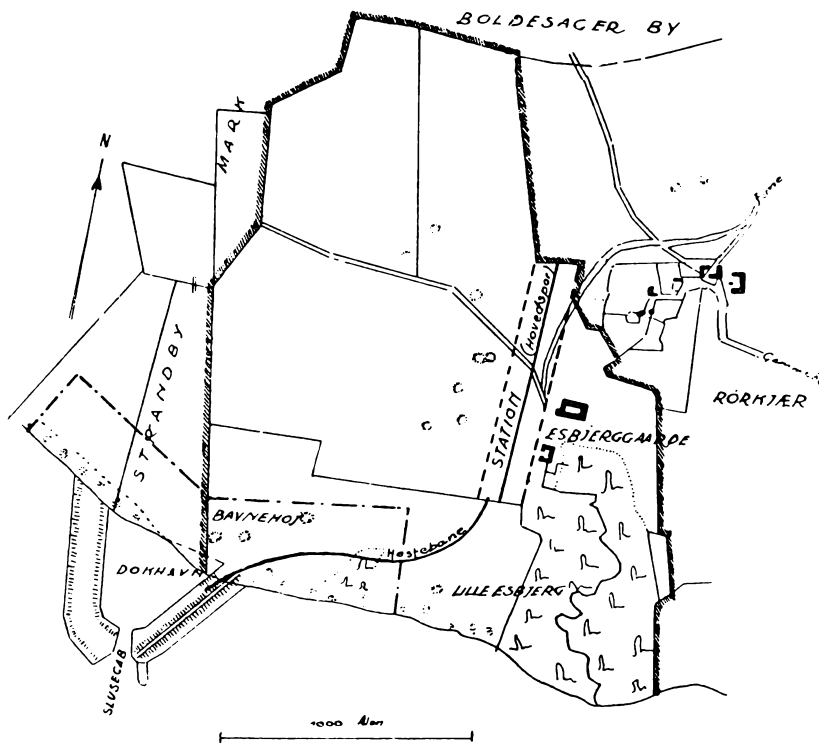
Efter at Hjertings Studeudførsel en Tid var gaet i Staa, blussede den atter op, da Dampskibsfarten blev mere almindelig. Hjerting fik i Aarene omkring 1848 Dampskibsforbindelse med England. Der udførtes Stude og indførtes Tømmer fra Norge. 1852 anlagdes en 250 m lang Bro. Men Broen led saa meget af Isgang om Vinteren, at den blev optaget 1860.

Efter 1864 foreslog Regeringen at anlægge *en Jernbane* fra Vamdrup til *Strandby* i Jerne Sogn og bygge *en Havn* der. Rigsdagen bevilgede kun Banen. Atter i 1868 foreslog Estrup, der da var Indenrigsminister, at anlægge Havnen. Egnens Rigsdagsmand, *Niels Jocum Termansen*, støttede kraftigt Forslaget og sagde, at Havnen vilde blive en ny og vigtig Handelsvej til Verdensmarkedet. Efter en varm Debat blev Forslaget vedtaget.

1. Færve 2. Gabet hvor Indseglingen er. Graadÿb kaldet. 3. Langlebjerge. 4. Skallingen. 5. Slammen. 6. Frankøugeriet.

7. Vægen til Wårde. 8. Indveghusen til Tjørns Havn. 9. En Ever som seiler ind ad Mørkhus Bugt. 10. Hiørnet hvor Skibene ligger.

Det første Havneanlæg ved Esbjerg. Man ser den trekantede Dokhavn med Molerne, anlagt neden for Skrænten med Bavnehøj. Endvidere de 2 Esbjerggaarde og den paatænkte Jernbanestation. (Esbjerg 1868 -1943).

Havnen blev ikke bygget paa Strandbys Grund. Paa det Sted, hvor man begyndte, laa der to Bøndergaarde, *Esbjerg*, der før 1820 kun havde været een Gaard, dog med to Fæstere; paa »Gammelgaarden«s Grund blev Havnen bygget. Her var en ret stejl Skrænt ned mod Vandet, Esbjerg Kleve. Under to slemme Storme i 1881 og 82 styrtede noget af Skrænten ned, og nu snor »Hulvejen« sig gennem den Skraaning, der er den sidste Rest af Kleven.

Havnen.

Planen til Havnen blev udarbejdet af Ingeniør C. Bruun. Havnen var en trekantet *Dokhavn*, omgivet af to ret høje

Diger, der gik ud fra Kysten, og som i deres yderste Spids blev forbundet ved en Sluse med Porte, der kunde lukkes under Ebbe, saa der hele Tiden var en passende Vanddybde for Skibene inde i Havnen. Udenfor byggedes to Moler. De skulde tvinge den udadgaaende Strøm til, naar det blev Ebbe, at skylle saa meget Slam med sig ud i Vadehavet som muligt.

Forst blev Arbejdet med Havnen overdraget en indvandret Svejtser *Carlé*, men han var udygtig og stridslysten og maatte gaa fra det; de næste, der prøvede, gik fallit, men Firmaet *Hoffmann og Gunnarson* gjorde Arbejdet færdigt og afleverede det 1878. Da havde Havnen dog været i Brug i over 4 Aar.

Senere er Havnen udvidet flere Gange. Den nordre Mole forlængedes, og syd for Dokhavnen anlagdes Kajplads, hvor Skibene kunde lægge til uden at vente efter, at Dokportene skulde aabnes. 1895-99 gjordes Havnen dybere, og der byggedes Bolværker. En Baadehavn var alt for lille, saa der byggedes en Fiskerihavn langs Havnens Vestside. 1909-16 foretoges en meget stor Udvidelse. Mod Vest byggedes en ny Trafikhavn og en ny Fiskerihavn (den 3. i Esbjerg). Senere byggedes Færgelejet til Nordby, et stort Beddingsanlæg og yderligere Kajplads saa vel som Banegaard og Pakhuse, saa Havnen nu spænder over en Kyststrækning paa $4\frac{1}{2}$ km og et Landareal paa 138 ha, hvoraf en Del dog ligger som Reserve.

Da Skibene blev større og større, blev det nødvendigt at grave en Rende i den Sandbarre, der ligger tværs over Bunden af Graadyb, saa de store Skibe ikke skal sidde fast der. Sandpumpeskibet »Graadyb« har hvert Aar siden 1909 optaget mellem $\frac{1}{2}$ og 1 Mill. m³ Sand, bortset fra Krigsperioderne.

Estrups og Termansens Forventninger til den ny Havn opfyldtes til fulde. *Eksporten* fra denne Havn til Udlandet, især til England, steg saa voldsomt, at Esbjerg blev Danmarks vigtigste Udførselshavn af Landbrugsvarer og Fisk. Samtidig blev den en vigtig *Importhavn* for Kul og Koks, Foder- og Gødningstoffer, Soyabønner, Maskiner, Frugt

og Olie. Og i strenge Vintre faar den endda en særlig Betydning som vor store isfri Havn.

Byen.

Havnen skabte Byen. 1868 var der kun 13 Indbyggere paa de to Esbjerggaarde. Men saa snart Staten havde faaet pløjet tre Furer uden om det udlagte Areal, strømmede Folk til.

»Som en Maageflok paa Sandet
dine Mænd slog ned,
skreg og sloges, stred og blended
Blod, og blev og led,
led til deres Vilje sejred,
blev til de vandt Fred og fejred
midt i Hverdagslivets Larmen
Hvilen, Arnevarmen.«

Den første var Smedemester *Frantz Møller*. »Lad os faa begyndt!« sagde han og byggede sig straks en Smedie og senere et lille Hus til sig og sin Familie. Det blev Begyndelsen til Smedegade og til det store Jernstøberi og Maskinværksted, som nu hedder Jensen og Olsen. -- Men det kneb at faa Tag over Hovedet for de mange, selv om der byggedes Barakker; en Del Arbejdere gravede sig ned i *Jordhytter* omkring Bavnehøj (ved det nuværende Vandtaarn), saa her blev en hel lille By af disse fattige Hytter. Snart rejste sig ogsaa andre Huse paa Lyngen oven for Kleven. En stor Barak, »Tutten«, rummede baade Sove- og Spiserum og Beværtning og havde rigelig Søgning med drabelige Slagsmaal og Bataljer mellem »Børsterne«.

Tilstrømningen til Fremtidsbyen blev stærkere. Ja, dens Vækst var helt eventyrlig efter danske Forhold. Det gik med en Hast som den, hvormed amerikanske Byer opstod, saa det var ikke sært, at Esbjerg kaldtes »Danmarks Chicago«. 1881 var den oppe paa 1700 Indbyggere, og Tallet voksede stadig.

Byen var en Del af *Jerne-Skads Kommune*. Sogneraadet saa ikke venligt til den nye Opkomling, der krævede stigende Udgifter til Gader og Veje, til Fattigvæsen og Skole-

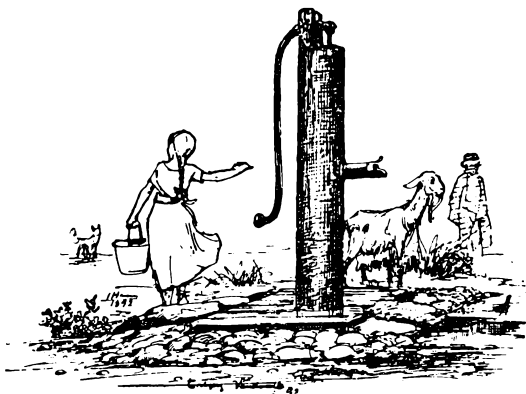
En af de simple Jordhytter, som de første Arbejdere ved Esbjerg Havn byggede, og hvori en Familie boede. (Esbjerg 1868 1943).

undervisning. Allerede 1870 godkendtes en Byggeplan for, hvad der ligger inden for Havnegade-Skolegade og Englandsgade-Stormgade, men Vejene var private, saa de laa i en forfærdelig Tilstand med Huller, Brinker og Flyvesand og desuden med aabne, stinkende Grøfter, da Kloakvæsenet ikke var ordnet. Pionererne var næsten alle yngre Folk, saa der var forholdsvis mange Børn, som skulde bekostes undervist. De fleste Nybyggere var fattige og kunde ikke svare meget i Skat. Sogneraadet holdt derfor igen paa alle kommunale Udgifter til stor Misfornøjelse for Esbjergenserne. Fra begge Sider ønskede man derfor en Adskillelse. Endelig lykkedes det. Fra 1. Januar 1894 blev Esbjerg *en selvstændig Kommune*, og 1. Januar 1899 ophøjedes den til *Købstad*. Sogneraadet i den nye Kommune havde nok at tage fat paa. Foruden Kloaker og brolagte Gader savnede man Vand- og Gasværk og større Skoler. Men Opgaverne blev løst, ja, i Kongensgade endog saa uhørt flot, at den blev asfalteret!

Jo, Byen vidste, at den var paa Vej til at blive en Storstad!

Det nye Byraad maatte stadig udvide de kommunale Virksomheder og tage sig af nye.

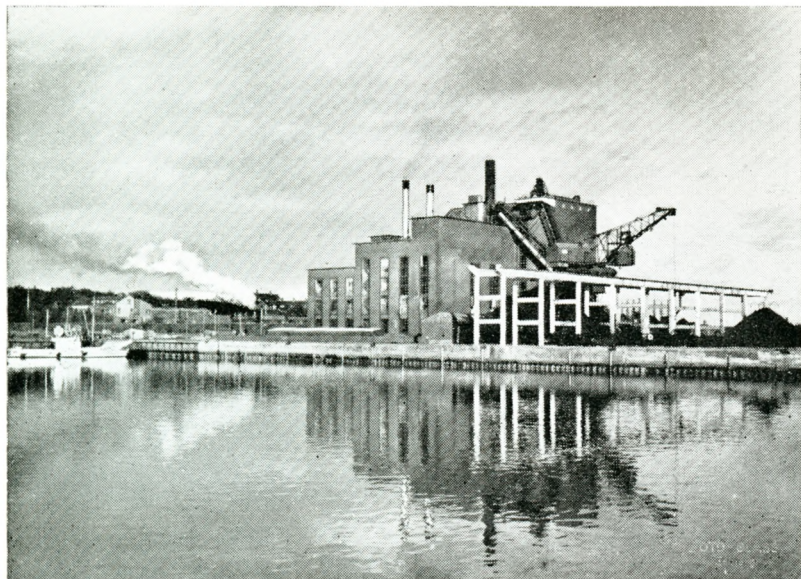
Havnens Betydning voksede saa stærkt, og der strømmede saa mange Mennesker til, at 1893-99 fordobledes Befolkningen, især kom der Murere og Tømrere for at rejse

Vandposten paa Torvet. »Esbjergs første offentlige Vandværk«. (Alkjær sig: Esbjerg).

en Mængde nye Huse. Derfor steg Byggegrundene i Pris. Og saa *begyndte Folk at spekulere*. Saa steg de endnu mere. En Grund, der i Foraaret købtes for 17000 Kr., kostede i November 25000 og i December 50000! I Løbet af en Maaned havde den sidste Ejer tjent 100 %! Masser af Mennesker fra nær og fjern vilde have Jord ikke for at bo der, men for at tjene Penge. Det blev til en vild Jordspekulation, der endte i den rene Svindel.

Kommissionærerne gik paa Banegaarden med Grundplaner og Snakketøjet i Orden. Her tjener man sig rig paa faa Dage! Skynd dig at købe, Prisen stiger for hver Dag! Drosker kørte Folk ud paa de aabne Marker, hvor Fremtidens nye Gader skulde forme sig. Hist og her stod Pæle, eller et Par Plovfurer viste Gadens Løb! Folk blev som besatte af Spillefeber, ja, selv rolige, besindige, vestjydske Bønder lod sig daare. Alle købte løs, som var de gale. Man-

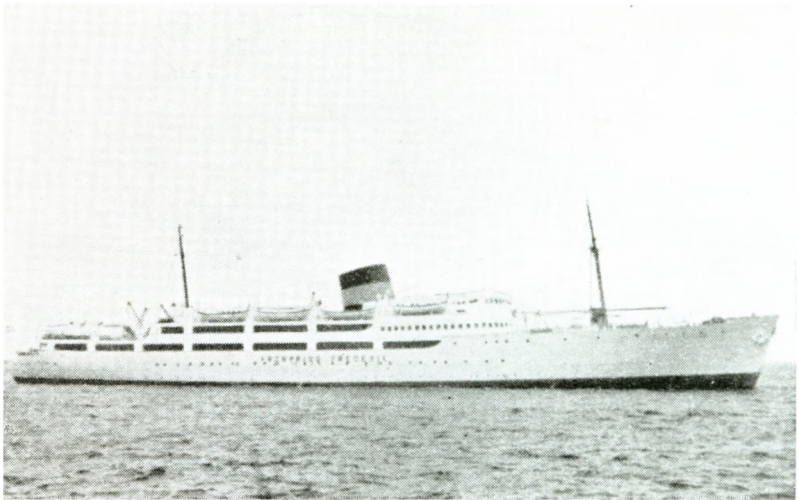

Dampcentralen i Esbjerg leverer i Samarbejde med lokale Elektricitetsværker Elektricitet til Vestjylland.

ge fik ikke engang Skøde paa Jorden — Sagførerne havde saa travlt! Man nøjedes med en Lap Papir og et Kort med nogle fine røde Streger. Og saa drak man Lidkøb, sang og larmede og ventede den store Gevinst . . . men vaagnede en skønne Dag som Jeppe paa Møddingen!

Luftkastellet styrtede sammen! Der kom ikke nye Gader derude, hvor man havde købt, men Bankerne vilde have de udlaante Penge tilbage! De kunde ikke skaffes. Saa begyndte Fallitterne og Tvangsauktionerne. De hørte næsten til Dagens Orden i nogle Aar. Alle, der ikke havde faaet solgt og faaet deres Penge i Tide, led Tab. Mange blev ribbet til Skindet, og mange af Byens Borgere blev fattige. Byens Vækst standsede en Tid, mange Lejligheder stod tomme. Efter 1902 gik det dog atter fremad.

Blandt de mange dygtige Mænd, som var med til at gøre Esbjerg til en stor By, er der særlig Grund til at nævne Konsul *Ditlev Lauritzen*. Han blev født 1859 i Ribe, hvor Faderen var Tømmerhandler. Som ungt Menneske blev

Englandsbauden »Kronprins Frederik«.

han ansat i Faderens Forretning og rejste til Esbjerg for at modtage Tømmer, som smaa norske Slupper kom sejlene med. Det var i 1881--82. Han saa paa den underlige ufærdige By med de spredte Huse over det store Areal, men troede alligevel paa, at Havnen og Byen vilde vokse. Saa købte han Grund og oprettede en Filial af Ribeforretningen. Da han selv var saa ung, maatte han aabne Forretningen i Faderens Navn: *J. Lauritzen*, et Navn, der nu er kendt over det ganske Danmark og vidt omkring i Verden.

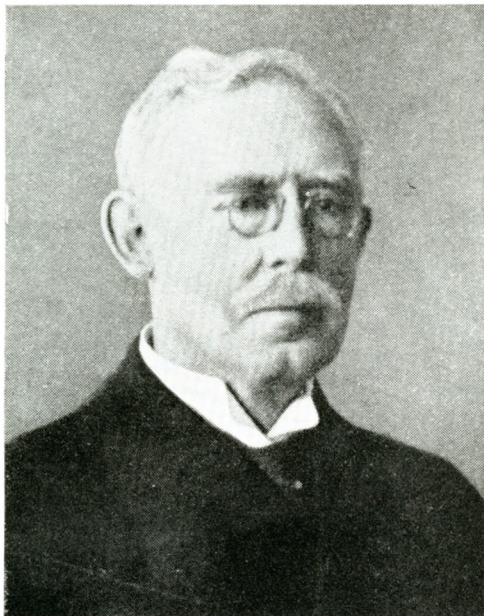
Han begyndte at handle med Bygningsartikler og kort efter med Kul. Omsætningen voksede jævnt. Det er paa den Tid, Andelsmejerierne starter, og Bønderne rigtig lægger an paa at producere Smør. Lauritzen saa Chansen og begyndte 1886 at handle med Foderstoffer og Kunstgødning, 1887 at eksportere Smør og 1888 Rederivirksomhed. Han købte da en gammel Dampers. Den ny Havn var nemlig i daarligt Ry blandt Søfolk. Det var det nærliggende Hornsrev, der kyste dem. Man kunde næsten ikke faa Skibe dirigeret dertil. Da han nu selv havde Skibe, kunde han ogsaa selv bestemme, at de skulde til Esbjerg.

Efterhaanden som de forskellige Grene af Virksomheden

voksende, blev de udskilt som selvstændige Forretninger, ofte ejede han dog stadig en stor Part af dem. Kornhandelen udviklede sig paa den Maade hurtigt til den store Forretning »Eriksen og Christensen«, som senere overtog det store Kornfirma »P. Lauridsen« i Kolding med Filialer i Vejen, Andst, Skodborg og Holsted.

»Eriksen og Christensen« opretter »Valsemøllen« og senere en Oliekagefabrik, der solgtes til »De danske Olie-møller og Sæbe-fabrikker«, der atter solgtes til »Aarhus Oliefabrik«, som nu ejer den store Olie-mølle ved Esbjerg Havn.

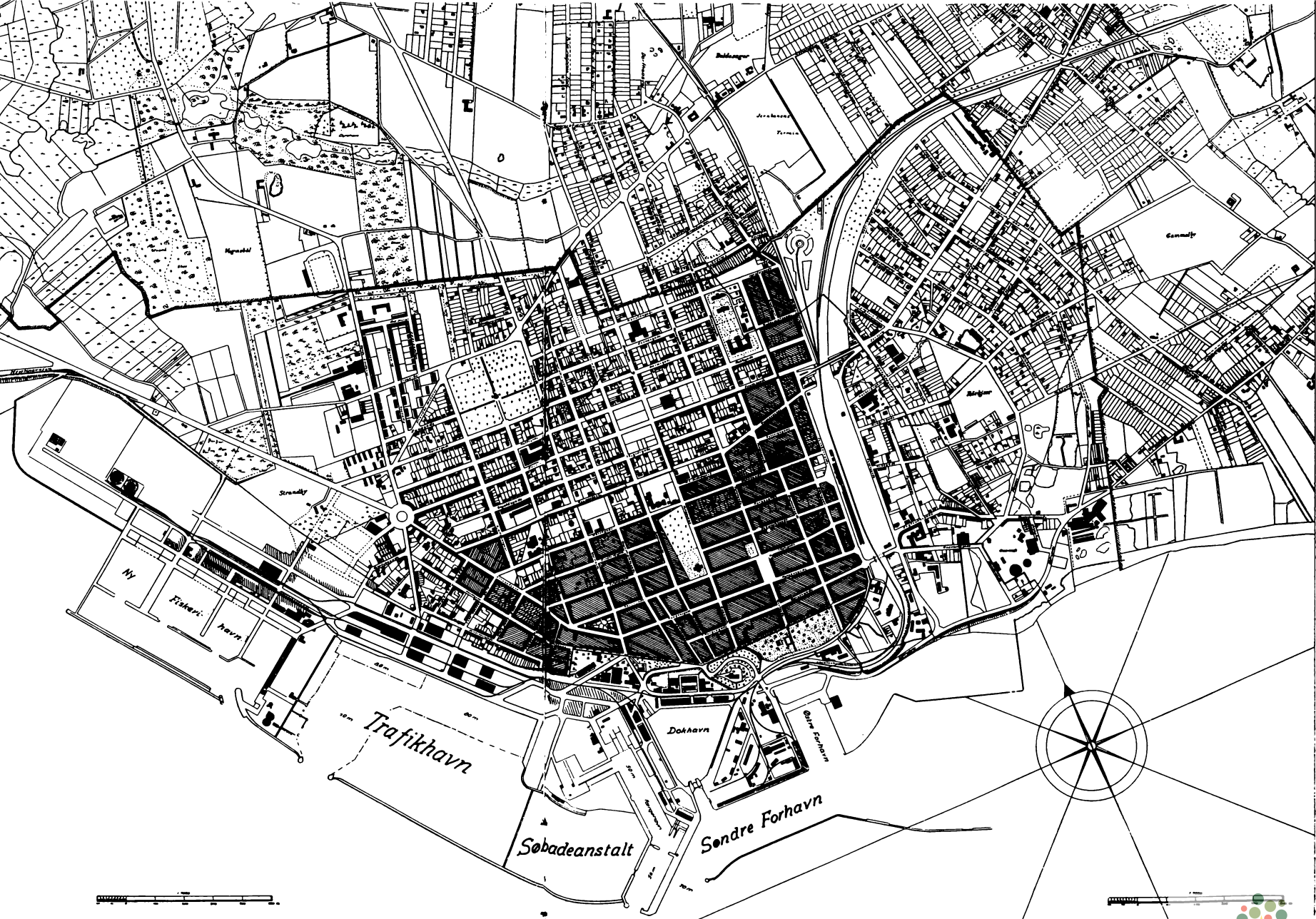
Man kan ikke andet end beundre Ditlev Lauritzens Opfindsomhed, Vovemod og hans Evne til at finde ud af, hvad Fremtiden kræver. Det var ogsaa ham, der indførte Zitka-

Konsul Ditlev Lauritzen.
(Esbjerg 1868 1943).

gran og Up-to-date Kartofler. Han havde lagt Mærke til disse Sorter paa sine Udenlandsrejser og fik en Kartoffeleksport i Gang. Ligeledes fik han oprettet Telefon og Banker. Han havde nu flere Skibe og købte sit meste Tovværk i England, men 1905 begyndte han selv et Rebslageri, der udviklede sig til Storstørrelsen »Esbjerg Tovværksfabrik«. 1897 begyndte han en Trikotagefabrik og 1919 Hermetikfabrikken, der behandler Fisk. I det hele taget gjorde han meget for Fiskeriets Fremgang. Desuden var han med til at skabe det Bælte af Plantager og Anlæg, der nu forskønner Esbjergs Omegn.

ESBJERG
OG
OMEGN

Esbjerg 1942. Find den ældste trekantede Dokhavn og bemærk Havnens og Byens Vækst

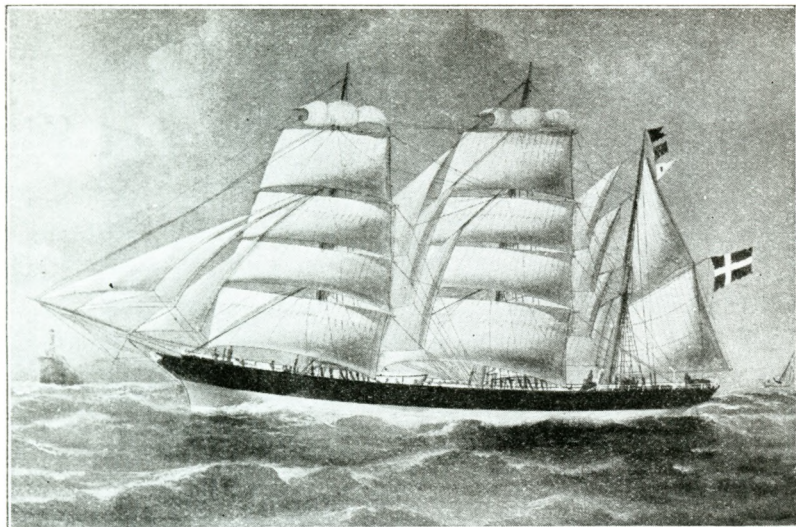
Trafikhavnen i Esbjerg ved Aftenbelysning. Der losses Korn, Kul og Foderstoffer til de store Importvirksomheder. Paa Billedet ses en af de store Kornsiloeer.

Det er da sørgeligt, at denne Mand fandt Grund til at flytte sit Rederi fra Esbjerg til København, væsentlig fordi han blev udsat for en hadefuld Forfølgelse af en anden af Byens og Byraadets dygtige Mænd. D. Lauritzen døde Juleaften 1935.

Blandt de andre Pionerer maa nævnes Konsul *H. Pagh*, der betød overmaade meget for Byen, og hvis Kolonialforretning nu videreføres af Konsul Jørgen Colding, samt Kulfirmaet *Møller og Drost*, der nu drives af Konsul Villemoes.

Af andre Størvirksomheder i Esbjerg er der en Margarinefabrik, to Svineslagterier, Isværker, flere store Maskinfabrikker og Autoforretninger, et Skibsværft, en Tobaksfabrik og store Teglværker, store Eksportfirmaer og Rederier samt Kul-, Foderstof- og Gødningsforretninger.

Fuldrigger »Copley«, Fanos største Skib. (Kromann: Fano).

Endvidere maa vi nævne Statsskolen og et stort Centralbibliotek, moderne Hospitaler og uden for Byen Spangsbjerg Sanatorium.

Mens Esbjerg Havn blev til en Storhavn, svandt *Hjertings* og *Fanøs* Betydning for Sejladsen. Da Fanø var paa Højden, havde den 156 Sejlere, men de kunde ikke klare sig for Damp og Motor, og efter 1900 blev de solgt eller forliste, til der ikke var flere hjemmehørende paa Øen. Men stadig leverer den en Række dygtige Sømænd fra Skibsdrenge til Kaptajner. Men Rederne bor nu i Esbjerg eller som »J. Lauritzen« i København.

Som alle Øboer holder Fannikerne fast ved gamle Sæder og Skikke; og de er de eneste i vort Amt, der i alt Fald for Kvindernes Vedkommende har bevaret *Nationaldragten* lige til vore Dage. Deres karakteristiske og kostbare Dragt minder om Amagerens og Hollændernes. De gamle Huse ligner alle hinanden: en lang, lav Bygning af røde Sten med Straatag. I den ene Ende findes Opholdsstuerne, i den anden Bryggers, Stald og en lille Lo. Til Huset hører en lille Have. Baade *Nordby* og *Sønderho* ligner smaa, gamle

Gadeparti fra Fano med Kvinder i Fanodragt.

Købstæder med de smukke Skipperhuse og disses Minder om Søfarten. I Klitterne ved Vesterhavet ligger Fano Vesterhavsbad (oprettet 1891) med Kurhotel og Badehoteller, og Øen besøges af en Mængde Turister.

Fiskeriet.

Fra gammel Tid foregik der et til Tider betydeligt Fiskeri ved Amtets Kyster, saaledes ved Nymindegab, Lønne Strand, Vejrs, Sønderside i Ho, Hjerting, Langlig, paa Fanø og Mandø.

Mandø var tidligere større end nu, men led meget under Stormfloder. Den nordlige Del, Gamle Mandø, blev forladt af Beboerne, ja en Kirke blev endog 1558 ødelagt af Vandflod. Alligevel var her flere Beboere end nu. Der var i gammel Tid et betydeligt Fiskeri, og næsten alle Mænd fo'r til Søs lige fra Konfirmationsalderen. De var kun hjemme en kort Tid om Vinteren. Denne Vekslen skabte ejendommelige Livsforhold for det lille Øsamfund og knyttede dem

Fiskerbaude i Havn i Esbjerg. (Esbjerg 1868 1943).

sammen i et stærkt Fællesskab med morsomme gamle Skikke. Lignende Forhold kunde vi træffe paa Fanø og i Ho Oksby. Men ellers var Fiskerne dengang nogle af Kystsognenes Bønder, der Foraar og Efteraar tog ud til Stranden og boede i simple Hytter ved Fiskerlejet, mens de den øvrige Del af Aaret passede deres Landbrug.

Hvert Baadelag havde nogle Kvinder med; de skulde sætte Orm paa Krogene og behandle Fisken, lave Mad og holde Fiskerhytten i Orden. De kaldtes Fiskerpiger eller Esepiger. At ese er at sætte Maddingen paa. En Løber («Lævver») løb ind i Landet og solgte Fisken til Bønderne, der saa hentede et Læs Fisk, som for en stor Del ned-saltedes.

Omkring 1850 og senere brugte Vestkystens Fiskere nogle

store, aabne Baade, der kunde føres med Sejl eller Aarer. De var spidse baade for og agter og havde nogen Lighed med Hornfisk, hvorfor de spottende blev kaldt »Hwongjævere«. Henimod 1900 blev det almindeligt med Dæksbaade. De gamle Skibe havde en Besætning paa 6–7 Mand.

1872 tog *Lambert Sørensen* fra Hjerting til Norge, købte en Dæksbaad, sejlede den ganske alene til *Esbjerg* og begyndte Fiskeri. Han var nu udelukkende Erhvervsfisker. Kort før Jul 1891 druknede han sammen med to af sine Sønner paa en Fisketur ved Hornsrev. Den første, der losede sin Fiskefangst paa *Esbjerg Havn*, var dog en anden dristig Fisker, nemlig *Hans Øllgaard*. Han havde faaet sit Fartøj »Delfinen« bygget paa *Fanø*. Snart søgte mange af Kystens Fiskere til *Esbjerg*. Og i Løbet af knap 50 Aar udviklede *Esbjerg* sig til at blive Danmarks største Fiskerihavn. Ca. 1450 Mennesker i Byen beskæftiger sig direkte med Fiskeriet, der drives af 380 Kuttere foruden af en Del mindre Baade, og man regner med, at der aarlig fanges 14–15 Millioner kg Fisk. Nu eksporteres Fisken baade pr. Bil, Bane og Skib. Tidligere var det mere besværligt. Kunde man dengang ikke faa en antagelig Pris for Fisken, hvoraf en Del afsattes i Tyskland, blev den saltet og tørret paa en Hede, der laa mod Vest i Byen.

1887 lærte *Esbjergfiskerne* Snurrevaadet at kende, og snart gik de over til et storartet Rødspættefiskeri med dette Vaad, og de kunde nu fiske hele Aaret. I 1899 indbyggede en Fisker den første Motor i Fiskebaaden. I 1925 aabnedes den første Auktionshal, hvor Fisken kunde sælges. Der oprettedes Sømands- og Fiskerhjem og en Fiske-skipper-skole, og en Redningsdamper fik Station i Byen, saa den kan være parat, naar haarde Efteraars- og Vinterstorme truer Skib og Mandskab. Den store Radiostation i *Blaavand* blev ligeledes af største Vigtighed for Fiskerne, ikke blot naar »*Blaavand melder Storm*«, men ogsaa naar Fiskerne vil tale sammen med andre Kuttere eller med Familien hjemme. Da sker det over *Blaavand Radio*.

Langs Kysten findes Redningsstationer med Redningsbaad og Raketapparater, og siden 1888 har et Fyrtaarn i

Blaavand sendt sine advarende hvide Blink ud til Søens Folk. Paa hver Side af Graadyb blinker Fyr, nemlig paa Skallingende (hvor det første blev ødelagt af Stormflod) og i Sæden.

Højskolen.

Folkkehøjskolerne skyldes Grundtvig. Han var meget optaget af de raadgivende Provinsialstænder, som Frederik VI indførte, men han mente, det var nødvendigt, at Folk fik mere »menneskelig og borgerlig Oplysning«, for at de gennem Provinsialstænderne kunde virke til Gavn for Landet. Højskolen skulde derfor ikke først og fremmest give Kundskaber i de almindelige Fag.

»Oplysning være skal vor Lyst,
er det saa kun om Sivet,
men først og sidst med Folkerøst
Oplysningen om *Livet*.«

Det er ikke Plante- og Dyreliv, der tænkes paa, men det underlige Menneskeliv og Livet i Samfundet og Fædrelandet, og det skal læres paa en saadan Maade, at Eleven samtidig kommer til at holde af Danmark og alt, hvad der er dansk. En Højskole er derfor ikke blot oplysende, men ogsaa vækkende. »Vil man have en Højskole, hvor Fædrelandskærlighed skal aande og Modersmaalet blomstre«, maa man ty til Historien og Digterne. Og man maa under vise ikke saa meget ved Hjælp af Bøger som gennem Foredrag og Samtale om det, som Læreren selv *levende* er optaget af.

»Mennesket er i Guds Billede skabt
med *levende* Ord paa sin Tunge
og derfor kan mellem Træ'r og Dyr
med Guderne tale og sjunge.«

Oplever Eleverne det paa Skolen, kan enhver »vende tilbage til sin Dønt med forhøjet Lyst, med klaret Blik over de menneskelige og borgerlige Forhold«; thi »langt mere værd end det røde Guld det er sin Gud og sig selv at kende«. Højskolen har maaske slet ikke Religion paa sin Timeplan, men det er alligevel en kristen Skole, fordi Folk, der her lever og virker sammen, tør stole paa den Naade,

Ludvig Schroder taler i Dagmarsalen paa Askov Hojskole 1902. Den gamle Mand med Kalot, til højre, er H. F. Feilberg. Bag ham ind mod Muren Poul Bjerge, foran ham Poul la Cour, staaende Jac. Appel, foran ham H. Nutzhorn. Den unge Kvinde er Ingeborg Appel, den ældre hendes Mor Charlotte Schroder. I Salens andet Hjørne ses Dr. Marius Kristensen med Haanden om Hagen og staaende A. Helweg.

de fik i Daaben, og derudfra faar Opholdet et vist religiøst Præg. Derfor kommer Elever og Lærere ikke blot sammen i Timerne, men de spiser f. Eks. ved samme Bord.

Den første Højskole, *Chr. Flors Højskole i Rødding*, var dog af en noget anden Form, mere aristokratisk og lagde mere Vægt paa det oplysende. Det er den geniale Skolemand Kr. Kold, der var grebet af Grundtvigs Tanker, som gav Højskolen det Præg, der blev det almindelige, og som ogsaa gjorde det billigere for Eleverne at være der.

Da Tyskerne i 1861 tog Sønderjylland fra os, flyttede Forstanderen i Rødding, *Ludvig Schröder*, sammen med Lærerne *H. Nutzhorn* og *R. Fenger* deres Virksomhed til *Askov*, hvor de begyndte i Stuehuset af en nedlagt Gaard. Det var Niels Jokum Termansen i Gammelby, »Danmarks

lærdeste Bonde«, der var blevet vakt ved at høre Grundtvig tale paa Skamlingsbanken, som nu sammen med Brødrene Hans Jokum og A. P. Lauridsen (Grønvang) foreslog, at Skolen skulde lægges i Askov. Det var ogsaa et godt Sted, tæt ved Grænsen og Skolens gamle Virkeplads og i en Egn, hvor mange var kristeligt og folkeligt vakt. Skolen voksede godt, og i de følgende Aar maatte der stadig bygges nye Huse og Lokaler til.

I 1878 begyndte Skolen med »udvidet Højskole«, d.v.s. en Skole for viderekomne, fra 1913 er dette Kursus blevet 3aarigt. Undervisningen er saa fortrinlig, at Askov blev kaldt »det jyske Universitet«. Fra Højskolen kom der »Aflæggere«, som tog sig af særlige Fag, saaledes en Væveskole, Sløjdscole og en Husflidsskole. Ogsaa et Par af Skolens Lærere grundlagde Virksomheder ud fra Højskolen, nemlig Statens Forsøgsstation i Planteavl (1885) af Fr. Hansen, senere Statskonsulent, og 1891 grundlagde en af Lærerne, Professor Poul la Cour, en Forsøgsstation for Vindkraft. Efterhaanden voksede der en lille By op om Skolen.

Schrøder var en meget dygtig Lærer og Foredragsholder og øvede tillige stor Indflydelse som Forfatter. Han havde derfor en ledende Stilling i hele Nordens Højskoleverden. Han udnævntes til Professor og døde 1908. Hans Svigersøn *Jacob Appel* videreførte Skolen og var en meget betydelig Mand, bl. a. Minister. Siden 1928 har *J. Th. Arnfred* været Forstander for den store Skole, hvor der hvert Aar undervises i Hundredevis af Elever, og hvor mange af vort Lands betydeligste Mænd har siddet paa Skolebænk.

I 1868 oprettedes endnu to Højskoler i Amtet, nemlig i *Janderup* og *Vestkær* i Ølgod Sogn, efter nogle Aars Forløb flyttedes den sidste til *Østbæk*. *Janderup* Højskole havde i Begyndelsen god Tilslutning, men gik efterhaanden tilbage og nedlagdes 1916, og da var Skolen i *Østbæk* forlængst gaaet ind. I *Esbjerg* startedes 1910 en Højskole for Byarbejdere; den er senere omdannet til en Fiskerhøjskole. Men nu paatænker man atter at genopføre en Højskole i Byen.

I 1869 blev den europæisk berømte Folkemindeforsker *H. F. Feilberg*, der havde tilbragt sin Barndom i Alslev og V. Vedsted, kaldet til Præst for Brørup-Lindknud. Han var Grundtvigianer og tilhørte Askovkredsen. Nogle indflydelsesrige, konservative Folk i Brørup vilde have haft en anden Præst, nemlig Riis-Lowson, en konservativ Folketingsmand. Som Modvægt mod Askov Højskole oprettede man da Brørup Højskole ved Eskelund med Riis-Lowson som Forstander. Men denne Skole gik ikke, allerede 3 Aar efter maatte den lukke med een Elev! Feilberg blev siden Præst i Darum og flyttede derfra til Askov, hvor han døde 1912. Hans mest berømte Værker er »Dansk Bondeliv« og »Ordbog over de jydsk Almuesmaal«.

En anden stor Skole, der gerne vil bygge paa Højskolens Arbejde, er *Ladelund Landbrugsskole* ved Brørup; men den er dog først og fremmest en Fagskole. Til den er der knyttet et Landbrugsmuseum.

I 1871 begyndte Knud Pedersen en Skole i *Skibelund* for Børn fra dansksindede Hjem i Sønderjylland, navnlig for at Børnene kunde lære det danske Modersmaal og føle sig knyttet til dansk Historie og Aandsliv. Den blev til Skibelund Efterskole. Snart rejste sig endnu flere Efterskoler langs Grænsen, nemlig i *Skanderup*, *Holsted*, *Bramminge* og *V. Vedsted*. Senere, da Amtets egne unge ogsaa søgte paa Efterskole, fremstod en saadan Skole i *Ølgod*.

Andelsmejerierne

Det danske Landbrug tjente i lang Tid de fleste Penge ved at sælge Korn. Men omkring 1880 kunde man købe Korn langt billigere i Amerika og Rusland. Fra de nyopdyrkede vældige Arealer i disse Lande kastedes større og større Mængder ind paa Markedet, og de forbedrede Trafikmidler gjorde, at Kornet billigt kunde transporteres til Europa. Derfor sank Kornpriserne saa stærkt, at vi atter fik en Landbrugskrise. Og det var haabløst at tænke paa at producere billigere Korn end de nye store Kornlande.

Derimod kunde det nok betale sig at producere Smør,

Hjeding Andelsmejeri, Danmarks første. (Nørlyng: Billedbog).

vel at mærke frisk, godt Smør, saadan som Herremanden gjorde det. Han havde saa mange Køer, at han kunde have nok frisk Fløde til Kærning hver Dag. Dette Herregaards-smør var i høj Pris.

Anderledes var det paa Gaardene og Husmandsstederne. Her maatte man gemme Smørret, til der var nok at gaa til Købmanden med. Og her kunde Mælken staa og blive gammel og daarlig, før Fløden skummedes af til Kærning. Tilmed var Mælken hældt op i Fade, »Sætter«, der anbragtes paa Hylder ved Loftsbjælkerne. Støv og Snavs hvirvlede fra det ikke rene Gulv herop og lagde sig paa Mælken. Undertiden kunde man ved Kærningen ikke faa Smørret skilt ud af den mere eller mindre fordærvede Fløde. Overtroiske Folk mente da, det var »forhekset«. Saa tog man til »en klog Mand«. Men det var sjældent, han gav et saa godt Raad som det, »en klog Mand« i Lunde kunde give Anvisning paa: »Gaa ved Midnatstide stiltiende ud paa en Korsvej og hent Sand og skur Redskaberne med det!« — Jo, Renlighed er en god Ting!

Efter 1850 fik en Del Bønder Mælkeskabe og Mælkekamre, der senere afløstes af Mælkekældere, og i 70erne

begyndte man at afkøle Mælken med Vand hos de allerfremmeligste, og Smørret blev bedre.

Noget senere søgte man ogsaa at skaffe mere Mælk til daglig Kærning ved at oprette saakaldte »Fællesmejerier«, hvor en Bestyrer købte Mælken af en Kreds af Leverandører. De fleste Steder gik det ikke særlig godt.

Da holdt en Del Bønder i Ølgod Sogn et Møde hos Gaardejer Niels Kristensen i Pedersborg i Vestkær. Man drøftede at forsøge med et fælles Smørpakkteri, hvor Smørret skulde samles fra de mange Hjem og æltes sammen paa en stor Maskine. Da foreslog en Mand, at man i Stedet for skulde samle Mælken til fælles Behandling og i Fællesskab bygge et Mejeri. Det vedtoges, og man valgte Niels Kristensen, Pedersborg, Sparekasseformand Niels H. Uhd og en ung Mejerist Stilling Andersen til at sætte Foretagendet i Gang og til at lede det. De tre Mænd rejste til Billum for at se paa et nyt Mejeri der, Burgaard Mejeri. Det var kommet i Gang en Maanedes Tid før og blev drevet omtrent som et Aktieselskab. I Marts Maaned 1882 havde Ølgodsognerne atter Møde om Sagen. Og den følgende Nat formede de tre Mænd, maaske nok navnlig Niels Uhd, der var Bøndernes dygtige Pennfører og øvede Jurist, Lovene for Verdens første Andelsmejeri, Love, der i det væsentlige er gældende for alle Andelsmejerier i Danmark den Dag i Dag, ja for næsten alle Andelsvirksomheder: Slagterier, Eksportforeninger, Foderstof- og Gødningsforeninger o.s.v. De vigtigste Bestemmelser er: 1) Alle kan blive Medlem, men maa love ikke at levere Mælk til andre Virksomheder i en Række Aar. 2) Alle har lige Stemmeret. »Her stemmes ikke efter Høvder, men efter Hoveder.« 3) Overskuddet fordeles blandt Medlemmerne efter den Mængde Mælk, hver har leveret. Mejeriets Bygninger og Maskiner skaffes ved Laan, og alle Medlemmer indestaar i Fællesskab for Laanet, »een for alle og alle for een«.

Hurtigt rejstes der Andelsmejerier rundt omkring, Smørret blev bedre, og Priserne steg. Det gjaldt om at faa gode Køer, der kunde give megen og fed Mælk. I 1894 foreslog Fru Anine Hansen i Askov at oprette en Kontrollforening,

hvor en Assistent skulde kontrollere Mælken fra Medlemmernes Køer, saa de daarlige kunde udskilles, og det kunde beregnes, hvilket Foder hvert Dyr skulde have, og hvilket Kvæg man skulde bruge til Avlsdyr. Ogsaa den ny Opfindelse, Kontrolforeningerne, fik stor Udbredelse.

1887 byggedes det første Andelssvineslagteri i Horsens, Aaret efter kom Esbjerg. Ligesom Mejerierne søger Slagterierne sammen med Medlemmerne at fremstille »Kvalitetsvarer«. I Ovtrup oprettedes den første Andelskasse.

I Ølgod flyttedes Mejeriet fra Hjedding til et mere centralt Sted, og den gamle Bygning er indrettet til Mejeriumuseum. Forfatteren Salomon Frifelt har her sat en Inskriftion, hvori det med Rette hedder:

»Vestjyske Bønder i Fællesfølge
Syldstenen satte til Fremgangs Kaar.

.....

Hvad een ej magted, de mange løfted
til Gavn for alle i Danmarks Gaard.«

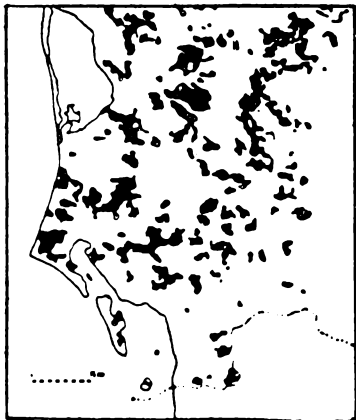
Landbrugets Modernisering og Forandring af Egnen

Det meste af vort Amt var i ældre Tid en udpræget Hedeegn, hvor Lyngen dominerede. Engene og de dyrkede Agre var kun grønne Lapper i Hedens brune Trøje. I *Øster Herred*, Egnen nord for Varde til omkring Ølgod, var i gamle Dage kun $\frac{1}{9}$ af hele Herredet *Agerland*. Heder og Moser dækkede $6\frac{1}{2}$ Gange saa stort et Areal, mens Enge og Kær bredte sig endnu videre end Agermarken. Der opdyrkedes dog stadig lidt Hede. Ja, i Bernstorffs Tid, da der anlagdes Kolonier paa Alheden til »Kartoffeltyskerne«, tænkte man paa at anlægge en Koloni til dem paa Heden øst for Stenderup og ved Aalling og Lund Sø, hvor eftergroede Agre viste, at der før havde boet Mennesker.

Under og efter Landboreformerne opdyrkedes endnu mere Hede, saa i de ca. 200 Aar fra 1683 til 1861 er Agerlandet i Herredet blevet næsten tredoblet, og omkring 1870 kan man regne med, at Agermarken naar Hedens

Fig. 1. Hedens Udbredelse omkring 1800. Vor Egns sorte Hedeland er knap saa sort, som det ser ud til. Opdyrkede enkelte Ejendomme og smaa Landsbyer ses ikke paa det lille Kort.

Fig. 2. Hedens Udbredelse omkring 1910. Ikke alt det hvide er dyrket Land. Langs Vestkysten og paa Oerne ligger Klitbaeltet. Desuden er der Enge, Kær og nu Plantager.

Fig 3. Hedens Udbredelse 1939. Det fordums mørke Hedeland er nu et ganske andet. Bemærk, at det stadig har været Bakkeoerne, Marsklandet og Østeregnet, der har været mest opdyrket.

Størrelse. Den sidste Erobring har Agerlandet dog ikke blot taget fra Heden, men en Del Eng og Kær er blevet pløjet. I de 20 Aar fra 1861 – 81 opdyrkedes over 10.000 Tdr. Land i Herredet, men saa gør Landbrugskrisen sig gældende og bremser Farten, og selv om der stadig opdyrkes megen Hede, saa der nu kun er Smaapletter tilbage — bortset fra Nørholms fredede Hede — har man dog ikke i nogen anden tyveaarig Periode opdyrket saa megen Hede som 1861 – 81. I 1939 var Agerlandet ca. 10 Gange saa stort som Heden.

Disse Tal gælder nogenlunde Amtet som Helhed. Dog er der en Forskel mellem Bakkeøerne, hvor Jorden var frugtbarere, og hvor der fra gammel Tid var mere Agerland, og Smeltvandssfladerne, der var magrere og tyndere befolket; dér falder det store Nybrud gennemgaaende noget senere. I 1910 var der i hele Ribe Amt 56900 ha Hede, men i 1939 kun 21800.

Denne stærke Opdyrkning har forandret Egnen meget, og det er sket i Løbet af kort Tid.

For nogle Aar siden kom en Dansk-Amerikaner hjem efter at have været borte en Aarrække. Hans Forældre var i Mellemtiden flyttet til en Gaard i Nabsognet. Men dette Sogn kendte han godt inden Afrejsen, og Forældrene havde skrevet til ham om Gaarden. Han vilde nu overraske dem og tog derfor Bil fra Esbjerg Havn og kørte hen i Nærheden af Gaarden, hvor han læssede sine Kufferter af. Da han nu i den lyse Sommernat stod og saa paa Bygningerne og paa Egnen, blev han usikker. Her saa anderledes ud, end han huskede det. Dér spærrede et Naaletræshegn for Udsigten. Dér skulde have været Hede; der var Kornmark. Dér laa nye Gaarde og Bygninger, og Haver var vokset op. Han blev mere og mere bange for, at han havde taget fejl. Da klang pludselig et Stueurs Slag ud til ham. Den Klang kendte han. »Æ gammel Klok« fra Barndomshjemmet var den samme, selv om Egnen havde forandret sig til Ukendelighed.

Samtidig med den store Opdyrkning er *Plantager* og *Læbælter* vokset op. Især findes der store *Plantager* i

Grindsted, Hejnsvig, Vorbasse, Lindknud og Læborg Sogne. Denne Egn er ligefrem blevet til et Skovdistrikt. I Klelund, Stilde, og Hundsbæk Plantager har der tidligere været store Skove, som gik til Grunde i det 15.- 17. Aarhundrede.

Endnu før *Hedeselskabet* blev til, havde den aandeligt interesserede Kromand og Foregangsmand *J. K. Sørensen* i Hovborg Kro i 1857 begyndt at tilplante Heden i Hovborg. Senere blev københavnske Rigmænd gennem Hedeselskabets og den Holsted Fuldmægtig Justitsraad Clausens Virksomhed gjort interesseret, saa de anlagde Plantager. Ofte dannede Egnens Folk Aktieselskaber for at oprette Plantager. 1891 købte Grosserer *Holger Petersen* Gaarden *Baldersbæk* og senere endnu mere Jord, som han beplantede. I Holme Aa i et »trebundet« Skel mellem Slavs, Skast og Malt Herreder rejste han et smukt Herredsmærke til Minde om Beplantningen med Portrætter af Dalgas, I. K. Sørensen og Skovrider *J. C. Sørensen*. *Klelund Plantage*, der er den største af Amtets Hedeplantninger, skylder navnlig Grev *F. C. Moltke*, Bregentved, sin Fremkomst. Greven solgte Plantagen til nogle Københavnere, som dér indrettede et kostbart Jagtslot.

Ved Landmændenes Gaarde og Huse afløstes den lille inddigede *Kaalgaard* (»æ Kalger«) med nogle Frugt- og Hyldebuske, Kaal, Løg og Bikuber af større Haver med Frugttræer og Løvplantninger.

Tilsammen gjorde alt dette, at vor Egn nok en Gang skiftede Udseende.

Selv om der var enkelte, som *mergledede* allerede i 1760erne, holdt man de fleste Steder op med det, fordi man sagde, at Mergling gør en rig Fader, men en fattig Søn. Og der er noget om Snakken. Hvis Jorden ikke samtidig faar tilstrækkelig Gødning, vil den blive mere udpint, end hvis der ikke mergles. Men navnlig efter 1850 blev Mergling almindelig. Det var et uhyre Slid. Man kastede den tunge Mergel op med Haandkraft eller »krettede« den paa Trillebør op af Graven og maatte derefter køre den, ofte med Stude for, ad lange og daarlige Veje for at faa den hjem

paa Marken. Senere kom Hedeselskabet og paaviste Mergellejerne og fik Mergelen bragt ud med Jernbanerne eller med flyttelige Spor.

Hist og her havde man længe forsøgt at *forbedre Engene*, som der er mange af i vort Amt. Man opstemmede Aaer og Bække, eller hvis de løb højere oppe, ledede man Vandet fra dem ned over Engene. Ved 1800 forsøgte man med Vindmøller i Terpager og Toftnæs; de pumpede Vandet op. Langt senere kom der adskillige saadanne Møller, og der anlagdes Kanaler. Ogsaa ved Vandingen hjalp Hedeselskabet. En stor Vandingskanal langs Grindsted Aa er et af Selskabets første Arbejder af denne Art.

Hvor var det festligt, naar Engene skulde slaas, og Børnene kom med! Det kunde være strengt for en lille Fyr at »rive af« en hel Dag (rive Græsset ud af Skaaret bag efter Sletkarlen), og det kunde være, man skulde rappe sig, naar Høet skulde »hverres« eller rives, eller Læsset forkes paa Vognen, men der var herligt ude i den friske grønne Eng. Og blev man tørstig, vidste man, hvor Øldunken — »æ Skæggemand« — laa tøjret i en Grøft eller et Vandhul. Nu knebrer Slaamaskinerne over de brede Enge, og nogle pløjes til Kornland, men i vort Amt lever Tusinder og atter Tusinder, der med Glæde mindes Højbjergningen i deres Ungdom.

»Strygernes Strejf over klingende Leer,
bagende Sol over Engenes Hvene !
Aldrig mit Hjerte i Livsglæde ler,
som naar i Høslet jeg spænder hver Sene!«

Befolkningstilvækst

Vore Bønder fik ikke blot mere Jord at dyrke, men Mergling og Kunstgødning, bedre Driftsmaader, Græs- og Kløverfrø, Roer og bedre Kornsorter — alt tilsammen bevirkede, at Udbyttet mangedobledes. Befolkningen blev talrigere, Ejendommene deltes, og nye opstod. Vi ser det klartest ved at betragte nogle Tal. I *Øster Herred* var der 1664 lige efter Svenskekrigene ca. 1700 Indbyggere ialt.

1688: 1800; 1787: 2600; 1801: 2900; 1850: 4200; 1901: 8200; 1940: 12413.

I *Slavs Herred* var der 1840: 1817 Indbyggere; 1860: 2477; 1901: 3922; 1921: 7404; 1940: 9383.

Udregn selv Fremgangen og sammenlign med Tallene fra Opdyrkningen!

I Slavs Herred ser vi, der er en voldsom Tilvækst i Perioden 1901--21. Det skyldes, at denne Egn, der hidtil havde ligget uden Jernbaner, pludselig fik Baner og et stort Jernbaneknudepunkt i Grindsted. 1914 aabnedes Vandel-Grindsted Jernbane, 1917 Bramminge-Grindsted-Funder samt Kolding-Grindsted-Troldhede og 1919 Varde-Grindsted.

Saa meget betød Banerne i sin Tid for en Egn. I 1871 kom den første Jernbaneforbindelse tværs over Jylland fra *Lunderskov* over Esbjerg til Varde, og Aaret efter kom Forbindelsen Bramminge-Ribe i Orden.

Det nye Trafiknet skabte nye Muligheder for Erhvervslevet. Her voksede Stationsbyer op. Størst er *Vejen*, den trediestørste i Landet, der ikke kaldes Købstad. Det er en ret vigtig Industriby med Margarine-, Cikorie-, Tagpap- og endnu flere Fabrikker. *Brørup* har Sygehus. *Holsted* Stationsby er ikke som *Vejen* vokset sammen med den gamle By, hvor der er Tingsted. *Gørding* er en mindre By. *Bramminge* er navnlig en Handelsby, men har ogsaa Klæde-, Margarine- og Ølindustri. *Vamdrup* og *V. Vedsted* var indtil 1920 Grænsestationer ved vore Baneforbindelser med Tyskland og havde derved stor Betydning; men da Toldere og andre flyttede bort, rantes navnlig *Vamdrup* af Tilbagegang. I *V. Vedsted* omdannedes de store Stationsbygninger til Sindssygehospital. *Ølgod* har en Havregrynsmølle, Teglværk, Garveri m. m. Ved *Varde* N. Nebelbanen er *N. Nebel* og *Oksbøl* de største Stationsbyer. Under Krigen udbyggede den tyske Værnemagt i *Oksbøl* den største Militærlejr her i Landet, og langs Kysten arbejdede Folk i Massevis med eller mod deres Vilje paa en Del af Rommels »uindtagelige Vestvold«. Og det før saa fredelige Aal Sogn blev en Overgang til et helt Babel. I den store Lejr samledes til

Der laves Jydepotter. De tre Pottepiger former med Hænderne Ler-karrene, der imens staar paa et Brædt, Pigen har paa Skodet. Manden kommer med en ny Forsyning Ler. (Efter H. Schmidt).

sidst mange tyske Flygtninge, indtil 36.000 kunde Lejren rumme. Ved Juletid 1948 afrejste de sidste herfra. Lejrens Bygninger og Inventar sælges nu og fjernes.

Ogsaa for *Varde* og *Ribe* betød Banerne nye Muligheder. I *Varde* grundlagdes 1879 en Pakfarvefabrik, i 1897 et Jerntraadsspinderi, i 1911 et stort Staalværk o.s.v. I *Ribe* kom en Cikoriefabrik, Jernstøberiet udvidedes m. m.

Der var dog Steder, hvor Folketallet sank, nemlig ude ved Kysten. Fra 1900 til 1935 sank *Mandø's* Indbyggertal med 21%, *Nordbys* med 21 og *Sønderhos* endog med 39. I *Ho* er der ogsaa Tilbagegang. Det er *Esbjerg*, som er Skyld heri; da den overtog Egnens Skibsfart og Fiskeri, flyttede adskillige af disse Sognes Søfolk til *Esbjerg*.

Binæringsveje.

I ældre Tid var Borgerne i *Ribe* og *Varde* tillige Landbrugere. Og ude paa Landet vævede og farvede man selv sit Toj, flettede Kurve, strikkede Strømper og lavede selv adskillige Redskaber. Undertiden var man mere end selvforsynende, saa man drev det som en Binæringsvej, saaledes *Fiskeriet* ved Kysten og i *Aerne* og *Trækulbrændin-*

gen i Skovegnene mod Øst. I *Tistrup* Sogn lavede man i en Aarrække Kartoffelmel til Salg. I *Vamdrup*, *Mølby*, *Urc*, *Kvie* o. fl. Steder smedede man Høleer og solgte. I Øster Herred lavede man fra ældgammel Tid *Jydepotter*, især i *Torstrup* og *Horne*. I 1700erne tiltog Virksomheden stærkt og bredte sig til mange andre Sogne. Det var Kvinderne, som af det vaade Ler formede, tørrede og brændte de sorte Gryder og Kar. De tjente mange Penge derved. Naar en Sjællænder var ude at fri, spurgte han: »Er hun ung?« Fynboen: »Er hun køn?« De fleste Jyder: »Haar hun nowed?« Men vore Jyder paa Pottemageregnet spurgte: »Duer hun nowed i æ Lier?« — Jo, de sorte Potter har lagt Grunden til mangan Vestjydes Velstand.

Potterne udskibedes især fra *Hjerting* og *Varde*. Andre Mængder kørtes viden om i høje Læs med de mindre Kar inde i de større og vel pakket ind i *Lyng*. Men det var skøre Sager, saa man skulde passe paa. Ikke alle havde saa megen Omtanke som Manden, der væltede med 12 Potter og udbrød: »Gud hjælp vos aal tretten!«

Efter 1850 lavedes der ikke saa mange, og ved 1900 hørte det op. Endnu er der dog en Kone i *Rebelsig*, der udøver den ældgamle Kunst. Lergrøderne kunde ikke klare sig for de emaillerede Gryder, og Folk kunde nu tjene mere ved Landbruget. Med den nye Tid lægger hver Næringsvej i den Grad Beslag paa sin Mand, at han i Reglen har nok at gøre med den.

VORT SPROG

»En Klokke kendes paa sin Klang
og Fisken paa sin Hale,
en Drossel kendes paa sin Sang
og Manden paa sin Tale.«

Ja, man kender Manden paa hans Tale. Gennem den kan vi høre, hvilken Person han er. Men paa Talen kan vi ogsaa kende ham i den Forstand, at vi dér kan opdage, fra hvilken Egn han er, om han f. Eks. er Bornholmer eller Vendelbo. Det er jo en gammel Erfaring: »Dit Maal røber dig, du er en Gallilæer!« — Kun den, der taler Rigsmaal, »snakker fint«, taler saaledes, at man ikke kan høre, hvor han er fra. Ellers har hver Egn sit særegne Talesprog, sin Dialekt. I Danmark har vi mange Dialekter. Det har man ikke i alle Lande, f. Eks. ikke paa Island, hvor der næsten ingen sproglige Forskelle findes.

Man kan dele de danske Dialekter i to store Afdelinger: *Øbomaal* og *Jysk*. Der er mange Forskelle, men paa et enkelt Ord kan vi let adskille dem. Øboen siger nemlig »jeg« eller »je« om sig selv, mens Jyden siger »a« eller »æ«. — Et andet tydeligt Skel, som let falder i Ørerne, bestaar deri, at Jyden udelader det svage e i Endelser. I Stedet for »tale, hvide, Huse, Heste« siger han »ta.l, hwi.d, Hu.s, Hæ.st«.

Det jyske Maal deles i tre store Grupper: *Østjysk*, *Sønderjysk* og *Vestjysk*. Grænsen mellem Øst- og Vestjysk gaar fra Bulbjergene gennem Hjarbæk Fjord, østen om Viborg, et Stykke langs Gudenaa til Silkeborgsøerne og videre til Øerne i Horsens Fjord. Ogsaa her kan vi nøjes med et enkelt Ord for at opdage Forskellen. Det er Kende-

ordene, vi vil lytte efter. I Østjysk er det bestemte Kendeord efterhængt ligesom i Rigsmaalet. Østjyden siger: Manden, Konen, Huset, Daren (Døren), Staren (Stæren), mens Vestjyden siger: »æ Mand, æ Kuen, æ Hu's, æ Da'r, æ Stæ'r«. — Derfor driller Østdanskerne os og fortæller, at Vestjyderne er saa kræsne, at de siger æh! til en Pandekage (æ Pandekaag)! Desuden bruger vi kun eet Kon, Fælleskon. Vi har ikke -t Ord (Intetkønsord), heller ikke, naar vi bruger Ordene ubestemt. Vi siger saaledes »æn Hæst, æn Baan, æn Skaan« (en Hest, et Barn, et Skarn).

Endvidere kan vi kende Østjyden paa, at han siger »ætter« i Stedet for »efter« (Vestjysk: »atter«) og »Höw, höwer, Ö.w« i Stedet for »Høj, højre, Øje (Vestjysk: »Hyw, hywre, Y.w«). Vestjyden udtaler Ord som »taaw' Kjæp', tre'j Ha't, æn Na'k« (to Kæppe, tre Hatte, en Nakke«) med et særligt vestjysk »Stød«, som alle andre Danskere har meget vanskeligt ved at lære at udtale.

Grænsen mellem Vestjysk og Sønderjysk gaar omtrent langs en Linie fra Ribe til Haderslev Fjord. Syd for denne Linie siger man »æ« om sig selv. Sønderjysk har »far, Maan, Skol, Sten, Hø«, naar man i Nørrejylland siger »faar, Mon, Skuel, Stien, Hye« (»fare, Maane, Skole, Sten, Hø«). — Vestjysken mellem Haderslev Fjord og Horsens Fjord afviger meget fra de øvrige vestjyske Maal og har to Kon i Ental, ligesom Dialekten har det i det meste af Sønderjylland.

Hver af de tre store Grupper er atter adskilt i mange mindre. Inden for Vestjysk har vi Tybomaalet, Morsingmaalet, Sallingmaalet, Hardisk*), Fjandbomaalet øst for Karup Aa og fra Skern Aa til Ribe Sydvestjysk. Vi Sydvestjyder, der bebor næsten hele Ribe Amt, »gir Awt« (»giver Agt«), mens man længere mod Nord »gir Ajt« eller »At«. Endvidere kan de gode Folk i vort Naboamt (i Hardsys-

*) Hardisk er Maalet i Ringkøbing Amt, men det gaar dog ikke længere mod Syd end til Skern Aa og falder derved sammen med den gamle Sysselgrænse. Den Del af Amtet, der ligger syd for denne Aa, hørte oprindeligt til Varde Syssel, og dets Sprog er ikke Hardisk, men Sydvestjysk.

sel) ikke sige »det bløde d«. Det bliver til r. Vi gør Nar ad dem og paastaar, at de siger: »Mar i æ Far, Grø'r i æ Gry'r, o æn hwi'r Stu'r ur o æ Mør'ing!« (»Mad i Fadet, Grød i Gryden, og en hvid Stud ude paa Møddingen«). Vi siger -- ligesom i Rigsmaalet »takket« og »broget«, mens man længere nordpaa siger »lakker« og »broger«. De udtaler altsaa er i Stedet for --et.

Vi siger hj og hv (hw) i Ord som »Hjem, hjælp, hwem, hwid, Hwælp (Hvalp)«, mens h er stumt i Sønderjysk (Jem, vem osv.).

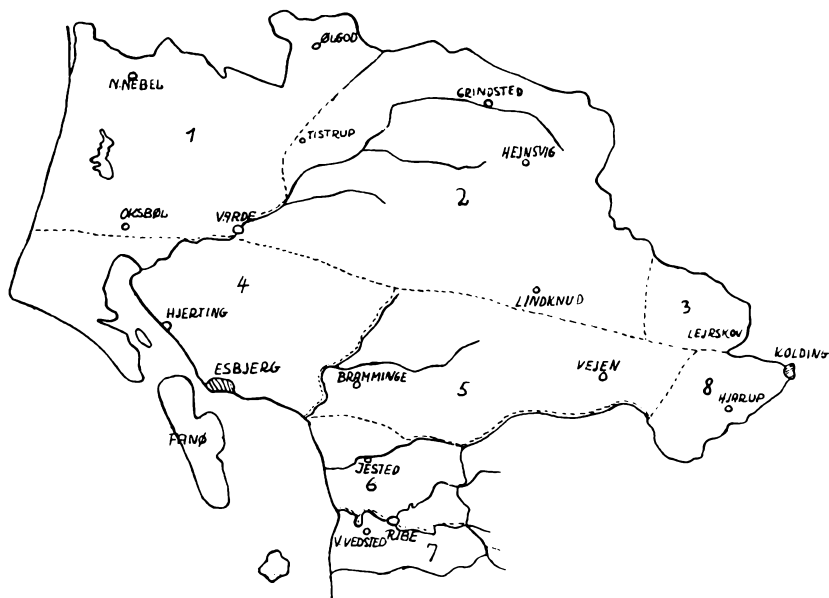
Men vi taler heller ikke ens inden for *det sydvestjyske Omraade*. Varde Aa gør et Skel. Nord for Aaen siger man »fræ« (fra) og syd for »fraa«. Læg Mærke til, hvordan I selv paa Jysk udtaler: Hvor er du fra? --- spænd fra! og hvordan Folk paa den anden Side Aaen siger det! Grænsen mellem de to Omraader følger dog ikke Aaen øst for Sig. Her siger man nemlig ogsaa »fraa« i et Bælte nord for Aaen (se Digtet om Søren's Læpper, der netop stammer fra dette Omraade!).

Eggen fra Skern til Varde har da sin egen Dialekt (Nr. 1 paa Kortet), hvor man siger fræ, men ikke bruger Endelsen -er i Stedet for --et.

I Omraadet syd for Varde Aa og den førnævnte mindre Del nord for Aaen har *Varde--Hejnsvig--Randbøl* Distriktet sin Dialekt (Nr. 2). Datid af de stærkt bøjede Udsagnsord som: »bandt, fandt, spandt, slap, drak, traf, stak« bliver til »bond, fond, slaap, draak, traaf, staak«, mens man i det lille Nabodistrikt *Lejrskov--Egtvedomraadet* (Nr. 3) siger »band, fand, spand, slap, drak, traf, stak«.

Paa *Fanø--Esbjergegnen* (Nr. 4) indskyder man et j i »syng, Dynge, Lyng«, altsaa »sjøng, Djønge, Ljøng«, mens man paa *Vejen--Brammingegnen* ikke indskyder dette j (Nr. 5).

Syd for Kongeaaen minder Maalet noget om Sønderjysk og til Dels om Hardisk, idet »det bløde d« bliver til r, altsaa »Mar, Ror, Nørrer« for »Mad, Rod, Nødder«. Her udgør *Eggen ved Ribe nord for Gelsaa og Ribe Aa* et Dialekt-

1. Varde - N. Nebel—(Skjern). 2. Varde - Hejnsvig (Randbøl).
 3. Lejrskov (Egtved). 4. Fanø - Esbjerg. 5. Bramminge - Vejen.
 6. Ribe—Jested. 7. Ribe - V. Vedsted. 8. Kolding—Hjarup.

omraade (Nr. 6), hvor man siger »a«, mens man *syd for disse Aaer* siger »æ« om sig selv og altsaa er helt inde i det sønderjyske Sprogomraade (Nr. 7).

Endelig danner *Eggen omkring Hjarup syd for Kolding* sammen med Eggen om Kristiansfeldt et eget Omraade, hvor der er to Køn i Ental, hvor h er stumt foran j og v, men hvor Ordene har Stød (Nr. 8).

Der er mange, mange andre Særegenheder og Forskeligheder ved hver af disse Dialekter, og derved kan de yderligere deles. — Prøv selv at lytte efter dem!

Et uheldigt Mundheld.

Denne Fortælling er taget fra J. Jacobsens Bog: »Tæjelownssjow« (1903) og er skrevet paa Vejen-Brammingemaalet (Nr. 5).

»Jow, jow, jow, en kan aaller letter fortaal si, end mæ si Mund«, saa Ole Madsen. »De kan blyw te nowed undle

nowed imeld Stucnd, saæn haar a jen Gaang haad en Mundheld som saa manne a vi Bønder. A waar da blöwen saa møj iband te o sej »igjen« lig hwerant lidt o te aalt mulig. O de blöw som sind te nowed sære nowed, jow, jow, jow. A trower nok, a kom i mæ et som Dreng, da a passet Kreaturer hjem ve mi Faar. For vi haad en rødbroge Ku, a kaaldt »Jomfru Jeniw«, o de waar da saa møj en skajl Raj, saa møj en Asen te o strejf omkring o gyer Ulykker. O a maat jo rov lit ætter en. »Er do no o spil igjen!« »Er do no der igjen!« Hvor skal do no hen igjen!« O den Maad trower a nok, a er kommen i mæ o sej — igjen. De kan a tak »Jomfru Jeniw« for. A saa, kort sagt, igjen te aalt muligt baade i Ti o Uti.

Den fost Gaang a kom i Fedleri mæ et, o kom te o tænk o, te a saa vist de her igjen lig lowle tit, waar en Gaang o Vejen Mærkend. A vild kyev en gammel stramtænde Krik, te o trak Lier om æ Sommer ve æ Tajelown. No, a traaf osse en Mand mæ saæn en gammel Best, der waar tefals, o spuer naturlevis om: »Naa, hwa koster æ gammel Øg — igjen?« — »De er ingen Øg, de er en Hest. Aae — hwa a for ewer hunner Kroner — de drikker vi op. Jae, den skuld do lig ha, de er saa møj en grow ville Dyr. Den vil saa gjaen, de er vis, en vil.« — »No, ja de kan nok vær, men hwa skal en saa kost — igjen?« — »Igjen, sejer do, lille Mand, a haar jo ett fowen nowed for en før, saa a skal ha en hiel Seddel for en, de er saa møj en ville Dyr, den vil saa gjaen — «. »Ve do sæt en i en Hallhunder?« — »Ska vi ett sej halfjes?« — »Ve do ha en Hallhunder igjen?« — »Igjen, de æ da grow, hwor do gier igjen, lille Mand, men de skal ett skil wos ad. — Gier do mæ femotrøje Kroner straks o femotrøje igjen, saa er vi ett nowed imeld om de!«

»Nej, Sniksnak, hwa er de for nowed Sludder, hwa do skal ha, for do i jen Termin. — Ve do saa ha di Hallhunder?« — »Nej, a trower, do er taavle, de er jo ingen Pæng for saæn en Hest, men do skal lig godt fo en for treds, da de er dej«. — »Ja, de er godt, men de vil a ett gi; hallhunder Kroner, hejsen kan do sjel behold di Hest. — Her er mi Haand.«

»Aae, hwa, skidt — Løk mæ ett! de er hejsen møj for lidt, for de er saa møj en ville Dyr, saa møj en ville Dyr.« — »No ja, de er godt, den er ett saa let for ville, saa maa a jo heller fo en mæ hjem.« — »Ja saamænd! no en skal mæ dig hjem?« — »Ja naturlevis.« — »Ja, de er jo hiel rimle, men saa kommer do retnok te o kyr en, for go kan en ett.« — »Hwa sejer do, kan en ett go, o do saa endda, de waar saa møj en ville Dyr.« — »Ja, det er et osse, den vil saa gjaen, saa møj grow gjaen endda, men en kan ett, en kan kun ett, de er æ Fejler aa et.« — »Saa haar do jo snøt mæ igjen, din gammel Raj.« — — »Igien, nej de er føst Gaang, men det kan jo skie ve Lejlighied — igjen. Farwal o Tak.«

Saa gik æ gammel Filur. Men æ Krik waar liggødt ett saa ring, som han lod te, da en haad faan nowed i æ Liw, saa gik en si Tur, uden o dingel. — Men a bed liggødt Mærk i den her gammel Fyr, der vild gjør Nar ad mæ baade o den jenn o den anden Maad, o a waar lidt mier sparsomle ætter Daws mæ de her »igjen«, men a lod ett hiel vær o sej et før længer hen.

Som I véd, saa dø mi Kuen, o da a saa kom op te æ Præst o skuld ha snakket mæ ham om æ Jordfæstels, saa saa a: »Ja, de er kun i en sørgle Ærind a kommer, Hr. Pastor, mi Kuen hun er død igjen.« — »Igen, nej hør, véd De nu hvad, min gode Mand, nu driver De det for vidt med dette igen —, det skulde De virkelig vænne Dem af med. - - Havde De Læge til Deres Kone, Ole Madsen?« — »Nej, nej, vi kom ett saa vidt, hun dø a si sjel, men no skuld a jo ha snakket lidt mæ Dem, hvornær a kan fo hind begrawet — igjen.«

»Nej, véd De hvad, Ole Madsen. De skal virkelig vænne Dem af med dette igen Snak, det lyder jo da alt for tosset, det maa De jo da selv kunne forstaa.« — »Ja, de er der nowed i, Hr. Pastor, no skal et osse hør op, de skal a vær dem gue for.« — O a haar holdt mi Uer som en Mand te Daws Dato. O no haar a fortol I ander et te Skræk o Adwarsel for Ligesindede, som der skrywes somsind.«

Sørens Læpper.

Digtet er taget fra Maleren Niels Holbaks Digtsamling »Imeldgolaw« (1940) og er skrevet paa Dialekten i Omraadet Nr. 2.

Dæ kaaem en Fotograf te æ Skuel en Daw,
han vild gjaen haa æ Bøen o æ Lærer tæjn aw.
Lille Søren waar et saa stuer a de hær,
for han haad stue Læpper o bægge hans Knæer.

Han prøwwet o stel si bagle i æ Flok,
nær æ Bien woo pot, saa gjæk et wal nok,
men dæ ku han et fo Low te o sto,
han maat om o æ Bænk te di ander smo.

Han gjo si saa lille o waa saa faaknøt ---
o han keg faalejn te æ Bows, dæ waa bøl.
Ingen a di ander haad Læpper o æ Klæjer ---
o rænd hæfraa de ku en ækhæjr.

Æ Mand haad æ Hue hil ind i æ Kas,
o no maat di ald væ stel o djæ Plads.
Hudan de gjæk te waa Søren en Gaaed,
men om lidt vild æ Læpper væ fæest o en Plaad.

Grete ku si, hur ild han waa faaen,
han waa hind Ven, o hun ynket ham saanen,
mon ett en kund hjælp ham øwwe de hær --
hun hvisket te ham: Leg æ Hinder o æ Knæer.

Han waar et læng om o følle hind Raa,
o hun saaw mæ de samm, hur Søren blow glaa.
De wa jo de, han et sjel ku hit o --.
Men æ Læpper waa stuer o æ Hinder waa smo.

Mon ett en illywwel ku slip for æ Skam, --
hwa vild de æjsen sæj, nær æ Billet kom fram?
-- Da en kaaem, waa der ingen Bekymring tebaag,
for æ Næjekant gjæk lii under hans Haag.

STEDNAVNREGISTER

Forkortelser: Hg. = Herregaard. Lb. = Landsby eller Stationsby. S. = Sogn. f = følgende Side. ff = de nærmest følgende Sider.

- Aal S. 40, 52, 187, 204 f, 306. - Kirke 79, 84-85.
- Aalflasker, Gd., Bække S. 23.
- Aalling, Ansager S. 301.
- Aarre Lb. og S. 52, 164, 168, 233-34, 239-41, 243. Kirke 87.
- Aasted, Kvong S. 52.
- Aastrup, Lb. og S. 160, 243.
- Agerbæk, Faaborg S. 164.
- Agerkrog, Hg., Tistrup S. 159, 221, 223, 242.
- Agervig, Næsbjerg S. 54.
- Allerslev, Ovtrup S. 51, 165, 259.
- Allerup, Tjæreborg S. 143.
- Almind Syssel 55 f.
- Alslev Lb. og S. 43, 49 ff, 167, 263, 298, Aa 52.
- Aner Aa 13.
- Ansager Lb. og S. 8, 23, 167, 225, Aa 12, 15, 24, Bakkeø 15, Kirke 83, 88.
- Anst Lb. og S. 8, 12, 14 f, 52, 57, 100, 147, 196, 258, 274, 287, - Herred 8, 55 f, 58, 61, 65, 195, 198 f, 235, 273; Kirke 79-82, 87, 148.
- Arnbjerg, Banke ved Varde 162.
- Asbo, Bække S. 10, 30, 54, 162.
- Askov, Malt S. 9 f, 34, 132, 166, 243, 300, - - Højskole 296 f.
- Asp, Horne S. 10.
- Asserbøl, Lindknud S. 166.
- Avtrup, Faaborg S. 53.
- Baal, Ovtrup S. 235 f.
- Baldersbæk, Lindknud S. 53.
- Barvid Syssel 55.
- Bastrup, Vamdrup S. 53.
- Billum 52, 300, - - Kirke 79, 88.
- Billumgaard, Billum S. 130.
- Billund, Grene S. 15.
- Bjergum, Indre og Uder, Ribe Domk. Lands. 52.
- Bjærndrup, Gørding S. 53.
- Blaabjerg, Klit, Henne S. 11, 23 f.
- Blaavand, Oksby S. 20, 294.
- Blaavandshuk, Oksby S. 7, 10, 19, 27.
- Boldesager, Jerne S. 279.
- Bolkær, N. Nebel S. 232.
- Bornhöved, Lb. i Preussen 72.
- Borre, Aal S. 40, 43, 130.
- Bovnum, Horne S. 52.
- Bramminge Lb. og S. 16 f, 38, 51, 159, 175 f, 186, 306, 311 f; - Bakkeø 16; --- Efterskole 298; - Hovedgaard 156, 164, 175 ff, 179, 185, 220; - Kirke 83.
- Bredho, Tistrup S. 54.
- Brejning, Hg. og S., Ringkøbing Amt 139.
- Bremhøj, Skanderup S. 58.
- Bremerholm, Skibsværft og Straffeanstalt, København 188, 197.
- Brink, Ballum S., Sønderjyll. 139.
- Brøeng, Aal S. 19.
- Brøndum Lb. og S. 52, 82, 87, 137, 260; - - Kirke 79, 83, 85 f.
- Brørup Lb. og S. 8, 14 ff, 53, 147 f, 162, 166 f, 202, 215, 231, 298, 306.
- Brørupgaard, Brørup S. 166.

- Burgaard Mejeri, Billum S. 300.
 Bækbølling, Føvling S. 167.
 Bækhus, Ovtrup S. 259.
 Bække Lb. og S. 9, 48 f, 52, 166, 218, 243, 247, 276.
 Bøgeskov, Brørup 10, 54.
 Bøllund, Ølgod S. 28 f, 165.
 Bønstrup, Vamdrup S. 200.
 Børsmose, Aal S. 19 ff.
 Bøvling Hg. og S., Ringkøbing Amt 139, 154.
- Danevirke* 263, 272, 274.
 Darum Lb. og S. 26, 45, 52, 215, 230 f, 236, 262, 298; Kirke 79, 83.
 Debel Lb. 54; Øster, Lunde S. 235.
 Døllerup, Skanderup S. 43, 58, 235.
 Donneruplund, Give S., Vejle Amt 139.
 Donslund Hg., Hejnsvig S. 60, 137, 161, 177.
 Drostrup, Læborg S. 30, 199.
 Dyreby, Henne S. 43, 53.
- Eckernførde Fjord* 270.
 Egeris, Malt S. 166.
 Egholt, Lejrskov S. 54, 200, 270.
 Ejstrup Lb., Harte S., Vejle Amt 266 f.
 Ekknud, Ølgod S. 10.
 Endrup, V. Nykirke S. 159; Mølle 164; — Lille, Vejrup S. 64.
 Endrupholm Hg., V. Nykirke S. 159, 176, 179 f, 183, 198, 220 f, 242.
 Erst, se Lejrskov, 52.
 Esbjerg 12, 16 ff, 26, 30, 278-90, 294 f, 297, 303, 306 f, 311 f; — Bakkeø 15 f.
 Eskelund, Brørup S. 166, 203, 236, 298.
 Estrup Hg., Malt S. 9, 53, 132, 157, 166, 177 f, 203, 236, 238, 242, 274.
 »Eventyrets Land« 20, 27.
- Faaborg* Lb. og S. 53, 164, 243; Mølle 164.
 Fanø 7, 19, 23, 26, 63, 105, 191-94, 216, 244-46, 247, 268, 279, 291 ff, 294, 311 f.
 Farup Lb. og S. 43, 55, 164, 229; — Kirke 79, 85.
 Farris Skov 10.
 Favrskov, Holsted S. 10, 166.
 Ferup, Lejrskov S. 200, 234.
 Filsø 11, 19 ff.
 Fitting, Vorbasse S. 26.
 Fladsaa 13.
 Fodevig i Skaane 69.
 Folding Lb. og S. 52, 167, 258 f.
 Foldingbro, Folding S. 8, 263, 274.
 Forsomho, Ølgod S. 32.
 Forum, Brøndum S. 32, 52, 167, 261.
 Fredericia 37, 189, 197, 200, 269 f, 272 ff.
 Frederiksstad 270.
 Frisgaard, Lydum S. 186.
 Frisland 102 f.
 Frisvad, Varde Lands. 255.
 Fruerlund, Horne S. 10.
 Frøstrup Hg., Lunde S. 53, 132, 159, 204, 220, 242.
 Fugdøl, Hejnsvig S. 26.
 Føvling Lb. og S. 17, 48, 51, 78, 146, 215; Kirke 79, 87.
- Gammelby*, Læborg S. 30, 296. , Jerne S. 17 f.
 Gamst, Anst S. 15, 52, 200, 258.
 Gedbjerg, Aal S. 19.
 Gejlen, Lunde S. 43.
 Gejsing, Anst S. 51.
 Gelballe, Skanderup S. 195, 200, 265 ff.
 Gelsaa 13, 311.
 Gelsbro, Sem S. 7.
 Gerndrup, Brørup S. 37, 53, 166.
 Gesing, Brøndum S. 51.
 Gesten Lb. og S. 52, 200, 214, 258, 274, 276.

- Glibstrup, Anst S. 196, 200.
 Graadyb 7, 19, 279, 281.
 Gravengaard, Brørup S. 166, 202.
 Gredsted, Jernved S. 52.
 Gredstedbro, Jernved S. 115, 208.
 Grene Lb. og S. 8, 12, 26, 56, 167, 199, 236; Sande 23.
 Grimstrup Lb. og S. 146 f, 164, 168, 243; Krat 11, 43.
 Grindsted By og S. 8, 14, 48, 52, 56, 167, 199, 235 f, 277, 304, 306; Aa 12, 15, 305; --- Kirke 86.
 Grindstedfladen 8, 15.
 Grisbæk, Vejrup S. 8, 14.
 Grubbesholm Hg., Nørbork S., Ringkøbing Amt 239.
 Grydvad Mølle, Janderup S. 164.
 Grærup, Aal S. 19 ff, 27.
 Grønlund, Ølgod S. 54.
 Guldager Lb. og S. 146, Kirke 83, 101.
 Gunderup, Aarre S. 31, 53, 197, 239.
 Godsvang, Tistrup S. 54.
 Gording Lb. og S. 11, 51, 58, 61, 184, 306; Aa 64; Herred 55 f, 58, 64 f, 143.
 Gorklint, Holsted S. 58, 166 f, 256 f.
- Hafdrup*, Vamdrup S. 33-36, 200.
 Hallum, Kvong S. 52, 233.
 Haltrup Hg., Øse S. 159.
 Hamborg 191, 193 f, 247 f, 257, 278.
 Haragergaard, V. Nykirke S. 53.
 Harte Lb. og S. 265 f.
 Hejnsvig Lb. og S. 15, 52, 56, 148, 167, 235, 304, 311 f; Bakkeo 16.
 Henne Lb. og S. 52, 77, 147, 268, 271; Birk 64; Strand 20.
 Hennegaard Hg., Henne S. 63, 139, 158, 161, 179, 184, 203.
 Hessel, Hodde S. 10, 60.
 Hesselho, Tistrup og Starup S. 10; --- Tistrup S. 18.
 Hesselmed Hg., Aal S. 132, 157, 184, 204 f, 220, 242; --- Mark 32, 54.
 Hjarup Lb. og S. 200, 235, 312; Kirke 83.
 Hjeding, Ølgod S. 301; Andelsemejeri 299-301.
 Hjerting, Flække, Guldager S. 43, 51, 129, 190 f, 194, 215, 245, 278, 291 f, 294, 308; --- Bugt 7, 12, 18 f.
 Hjortkær, Grimstrup S. 164.
 Hjortlund Lb. og S. 55, 208, 263.
 Hjulsager, Henne S. 54.
 Ho Lb. og S. 20, 129, 146, 194, 233, 293, 307; --- Bugt 26; Kirke 88.
 Hodde Lb. og S. 52, 60, 88, 134, 145, 216, 224.
 Hoddeskov, Hodde S. 10, 143.
 Holland 102, 119, 122, 141, 190 f, 193, 203.
 Holme Aa 12, 15, 25, 304.
 Holmgaard, Lem S., Ringkøbing Amt 139.
 Holsted Lb. og S. 15, 52, 64, 166, 259, 287, 304, 306; --- Aa 13, 15, 29; Efterskole 298.
 Horne Lb. og S. 48, 52, 57, 63, 259, 261; Kirke 83.
 Hornelund, Horne S. 10, 45 ff, 52, 130.
 Horns Rev 286, 294.
 Horns Herred (Øster, Vester og Nørre Horne Herreder) 55, 57, 126, 138.
 Hostrup Lb. og S. 263; Kirke 88, 147.
 Hovborg, Lindknud S. 8, 11, 14, 23, 199, 304.
 Hoven Aa 8, 13, 29.
 Hovmark, Tjæreborg S. 54.
 Hulkærgaard, Brørup S. 166.
 Hulvad, Brørup S. 58.

- Hunderup Birk 63; Kirke 79.
 Hundsbæk Hg., Læborg S. 11, 131, 163, 167, 304.
 Hussted, Verst, Lunde og Kvong S. 52.
 Hvidding Lb. og S., Tønder Amt 57; --- Herred 55.
 Hvidding Nak(ke) 105, 192.
 Hvilested, Harte og Varde Lands. 52.
 Hvolbøl, Lejrskov S. 61.
 Hvolgaard, Langskov S., Vejle Amt 139.
 Hygum, V. Nebel S. 52.
 Hyllerslev, Janderup S. 51, 165.
 Højrup, Lejrskov S. 234.
 Høllet, Lunde S. 43.
 Høllund, Vorbasse S. 23; --- Søgaard 25.
 Høm, Seem S. 52.
Hsted, Gørding S. 52, 270.
 Isted, Lb., Sydslesvig 270 f.
Janderup Lb. og S. 13, 53, 77, 129, 135, 145, 187, 203, 233, 246, 297; --- Kirke 83.
 Jegum, Janderup S. 31, 52.
 Jellinge Lb. og S. 49; --- Syssel 56, 100.
 Jerne Lb. og S. 31, 52, 282; - Kirke 83, 101.
 Jerlev Herred 56.
 Jernved Lb. og S. 52, 147; - Kirke 79, 83.
 Jernvedlund, Jernved S. 64.
 Jested, Vilslev S. 52, 235, 312.
 Jordrup Lb. og S. 200.
Karlskaarde Hg., Øse S. 135 ff; Højspændingsværk 22.
 Karlsruærsk Hede, Oksby S. 10.
 Kalvslund Herred 55.
 Kastkær, Lunde S. 43.
 Kersing, Brøndum S. 51.
 Kidholm, Lindknud S. 166.
 Kikkenborg Hotel, Bramminge S. 175.
 Kirkeby, Henne og Farup S. 53; --- Farup S. 229.
 Kjelst, Billum S. 52, 204 f.
 Klelund, Lindknud S. 11, 30, 166, 304.
 Klinting, Henne S. 52.
 Knubholm, Voldsted, Torstrup S. 135 f.
 Knudsbøl, Jordrup S. 53, 158, 200.
 Kolding 7, 16, 61, 131, 149, 197, 265-68, 270, 287, 306; Aa 12, 14, 265 f; - Fjord 12, 14.
 Koldinghus Birk 65, 143, 148, 158, 195, 198.
 Kolle, N. Nebel S. 40, 197.
 Kongeaaen 7, 10, 13, 15, 29, 37, 55, 79, 131, 142, 199, 203, 311.
 Korskro, Skads S. 57.
 Kragelund, Bække S. 26, 274, 276 f.
 Krarup, Tistrup S. 11.
 Krasborg, Tistrup og Ølgod S. 54.
 Kravense, Hostrup S. 167.
 Krogsgaard Hg., Tjæreborg S. 132, 154, 160 f, 179, 215, 242; ---s Mark 54.
 Krusbjerg, Ølgod S. 54.
 Kvie, Ansager S. 308; Sø 24.
 Kvong Lb. og S. 41, 43, 52, 165, 233, 268 f.
 Kærgaard, Hunderup S. 11, 63, 132, 149, 154, 156, 179 f, 182, 184 f, 236, 242; - Birk 63 f.
 Kærup, Janderup S. 53.
 København 63, 134, 144, 169, 171, 176, 188, 191, 208 f, 290.
Ladelund, Brørup S. 298.
 Langli Ø, Ho S. 7, 63, 279, 292.
 Langsom, Alslev S. 167.
 Lavrsmark (Damsmark), Alslev S. 167.
 Lejrskov Lb. og S. 10, 52, 200, 269, 274, 311 f; Kirke 82, 87.
 Lervad, Føvling S. 258 f.

- Lindbjerg Hg., Ølgod S. 10, 132, 157, 178, 220, 223, 225, 242 f.
- Linding, Torstrup S. 51; Aa 12, 18, 137.
- Lindknud Lb. og S. 10, 15, 30, 167, 298, 304; Bakkeø 15 f; Kirke 82.
- Lintrup, Holsted S. 166.
- List, Ølgod S. 104.
- Livstrup, V. Nebel S. 270.
- Lovrup, Gording S. 43, 64.
- Lund, Ansager S. 69; - Sø 301.
- Lundager, Lunde S. 40 f.
- Lunde Lb. og S. 10, 12, 49, 52, 138, 146, 261, 299; Kirke 79, 83, 86, 89, 164.
- Lunderskov, Skanderup S. 14, 38, 197, 306.
- Lunderup Hg., Varde Lands. 53, 204, 220 f, 223 ff, 242.
- Lundtang, Lunde S. 41, 43, 137.
- Lustrup, St. Catharine Lands. 63, 139; Birk 63.
- Lydum Lb. og S. 41 ff, 52, 186, 268; - Aa 12.
- Lydumbaard Hg., Lydum S. 98, 130, 132, 154, 186-88.
- Lyrskov Hede, Sydslesvig 131.
- Læborg Lb. og S. 48 f, 103, 130, 304.
- Lønne S. 22, 52, 292.
- Løvborg, Tistrup S. 54.
- Løvklitterne, Aal S. 11.
- Maade*, Jerne S. 17, 19, 52, 57.
- Malt Lb. og S. 52, 57 f, 162, 168, 236; - Herred 55 f, 58, 61, 65, 69, 199, 304; - Kirke 79, 87, 167.
- Maltbæk, Malt S. 36 f, 166, 243.
- Mando 7, 19, 26, 104 f, 113, 246, 271, 292 f, 307.
- Marebæk, Hostrup S. 18.
- Medum, Ølgod S. 52.
- Mejlvang, Ølgod S. 54.
- Mejls, Varde Lands. 31 ff, 52.
- Munkegaard, Seem S. 91.
- Myrtue, Hostrup S. 279.
- Molby, Ansager S. 18, 53, 143, 308.
- Nagbol*, Skanderup S. 235.
- Nebel, Nørre, Lb. og S. 53, 146 f, 232, 306, 312; --- Kirke 89; -, Vester, Lb. og S. 53, 164; Kirke 82, 87.
- Nie'sbygaard, Føvling S. 132, 179.
- Noes, Anst S. 158, 235.
- Nordby, Flække og S., Fanø 156, 245, 279, 281, 291, 307; - Kirke 87.
- Nordenskov, Øse S. 10.
- Nykirke Lb. og S. 164, 221, 243.
- Nymindegab, Lønne S. 7, 20, 63, 292.
- Næsbjerg Lb. og S. 40, 62, 88, 164, 168, 217, 223, 259.
- Norbølling, Folding S. 30, 228; - Krat 258 f.
- Nørholm Hg., Torstrup S. 10 f, 23, 49, 63, 132 ff, 154, 164, 177, 204, 216, 220-27, 238, 242, 303; - Birk 64; Hede 10, 12.
- Nørvang, Lunde S. 54.
- Oksby* Lb. og S 20, 23, 53, 194, 250, 293; Kirke 87.
- Oksbøl, Aal S. 19, 43, 306 f.
- Oksvang Hg., Skast S. 139, 154, 158 ff.
- Ovnbøl, Torstrup S. 53, 59.
- Ovtrup Lb. og S. 147, 232 f, 259, 268, 301; --- Kirke 79, 83, 86.
- Pedersborg*, Ølgod S. 300.
- Plovstrup, Jernved S. 53, 132.
- Randsig*, Outrup S. 54.
- Ravnholt, Gesten S. 200.
- Ravnsø, Nykirke S. 26, 164.
- Rebelsig, Vejrup S. 308.
- Revsgaard, Outrup S. 45.
- Revsing, Gesten S. 200.
- Ribe 10, 12 f, 15, 17, 26, 58, 61, 63 f, 67-75, 85, 90-125, 129, 131,

- 133 f, 137 f, 140, 142, 145, 147, 149-53, 162 ff, 168, 170, 172 f, 175, 180 ff, 187-94, 207 f, 210 f, 213 f, 216, 232, 252, 264, 267 f, 270, 272, 285, 306 f, 310, 312; -- Aa 13, 26 f, 27, 29, 311; - Amt 7 f, 78, 171, 195, 248, 257 f, 267 f, 272, 274, 303, 310; -- -- Domkirke 67-75, 87, 100 f; Herred 55 f, 63; - Nørre- mark 45; -- Stift 207, 210.
- Riberhus 65, 112, 125, 132, 143, 145, 150-54, 156, 163, 169, 173, 189; -- Birk 63; - Len 143, 169, 171, 189, 201.
- Rodebæk, Faaborg S. 17.
- Rols Mølle, Skanderup S. 61.
- Rottarp, Ovtrup S. 57, 269.
- Roust, Grimstrup S. 17, 52, 164.
- Røjgaard, Gesten S. 257.
- Rørkær, Esbjerg (Jerne S.) 280.
- Seest* Lb. og S. 8, 52, 214, 243, 266.
- Seem Lb. og S. 52, 90 f, 130; - Kirke 83.
- Seemgaard Hg., Seem S. 11, 130.
- Sig, Torstrup S. 50, 311.
- Sjælborg, Hostrup S. 18, 43.
- Skallingen, Halvø, Ho S. 7, 10, 20, 194, 236, 279, 295
- Skamstrup, Øse S. 53
- Skanderup Lb. og S. 200, 214, 259; Efterskole 298; -- Kirke 79, 83, 85.
- Skast Lb. og S. 30 f, 38, 52, 57, 61, 282; Herred 55 ff, 61 f, 64 f, 126, 164, 304; Kirke 79, 83.
- Skibelund 9, 298.
- Skjedsbøl, Lunde S. 236.
- Skodborg Lb. og S., Sønderjyl- land 168, 287; - Aa 131; - Len 65.
- Skodborghus, Vejen S. 8, 131 f, 177, 274.
- Skonager, Næsbjerg S. 45, 62.
- Skovdruplund, Seest S. 267.
- Skovlund, Ansager S. 10, 235.
- Skødebjerggaard, Vorbasse S. 274, 276 f.
- Skødegaard, Vorbasse S. 30, 274, 276.
- Slauggaard, Vorbasse S. 168.
- Slavs Herred 55 f, 65, 161, 199, 215, 304, 306.
- Sneum Lb. og S. 164; Aa 13, 15, 26, 79; Kirke 79.
- Sneumgaard Hg., Sneum S. 154, 159 f, 167, 185, 242, 250.
- Spangsbjerg, Jerne S. 54, 291.
- Spøttrup, Sneum S. 164.
- Starup Lb. og S. 17, 23, 49; Kirke 83, 88, 164.
- Stenderup, Ansager S. 53, 301; Fovling S. 30, 53.
- Stilde Skov, Plantage, Brorup S. 11, 304.
- Strandby, Jerne S. 32, 278, 280.
- Stubdrup, Harte S. 234.
- Surhave, Brorup S. 166.
- Sædding, N. Nebel S. 51, 132.
- Sæden (Sædding), Guldager S. 32, 43, 52, 295.
- Sækbæk Kro, Varde Lands. 64.
- Søgaard, Skanderup S. 166; Grene S. 168; Vamdrup 200.
- Søhale, V. Nebel S. 54.
- Sønderhede, Hostrup S. 43, 55.
- Sønderho Lb. og S., Fano 193, 244, 246, 273, 291, 307.
- Sønderris Hg., Guldager S. 31, 167, 179.
- Sønderside, Ho S. 292.
- Sønderskov Hg., Folding 10, 54, 132, 157, 177, 227.
- Søndertange, Ovtrup S. 260 f.
- Søvig Hg., Ovtrup S. 161, 179, 220, 242, 260 f.
- Søviggede, Ovtrup S. 54.
- Søvigmark, Janderup S. 43.
- Søvigssund, Ovtrup S. 43.

- Tanderup*, Farup S. 229.
 Tange, Ribe, St. Catharinæ
 Lands. 29.
 Tarp, Lunde S. 43, 147, 269.
 Terpager, Sneum S. 305.
 Terpling, Aastrup S. 32.
 Tinget, Ovtrup S. 64 f.
 Tinglund Ris, Gørding S. 11, 58.
 Tirslund, Brørup S. 11, 49, 52, 228.
 Tistrup Lb. og S. 53, 57, 215 f,
 134, 159, 261, 308.
 Tjæreborg Lb. og S. 27, 53, 215.
 Tobøl, Føvling S. 228.
 Toftnæs, Alslev S. 12, 167, 305.
 Torbøl, Ovtrup S. 53.
 Torrup, Alslev S. 167.
 Torstrup Lb. og S. 53, 145, 259, 278.
 Troldholm, Aal S. 204 f.
 Tuesbøl, Brørup S. 30, 53, 166.
 Tved Aa 13.
 Tommerby, Sneum S. 53.
Uglvig, Jerne S. 54.
 Ure, Tistrup S. 200, 308.
 Urup Hg., Grindsted S. 7 f, 26,
 132, 154, 179.
Vallund, Ølgod S. 10, 52.
 Vamdrup Lb. og S. 8, 14, 79, 235f,
 237; Kirke 83, 87, 200, 214,
 235 ff, 269, 278, 306, 308.
 Vamdrupgaard Hg., Vamdrup S.
 130, 158.
 Varde 8, 11 f, 15, 30, 61, 64, 76 f,
 79, 83, 87, 102, 105, 109 f, 125-
 28, 130 ff, 134, 137, 142, 145,
 149, 162 ff, 165, 168, 188-90,
 192, 194, 216, 221, 249-55, 259,
 269, 272, 278 f, 301, 306 ff, 311 f,
 Aa 10, 12 f, 15, 19, 26, 29,
 55, 133, 135, 311; Aadum
 Bakkeo 16; Lands. 223;
 Syssel 39, 55, 65, 101, 125 ff.
 Vardehus 65, 125-29, 133, 135.
 Varho Hg., Gørding S. 11, 132,
 179, 184.
 Varming So, Seem S. 29.
 Vedsted, Vester, Lb. og S. 7, 26,
 45 f, 101, 208, 298, 306, 312;
 - Efterskole 298; - Kirke 79,
 82 ff, 87.
 Vejen By og S. 26, 52, 131, 162,
 168, 274, 287, 236, 306, 311 ff;
 Aa 13, 15; Kirke 87.
 Vejrs, Oksby S. 19 f, 292.
 Vejrup Lb. og S. 64.
 Veldbæk, Jerne S. 62.
 Verst Lb. og S. 8 f, 12, 14, 52,
 166, 197, 200, 214, 218, 243.
 Vester Horne Herred (Vester
 Herred) 57 ff, 61, 63 ff, 137 f,
 186, 203, 215, 243, 297.
 Vestkær, Ølgod S. 57, 64, 300.
 Vibek, Alslev S. 54.
 Villebøl, Kalvslund S. 7.
 Vilslev Lb. og S. 49, 51, 235, 236;
 Kirke 79, 83, 85, 87.
 Visselbjerg Hg., Alslev S. 139,
 154, 158 ff, 166, 179, 242.
 Vittrup, Lindknud S. 167.
 Vognsbøl, Jerne S. 17, 53.
 Vognslund, Ølgod S. 10, 26.
 Vorbasse Lb. og S. 26, 30, 49 f,
 56, 83, 148, 167, 270, 274-77,
 304; --- Kirke 88.
 Vraa, Lejrskov S. 200, 214.
 Vranderup (Vrannerup), Seest
 S. 158, 195 f, 200, 262-67, 270.
 Vrøgum, Aal S. 52.
Yderik, Torstrup S. 137.
Ølgod Lb. og S. 8, 13, 52, 150,
 178 f, 243, 300 f, 306; Efter-
 skole 298; Kirke 83, 87.
 Øllufgaard Hg., V. Nebel 159, 184, 198.
 Øse Lb. og S. 52, 136, 146, 164,
 168, 186, 217, 223, 259.
 Østbæk, Ølgod S. 297.
 Østerbygaard, Vamdrup S. 200,
 269.
 Øster Horne Herred (Øster Her-
 red) 57, 60 f, 64 f, 143, 215, 223,
 226, 243, 301, 305 f, 308.

PERSONNAVNeregister

Forkortelser: Adsl. = Adels-
slægt. Md. = Mand. Pr. = Præst.
Prop. = Proprietær.

- Abel*, Konge 85.
Abildgaard, Adsl. 132, 156; ---
Eggert 157, 166, 177.
Adam af Bremen, Kirkehistori-
ker 103.
Adolf, Hertug 119.
Agnes, Dronning 126.
v. *Albertin*, Amtmand 226.
Amberg, H. C., Professor 75.
Anchersen, M., Biskop 207.
Ansgar, Nordens Apostel 67,
102, 168.
Andersen, Povl, Kannik 140 f;
— *Stilling*, Mejerist 300.
Appel, Ingeborg 296; --- *Jac.*,
Højskoleforstander 296 f.
Arnfast, Abbed 118.
Arnfred, J. Th., Højskoleforstan-
der 297.
Augustin, Kirkefader 100.
- Bachmann*, H., Prop. 177, 227.
Bagger, J. A. F., Borgmester 272f.
Baggesen, Bagge, Raadmand 190;
— *J.*, Degn 215; — *P. L.*, Køb-
mand 191.
Bakken, Skolemester 107.
Barfod, J., til Sædding Stor-
gaard 132, 156.
Benedikt af Nurcia 90.
Bengerd, Dronning 116.
Bennedsen, Niels, Degn 269.
Bernstorff, P. A., Statsminister
239, 241; — *J. H. E.*, Minister
301.
Beyerholm, E. Pr. 207 f.
Bie, Kaptajn 267.
Bjerger, Poul, Højskolelærer. Hi-
storiker 296.
Björn, Munk 94.
v. *Bonin*, E., tysk General 265.
Bonnichsen, Kaptajn 267.
Bramming, Jørg. J., Prop. 186-88.
Brockdorf, D., Oberst 177, 179,
196.
Broholm, H., Degn 214.
Brorson, H. A., Biskop, Salm-
digter 75, 206, 208-13, 218.
Bruun, J., Prop. 215; — *C.*, In-
geniør 280.
Buhl, Kaptajn 266.
Bundesen, A., Købmd. 72.
Buris, Prins 112.
Bülow, F. R. H., General 265, 267.
Bøggild, Prokurator 273.
- Callesen*, J. J., Skipper 246.
Carlé, Entreprenør 281.
Caroc, G. V., Kaptajn 266.
Claudi, C., Prop. 177.
Claudius, Prop. 227 f.
Clausen, Landinspektør 177;
— *C. H.*, Justitsraad 304; — *P.*,
Skipper 246.

- Colbjørnsen, Chr., Generalprokurør 239, 241.
- Colding, Jørgen, Konsul 290.
- la Cour, Poul, Højskolelærer, Professor 296 f.
- Dalgas*, E. M. 304.
- Damgaard, Joh. 276 f.
- Dagmar, Dronning 105, 113.
- Drost, Kulimportør 290.
- Ebbe*, Bryde 125.
- Ebbesen, Eskil, Bryde 125, 130; Niels, Befrier 118; P., Lensmand 138.
- Ehrenfeld, St. Nielsen, Prop. 198, 220 f.
- Elias (Helias), Biskop 100, 107, 112.
- Eliassen, Jøp, Gaardmd. 208.
- Erik Emune, Konge 58, 60.
- Erik Glipping, Konge 105, 118.
- Erik Lam, Konge 60.
- Erik Menved, Konge 104, 118, 130.
- Erik Plovpenning, Konge 117.
- Erik af Pommeren, Konge 118.
- Erlandsen, Jakob, Ærkebiskop 117.
- Esgær, Biskop 71.
- Eskild, Ærkebiskop 90 f.
- Estrup, J. B. S., Statsmand 278, 281.
- Falster*, Christian, Rektor 213 f.
- Fasti, Adsl. 156.
- Fauerskov, Telegrafist 272.
- Feilberg, H. F., Pr., Videnskabsmand 296, 298.
- Fenger, R., Højskolelærer 296.
- Flor, Chr., Højskoleforstander 296.
- Frederik I, Konge 99, 106, 131, 135, 141 f; II 148, 158, 198, 200; - - III 50, 170 f, 175 f; ---IV 174, 214; V 199; VI 241; VII 33.
- Frifelt, Sal., Forfatter 301.
- Friis, Albert, Lensmand 160; - Laurids, Købmd. 180 f; - Pr. 235.
- Frode, Underkonge 67.
- Frølund, C., Degn 215.
- Fynbo, Povl, Pr. 145.
- Gabel*, Adsl. 156; C. C., Amtmd. 173-75; - - Christoffer, Stattholder 170, 173.
- Gallas, kejserlig General 163.
- Galskyt, Adsl. 156.
- Galt, Dorthe 159; - Peder, Rigsraad 159.
- Gerhard den Blinde, Greve 126 f.
- Gersdorf, Fr., til Kærgaard 185.
- Gert, Greve 118, 126, 131.
- Glambæk, N. P. 159.
- Godskesen, Toldassistent 273.
- Gorm, Konge 48.
- Guldberg, Ove H., Statsmd. 227, 238.
- Gunnarson, Entreprenør 281.
- Gyldenløve, U. C., Admiral 173.
- Haagaard*, Ove, Prop. 202.
- Haarik den Unge, Konge 67.
- Hans, Konge 92, 119, 131.
- Hansen, Anine 300; A. K., Sognef. 274-77; - Fr., Statskonsulent 297; - N., Prop. 204; --- Hans Simon 274 f; Jacobsen, Billedhugger 10; Jøp, Gaardmd. 187 f.
- Harald Blaataand, Konge 49.
- Hardeknud, Konge 112.
- Hegelund, P., Rektor 159.
- Helgesen, Poul, Lektor, Historiker 148.
- Helias, se Elias.
- Herman, Skipper 142.
- Hjort, V. K., Biskop 256.
- Hoffmann, Entreprenør 281.
- Holbak, Niels, Maler 315.
- Horn, svensk Oberst 163.
- Huulegaard, Pr. 260.

- Hvas, Kristoffer, Oberst 161, 179.
 Høhne, J., Pr. 208.
- Isakson*, Israel, sv. Oberst 165.
- Jacobsen*, J., Forfatter 312.
 Jarimar, Fyrste 117.
 Johan den Milde, Greve 118, 126.
 Jonassen, Morten, Skomager
 253-55.
- Jensdatter, Vibeke, Købmands-
 enke 180-84.
- Juel, Adsl. 156 ff; -- Erik 162 f;
 Henrik 178 f; -- Mette 157;
 Hartvig, Biskop 157; -
 Thomas 157.
- Julius, Lisbeth, Morderske 61.
 Jøns, Overvagtimester 274, 276 f.
- Kaas*, Adsl. 156; - Ulrik, Admi-
 ral 184 f, 198.
- Kalf, Erland, Lensmand 118.
 Karl V, Kejser 104.
 Karl Gustav, Konge 153, 165.
 Kirstine, Dronning 141.
 Klement, Skipper 142, 199.
 Kloppenborg, Vagtmester 268 f.
 Knud den Store, Konge 90.
 Knudsen, Søren, Sognefoged
 269.
- Kold, Kr., Skolemand 296.
 Krabbe, Kr., til Urup 179.
 Krag, Adsl. 156; --- Erik, Dekan
 170; Erik, til Endrupholm
 179 f; N., til Agerkrog 159;
 Otte, Adelens Fører 159,
 169 f.
- Kristensen, Marius, Dr. phil.,
 Højskolelærer 296; Niels,
 Gaardmd. 300.
- Kristian, Biskop 108.
 Kristian I, Konge 12, 63, 92, 96,
 119, 132; --- II 135, 140-41, 142;
 137, 141 ff, 151 f, 158; IV
 50, 87, 152, 156 f, 160-65, 171,
 201; V 63, 173, 219; VI
 210, 217.
- Kristjern, Biskop 133.
 Kristoffer I, Konge 71, 117 f;
 II 60, 118; - af Bayern 118,
 128; af Oldenburg, Greve
 142.
- Krummedik, A., Ærkedegn 100.
 Krummedige, Erik, Lensmand
 137.
- Lang*, Knud, Pr. 236.
- Lange, Adsl. 134, 154 ff; Chr.,
 til Hesselmed 184; Gunde,
 Dekan 149; Jon J., Ridder
 134; Niels, til Kærgaard,
 Rigsraad 63, 137, 149, 154-56;
 Kristen, til Hesselmed 156;
 - Ranild 117; Th., til Ly-
 dum 98; Th., Digter 20;
 Thor, Digter, Legationsraad 10.
- Langsum, Æsbern, Provst 48.
 Lauritzen, Ditlev, Skibsreder,
 Konsul 285-90.
- Lautrup, H. C., Godsejer 203,
 236.
- Laxmand, Poul, Rigshofmester
 134.
- Lemvig, Poul, Pr. 142.
 Liden Kirstin 112.
- Limbæk, Hennike, Lensmd. 131.
 Lodehat, Peder, Biskop 140.
 Lunding, Kommandant 273.
 Lykke, Kaj 175 f.
- Lyne, J. J., Gdr. 169.
- Magnus* den Gode, Konge 10,
 131.
- Magnus Nielsen, Konge 112.
 Margrete, Dronning 65, 118, 127,
 132, 134 f.
- Markdanner, Kaspar, Lensmd.
 148.
- Meinert, Borgmester 272.
 Moe, E. E., Ritmester 274, 276.
- Moltke, A. G., Statsmand 219, 224;
 F. C., Greve 304.
- Munk, Adsl. 154, 156; Fr., til
 Oksvang 159 f; Hans til Vis-

- selbjerg 159 f; Iver, Biskop 75, 101, 140 ff, 143 f, 154; Mogens, Landsdommer 140; Oluf, udvalgt Biskop 125, 142 f. Münster, Herredsfoged 259. Møller, Kulimportør 290; Frantz, Smed 282; Niels, i Grydvad 164 f.
- Nansen*, Hans, Borgmester 159, 170.
- Nicus*, Sotrold 24.
- Niels, Konge 112, 125, 130.
- Nielsen*, Anne Marie Carl, Billedhugger 71; - H., Amtmd. 272 f, 277; Chr., Borgmester 129; - Henrik, Gaardmd. 204f; Marquard, Borger 128; - N., Professor 20; N., Prop. 183 f; Strange, Rigshofmester 134.
- Nordby*, P., til Donslund 60, 155 f, 177.
- Nutzhorn*, H., Højskolelærer, Komponist 296.
- Odinkar*, Biskop 90.
- Olafsson*, Lavrens af Øse 136.
- Omer*, Biskop 70.
- Pagh*, H., Konsul 290.
- Palladius*, P., Biskop 107, 146, 149.
- Pedersen*, Knud, Skolemand 298; Laurids, Gaardmd. 62; --- P., Sonderris 179.
- Petersen*, Holger, Grosserer 304.
- Petrus* Johannis, Klokketøber 88.
- Pogwisch*, Ida 140.
- Pontoppidan*, Erik, Prokansler, Biskop, Historiker, Geograf 217 f.
- Pouch*, Ludv., Læge 170.
- Radulf*, Biskop 70, 90 f.
- Rantzau*, Adsl. 155 f Oberst-
- løjtnant 276; --- Johan, Hærfører 142 f; Margrete, Nonne 91.
- Ravnunge-Tue* 48.
- Reck*, Købmd. 247, 250.
- Reventlow*, C. D. F., Statsminister 239, 241.
- Riber-Ulf* 112, 133.
- Richter*, Borgmester 200.
- Riis-Lowson*, Pr. 298.
- Rosenberg*, Dorthea M., Prop. 242.
- Rosenkrans*, Adsl. 156; --- Else 134 f; --- Kristoffer 161; --- Vibeke til Kærgaard 179-84.
- Rosenørn*, Adsl. 156, 185; --- Margrete 236; --- Teilman, Kristiane, Godsejerske 10.
- Rostenius*, Andreas J., Pr. 164.
- Rothkirck*, Ventzel, Staldmester 160 f.
- Rye*, Olav, General 265-67, 270.
- Rygaard*, C. Hansen, Prop. 20 f; --- S. C., Prop. 220.
- Saabye*, H. E., Sneumgaard, 185.
- Sauerbrey*, V., Løjtnant 274.
- Schack*, Adsl. 156, 185; H., Feltherre, Amtmd. 63, 170-73; Otto D., Stiftamtmd. 173.
- Scholasticus*, Joh., Kannik 98.
- Schrøder*, Charlotte 296; --- L., Højskoleforstander 296 f.
- Sehested*, Klavs, til Estrup 156, 177.
- Sejrup*, Jak., Pr. 168.
- Sigbrit* Villums, Kr. II's Raadgiverske 140.
- Sirich*, K. K., Løjtnant 236.
- Skade*, Adsl. 156.
- Skeel*, Adsl. 156; A., Dekan 100; - - Alb., Lensmd. 74, 156 f; Klavs 159.
- Skram*, Adsl. 156.
- Skriver*, Jac., Borgmester 140.
- Smed*, Kristen 165.

- Sofie Amalie, Dronning 176.
 Sorteplov 53, 58, 60.
 v. Speckhan, Stiftamtmd. 64.
 Spillemand, Peder 167 f.
 Sponneck, Greve, Stiftamtmd. 264, 267 f.
 Stampe, H., Generalprokurør 239, 241.
 Staverskov, Adsl. 156.
 Strangesen, Ebbe, Nørholm 134, 156.
 Strange, Karen, til Donslund 161.
 Struensee, J. Fr., Statsmd. 226 f.
 Stub, Ambrosius, Digter 213.
 Svane, Hans, Biskop 169 f.
 Svend, Konge 112.
 Svend Estridsen, Konge 103, 112.
 Svanssø, N., Pr. 142, 145.
 Sølling, C., Provst 235.
 Sørensen, H., Skipper 246; - J. C., Skovrider 304; --- J. K., Kromand 304; Lambert, Fisker 294.
- Tabsen*, Hans, Reformator, Biskop 75, 148-50.
 Teilmann, A. C., Godsejer 49, 156, 221-27, 238, 242; --- C. H., Amtmd. 221; ---M., Prop. 221; - T. R., Godsejer 221.
 Terkelsen, Tyge, Kannik 132.
 Termansen, Niels Jocum, Gaardmd., Rigsdagsmd. 278, 281, 296.
 Terpager, P., Lektor, Historiker 213.
 Thomsen, J., Skipper, Købmd. 246-50; --- N., Gaardmd. 164; - P., Købmd. 244.
 Thun, P., Pr. 208.
 Thura, L., Biskop 213.
 Thøgersen, N., Skipper 246.
 Tore, Biskop 69.
 Tordenskjold, P., Søhelt 173, 198.
 Torstenson, Lennart, General 163.
- Tuve, Biskop 70, 72.
 Tyre, Dronning 48.
 Tønnesen, Karsten, Borgmester 170.
 Toxen, Niels, Pr. 218.
- Ulfeld*, Kirstine 131; Corfitz, Hofmester 176.
 Uhd, Niels H., Gaardmd. 300.
- Valdemar*, Biskop 114; - Hertug 126, 130; Atterdag, Konge 118, 126, 131, 137; --- Sejr 85, 104, 114-17, 126; - den Store 90, 112.
 Vandal, Johan, Biskop 145, 148.
 Vedel, A. S., Historiograf 75, 125, 145.
 Villemoes, J., Konsul, fhv. Minister 290.
 Vind, Iver, Rigsraad 63, 156, 216.
 Vodde, Karen 186.
 Vognsdatter, Sofie, til Sonderis 179.
 Voltersen, Jens, Købmd. 72.
 Voss, Underofficer 277.
 Væbner, Karine 135.
- Wallenstein*, A. E. W., General 162.
 White Staller 130.
 Wiborg, H. A., Pr. 268 f.
 Wilster, E. H. C., Major 266 f.
 Wodskou, J. F., Prop. 288 f.
 Wolfhagen, C. W., Godsejer 269.
 Worm, Casten, Præsident 213; -- H. K., til Bramminge 221; - - Math., Præsident 188, 190, 213.
 Wormskiold, H. K., Prop. 221.
 Wrangel, F. H. E., Generalfeltmarskal 263 f, 272, 277.
 Øllgaard, H., Fisker 294; H. W. 250; --- Terman, Justitsraad 175, 177, 250.

EMNEREGISTER

- Adel* 130-38, 140, 154-61, 166, 176-88.
Andelsselskaber 286, 298-301.
- Befolkningstilvækst* 305-07.
Birker 63 f.
Bondejord 225, 241.
Bopladser 40, 43, 51.
Borge 112-19, 125-38, 130, 162.
Borgere 102-11, 129, 142, 162-64, 168.
Bronzealderen 33-37.
Bystyre 190.
Bonders Modstand 186-88, 202-04, 225-29.
- Domkapitlet* 100 f, 144, 170.
Dialekter (Folkemaal) 309-16.
Driftsmaaler i Landbruget 219.
Dysser 30-32.
- Efterskoler* 298.
Enevælden 159, 169-72, 174 ff.
Enkeltgravsfolk 32 f.
Englandskrigen 1801 244; - 1807--14 244-49.
- Fattige Tider* 177-90, 198.
Fattigvæsen 257-61.
Fiskeri 63, 105, 194, 292-94, 307.
Flygtninge 162, 165, 167 f, 272, 307.
Folkeskolen 214-16.
Folkevandringstiden 51, 55.
- Fribønder* 219, 225.
Frihedspas 204 f.
Friserne 69, 102 f.
Fællesskabet 229-34.
Fæstere og Fæstevæsen 197, 241, 243.
- Germanisk Jernalder* 43-45.
Gilder (Foreninger) 106 f.
Godsejere, adelige se Adel, borgerlige 177-88.
Grevefejden (Klementsfejden) 141 ff.
Gudelige Forsamlinger 208.
Guldfund 37, 43-48.
Gældsfængsel 179-84.
- Haandværk* 105 f, 147.
Handel 102-05, 129, 190-94, 247, 249 f, 257, 278, 286-90, 298.
Hedenskabet 49-53.
Hedeselskabet og -opdyrkning 54, 304 f.
Helgener 67, 69 f, 74 ff, 77, 82-85, 86, 90 ff, 94, 97, 98 f, 106 f.
Hellige Kilder 49-50.
Herreder 55-65.
Herredsting 52, 56-61, 161, 306.
»Herlighed« 199 f.
Herregaarde 130-38, 154-61, 164, 166.
Herregaardsslagteri 241 f.
Herremand og Bonde 175, 177 f, 186-88, 202-05, 224-29.

- Hoveri 198, 224-29, 240.
 Husflid 307-08.
 Husmænd 243.
 Højbjergning 305.
 Højskoler 295-98.
- Industri* 306 f.
- Jydepotter* 278, 307 f.
 Jættestuer 30-32.
- Karl Gustavkrige* 61, 165-68,
 171 f, 177.
 Keltisk Jernalder 37-43, 51.
 Kirker 58, 66-89, 98, 102 f, 107,
 139, 144, 167, 189, 192.
 Klostre 90-100, 102 f, 139, 145.
 Klædedragt 34-36.
 Konfirmation 217 f.
 Konsumtionsskat 188, 192.
 Kontrolforeninger 300 f.
 Krigen 1864 272-77.
 Købstadbrande 122, 250-55.
- Landboreformer* 54, 224, 234,
 243.
 Landbrug 30, 32, 90 f, 101, 103,
 129 ff, 139, 154, 157 ff, 160,
 166 f, 197 f, 219-243.
 Landbrugskrise 243, 250, 255-57.
 Landmilitis 201-05.
 Latinskoler 101, 107 f, 213 f,
 216.
 Len 65, 171.
 Lensmænd 137, 154 f.
- Mergling* 222 f, 304 f.
 Middelalderen 52 ff, 66-89,
 102-41.
 Militærvæsen 195-204, 240.
- Nationaldragt* 291 f.
- Oldtidsagre* 40-43, 51.
- Pietismen* 206-18.
 Plantager 303 f.
Rakkerne (Natmænd) 260 f.
 Reformationen 74, 101, 107,
 139-50.
 Renæssancen 123, 147 f, 161.
 Retspleje 56-65, 108-11, 158,
 186-88, 192, 212.
 Riber Ret 108-11.
 Ridefogder 185 f.
 Romersk Jernalder 43, 51.
 Runesten 48 f.
 Ryttergods 195-200.
- Selvejere* 56, 60, 137, 143, 194,
 198 ff, 201, 239-43.
 Skibsfart 102-05, 129, 190-94,
 245, 286-92, 307.
 »Slavekrigen« 262 f.
 Stamhuse 242 f.
 Stationsbyer 306 f.
 Stavnsbaand 202-05, 240 f.
 Stednavne 51-54.
 Stodderkonge 259.
 Store nordiske Krig 173, 194.
 Stormflod 74, 119.
 Stude 105, 120, 129, 194, 219 f.
- Torstensonskrigen* (Kr. IV's sid-
 ste Krig) 61, 163-65.
 Treaarskrigen 262-71.
 Trediveaarskrigen (Wallen-
 steinskrigen) 161-63, 171.
- Udstykning* (Parcellering) 242 f.
 Urnegrave 37-39, 40.
- Vide og Vedtægt* 229 ff.
 Vikingetid 45-49, 52 ff, 56.
 Vildtbane 198 f.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	5
Vor Hjemstavn	7
Østjylland og Vestjylland 8. Amtets Geologi 13. Efter Istiden 18.	,
Oldtiden	28
Stenalderen 28. Bronzealderen 33. Jernalderen 37. Om Hendskabet 49.	
Stednavne	51
Herred og Ting. Len	55
Herreder 55. Herredstinget 56. Straffemidler 61. Retskredsene forandres 63. Len 65.	
Vore gamle Kirker	66
Ribe Domkirkes Opførelse og Glanstid 67. Domkirkens Forfald og Genrejsning 74. Andre Bykirker 75. Landsbykirker 77.	
Klostre	90
Klosterlignende Stiftelser 99. Domkapitlet 100.	
Middelalderbyerne Ribe og Varde	102
Riber Ret 108. Befæstning. Riberhus 112. Ribe, Mindernes By 119. Varde 125.	
Bønder, Adel og Borge	130
Reformationstiden	139
Tilstanden i Kirken 139. Kristian II og Vestjyderne 140. Reformationen nærmer sig 141. Klementsfejden 142. Reformationen gennemføres 143. Hans Tavsens 148. Kristian III og Riberhus og dets senere Skæbne 151.	
Adelens Storhedstid	154
Adel og Godser 154. Trediveaarskrig og Svenskekrige 161.	
Enevældens første Tid	169
Enevælden indføres 169. Amtmanden 171. Den gamle danske Adels Undergang paa vor Egn og den ny Herremandsstand 176. Ribe og Vardes Tilbagegang 188. Handel og Søfart 190.	

Soldatervæsen og Stavnsbaand	195
Ryttergodset 195. Landmilits -- Stavnsbaand 201.	
En religiøs Bevægelse	206
Pietismen 206. H. A. Brorson og Ribe som Digterby 209.	
Folkeskolen oprettes 214.	
Enevældens Reformtid	219
Godsernes Storhedstid 219. De store Hoveriprocesser 224.	
Under Landsbylov og Fællesskab 229. Udskiftningen 234.	
Andre Reformere 236. Husmændene 243.	
Krigen med England og Tiden derefter	244
Under Englandskrigen 244. De store Brande i Varde 250.	
Den store Landbrugskrise 255.	
Treaarskrigen	262
»Slavekrigen« 262. Kampen ved Vranderup 263. Tilstanden i Amtet 267. Vore egne faldne 270.	
Krigen 1864	272
1864 272. Rytterfægtningen ved Vorbasse 274.	
Efter 1864	278
Esbjerg 278. Havnen 280. Byen 282. Fiskeriet 292. Højskolen 295. Andelsmejerierne 298. Landbrugets Modernisering og Forandring af Egnen 301. Befolkningstilvækst 305. Binæringsveje 307.	
Vort Sprog	309
Et uheldigt Mundheld 312. Sørensen Læpper 315.	
Stednavneregister	317
Personnavneregister	324
Emneregister	329